

ROD, ZNANJE I MOĆ

Istorija, nasleđe i značaj naučnica u Srbiji

Urednice:
Mladena Prelić,
Lada Stevanović, Miroslava
Lukić Krstanović

ROD, ZNANJE I MOĆ
ISTORIJA, NASLEĐE I ZNAČAJ NAUČNICA U SRBIJI

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Collection of Papers, Volume 34

GENDER, KNOWLEDGE AND POWER

HISTORY, HERITAGE AND SIGNIFICANCE OF WOMEN
SCHOLARS AND SCIENTISTS IN SERBIA

Editors:

Mladena Prelić

Lada Stevanović

Miroslava Lukić Krstanović

Belgrade 2022

ETNOGRAFSKI INSTITUT SANU

Zbornik radova 34

ROD, ZNANJE I MOĆ

ISTORIJA, NASLEĐE I ZNAČAJ NAUČNICA U SRBIJI

Urednice:

Mladena Prelić

Lada Stevanović

Miroslava Lukić Krstanović

Beograd 2022

Izdavač:

Etnografski institut SANU

Kneza Mihaila 36/IV, Beograd, tel. 011 2636-804

e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs

<http://www.etno-institut.co.rs>

Za izdavača:

Dragana Radojičić

Recenzenti:

prof. dr Dubravka Đurić

prof. dr Jelena Đorđević

dr Srđan Radović

Urednice Zbornika radova 34:

dr Mladena Prelić

dr Lada Stevanović

dr Miroslava Lukić Krstanović

Urednik Monografskih izdanja Etnografskog instituta SANU:

dr Jadranka Đorđević Crnobrnja

Redakcija Monografskih izdanja Etnografskog instituta SANU:

prof. dr Dragana Radojičić, dr Ivana Bašić, dr Mladena Prelić,

dr Mileša Stefanović Banović, dr Bojana Bogdanović, dr Milan Tomašević (sekretar)

Lektura i korektura (srpski jezik): dr Stanislava Barać

Prevod, lektura i korektura (engleski jezik): Obrazovni centar ILAS i autori

Dizajn korica: Dimitar Vuksanov

Priprema za štampu: Davor Palčić

Štampa: 4Print Studio

Tiraž: 350 primeraka

ISBN 978-86-7587-113-2

Zbornik *Rod, znanje i moć: istorija, nasleđe i značaj naučnica u Srbiji*, predstavlja jedan od rezultata projekta *Nasleđe i značaj naučnica u Srbiji: istraživanje prošlosti kao investicija za budućnost* Etnografskog instituta SANU koji je podržan u okviru Programa participacije Uneska 2020/2021.

SADRŽAJ

Predgovor	9
Jelena Milinković Julka Hlapec Đorđević: prilozi za feminističku biografiju ..	15
Đurđina Šijaković Maidanik Humanizovanje dvojstva ljubavi: Anica Savić Rebac o Euripidovom Erosu	35
Jelena Petrović Rad na kanonizaciji ženskog autorstva u međuratnoj Jugoslaviji	53
Marija Šegan-Radonjić, Vesna Todorčević Rodna struktura Matematičkog instituta SAN od 1946. do 1961. godine	83
Nada M. Sekulić Žene i žensko pitanje u radu Korčulanske škole i časopisa <i>Praxis</i>	95
Mirjana Prošić-Dvornić Professor Djurdjica Petrović – a life worth living	121
Jelena Čeriman Benevolentni i neprijateljski seksizam kao prepreka vidljivosti naučnih doprinosa akademskih radnica u Srbiji ..	149
Karolina Lendák-Kabók Intersekcionalna perspektiva u akademskom prostoru: pripadnice nacionalnih manjina u Srbiji	169
Svenka Savić, Maja Korać Naučnice iz Srbije u svetu: kroz dijalog i refleksiju	189

PRILOZI

Miroslava Lukić Krstanović

**O vebinaru – Istraživanje istorije i doprinosa naučnica
u Srbiji: metode i pristupi** 219

Ana Stolić

In memoriam, Ljubinka Trgovčević Mitrović (1948–2022) .. 231

Biografije autorki i urednica 233

Predgovor

Imajući u vidu dosadašnje aktivnosti u oblasti rodne ravnopravnosti, u Etnografskom institutu SANU (uz podršku Srpske akademije nauka i umetnosti) realizovan je projekat „Položaj naučnica u društvu i na tržištu rada u Srbiji“, u okviru Uneskovog Programa participacije 2018/2019. godine. Rezultati prethodnog projekta otvorili su mnoga pitanja i probleme, koji su bili podsticaj da se formuliše predlog za sledeći projektni ciklus ovog programa za 2020/2021. godinu. On je otvorio nova polja saznanja o značajnim naučnicama. Naziv ovog projekta je *Nasleđe i značaj naučnica u Srbiji: istraživanje prošlosti kao investicija za budućnost*, a zbornik *Rod, znanje i moć. Istorija, nasleđe i značaj naučnica u Srbiji* nastao je upravo kao jedan od projektnih rezultata.

Vrednovanje i promocija rada i značaja naučnica u Srbiji predstavljaju jedan od važnih aspekata rodne ravnopravnosti, kao i ukupnog društvenog i kulturnog prosperiteta u oblastima obrazovanja i nauke. Status, doprinos i vidljivost naučnica u Srbiji proizilazi iz dugotrajnih istorijskih okolnosti koje su se zasnivale na tradicionalnim i patrijarhalnim načelima uloga i položaja žena u društvu. Imajući u vidu istorijski kontekst, kao i društvene, ekonomske i političke činioce koji su određivali razvoj visokog obrazovanja i stvaranja naučničkog kadra, žene su prolazile kroz različite etape patrijarhalizma, ideološko-političkih paradigmi (ne)ravnopravnosti, ali i borbe za emancipaciju i rodnu ravnopravnost koja nije bila pravolinijska čak ni onda kada je ostvarivala rezultate. Jer, u dominantnom patrijarhalnom poretku, na polju ženske ravnopravnosti ni jedna pobeda nije konačna niti zauvek ostvarena.

Sve je to ostavilo traga i na savremenom pozicioniranju naučnica u Srbiji, kao i u mnogim drugim zemljama u svetu. Jedan od ključnih problema jeste vidljivost: šta i koliko se zna o životu i dostignućima naučnica kroz istoriju? Da li se o njima govori, piše, istražuje i uči? Da li je istorija značajnih žena u nauci važna u obrazovanju mladih? Da li se njihova saznanja i teorijski pristupi prenose i koriste u daljim istraživanjima? Da li se njihovi radovi čitaju? Kakav potencijal nosi otkrivanje ovih skrivenih istorija i upoznavanje sa njima? Da li znanja o naučnicama, njihova dela i životni putevi mogu da budu uzor stasavanju budućih naučnica? Kako istraživanje života i rada naučnica u prošlosti može pomoći ukazivanju na prikrivene patrijarhalne mehanizme koji i dalje opterećuju akademsku zajednicu?

Glavni problem koji se pokreće ovim projektom zasniva se na odsustvu svesti o istorijskom nasleđu i nedovoljnom znanju o naučnicama i njihovim

dostignućima. Decenijama unazad doprinosi naučnica su u javnom diskursu marginalizovani – u okviru osnovnog obrazovanja, u akademskim programima, medijima, državnim aktivnostima. Primer Srbije nije jedinstven u ovom pogledu, i pre predstavlja pravilo nego izuzetak.

Ženska istorija, pa tako i istorija naučnica, obavijena je mnogostrukim slojevima patrijarhalne tišine. Ne samo da je u prošlosti ženama obrazovanje bilo manje dostupno, već su i one koje su ga sticale i postizale rezultate, bile potisnute u drugi plan i ostajale neafirmisane. Danas (izuzev retko) još uvek istorija žena i istorija naučnica uglavnom nije prodrla u obrazovni niti medijski prostor. Iako je došlo do ogromnog napretka u smislu toga da je obrazovanje na svim nivoima podjednako dostupno i devojkama i dečacima, prepreke za napredovanje žena u nauci i dalje postoje.

Razumeti i istražiti teškoće sa kojima su se naučnice suočavale u prošlosti, zbog kojih su teško napredovale ili gubile stečene akademske pozicije, zbog kojih je njihov rad omalovažavan i marginalizovan, važno je i danas, kako bismo jasnije razumeli odnose u nauci i društvu, i to ne samo one u prošlosti koje nastojimo kroz ovaj istraživački rad da osvetlimo i doprinesemo uravnoteženijem pogledu na njih, već i one aktuelne i savremene. To su razlozi zbog kojih je istorijsko nasleđe i poduhvate naučnica neophodno predstavljati i što više promovisati kroz obrazovne programe, čime se proširuje znanje i podstiče interesovanje za naučni rad žena u društvu.

Zbornik radova *Rod, znanje i moć. Istorija, nasleđe i značaj naučnica u Srbiji* donosi devet originalnih naučnih radova, kao i prikaz vebinara „Istraživanje istorije i doprinos naučnica u Srbiji: metode i pristupi“ realizovanog u okviru projekta *Nasleđe i značaj naučnica u Srbiji: istraživanje prošlosti kao investicija za budućnost*. Pored toga, u Zborniku je objavljen i *In memoriam* našoj dragoj kolegici, profesorki, prijateljici i učesnici ovog projekta, istoričarki Ljubinki Trgovčević. Imale smo tu sreću i čast da saradujemo sa njom i da učimo od nje – ne samo o drugim naučnicama, već i o tome kako da istražujemo naše prethodnice i kako da to znanje s radošću i nesebično delimo.

*

Rad Jelene Milinković, koji otvara Zbornik, skreće pažnju na nedovoljno poznate elemente biografije Julke Hlapec Đorđević, a to je pre svega njen rad u oblasti feminističke sociologije. Kako i sama autorka ističe, većina istraživanja o Julki Hlapec Đorđević – književnici, književnoj kritičarki i teoretičarki, usmeren je upravo na ove oblasti, dok su njeni sociološki radovi i značaj u utemeljivanju socioloških istraživanja u Jugoslaviji ostali neprepoznati. Ovim radom ne samo da se ukazuje na značaj ove književnice i naučnice u srpskom i jugoslovenskom kontekstu, već i u širem kontekstu evropskog fe-

minizma, budući da su brojne ideje Jelke Hlapec Đorđević u velikoj meri bile daleko ispred svog vremena i prethodile idejama Simon de Bovoar, s jasnim stavom da se seksualnost ne može svesti na biološku, ali ni društvenu datost, „nego da se seksualnost neprestano oblikuje u kontekstu odnosa moći i jezika“, kako navodi Milinković.

U tekstu pod nazivom „Humanizovanje dvojtva ljubavi: Anica Savić Rebac o Euripidovom Erosu“ Đuridina Šijaković Maidanik preispituje mesto i pažnju koju je Anica Savić Rebac posvetila Euripidovom Erosu u *Predplatonskoj erotologiji*. Ova uzbudljiva studija postavlja rad Anice Savić Rebac ne samo u kontekst njenih savremenika, već i nama savremene svetske nauke koja je daleko kasnije sustigla ideje ove izuzetne naučnice.

„Rad na kanonizaciji ženskog autorstva u međuratnoj Jugoslaviji“, studija je Jelene Petrović, u kojoj autorka pruža kritički uvid u žensko književno stvaralaštvo, njegovu promociju kroz žensko (samo)organizovanje u jugoslovenskom međuratnom periodu. Uprkos intenzivnom ženskom umetničkom radu u tom periodu i organizacijama koje su omogućavale povezivanje i afirmisanje autorki, nakon Drugog svetskog rata ovaj rad je izbrisan iz kolektivnog pamćenja, a kanon je i dalje ostao nedostupan za spisateljice. „Zbog mizogine cenzure i potcenjivanja ženskog stvaralaštva i rada, kao i istorijske amnezije patrijarhata, saznanja o tadašnjim ženskim ostvarenjima iščezavala su vremenom iz javnosti“, ističe autorka.

U radu „Rodna struktura Matematičkog instituta SAN od 1946. do 1961. godine“ Marija Šegan-Radonjić i Vesna Todorčević na osnovu arhivske građe istražuju rodnu strukturu Matematičkog instituta od trenutka osnivanja u okviru SAN (Srpska akademija nauka) do trenutka kada se ovaj institut osamostalio. Rad je nastao u okviru obuhvatnog projekta koji bi omogućio lakše sprovođenje Plana rodne ravnopravnosti koji je Matematički institut (ponovo u sastavu SANU) nedavno usvojio.

Rad „Žene i žensko pitanje u radu Korčulanske škole i časopisa *Praxis*“ Nade Sekulić, posvećen je radu čuvene *Korčulanske škole* i časopisa *Praxis* u periodu između 1963. i 1974. godine, koji su okupljali vodeće evropske levičarske intelektualce, preispitujući između ostalog i neuralgične tačke jugoslovenskog društva. Vođeni idejom humanizacije socijalističkog društva, autori okupljeni oko ove škole otvorili su brojna značajna pitanja odnosa slobode i jednakosti, stvaralaštva i otuđenja i sl., ali je *žensko pitanje*, kako naglašava autorka, ostalo po strani. Nada Sekulić otvara pitanje zašto je to tako i ukazujući na prisustvo žena u radu ove škole ipak skreće pažnju na značaj njenih predstavnica (u radu se naročito spominje Zagorka Golubović) za kasnija otvaranja rodniha pitanja.

U radu „Professor Đurđica Petrović – a life worth living“, Mirjana Prošić-Dvornić posvetila se radu i životu svoje nekadašnje profesorke i mentorke, Đurđice Petrović, sa kojom je godinama zatim blisko saradivala u radu na Odeljenju za etnologiju (i antropologiju) na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Pored uvida u biografiju ove naučnice, autorka se bavi i njenim, za to vreme osobenim, pristupom u izučavanju kulture, odnosno stalnim nastojanjem na kontekstualizaciji i na istorijskoj i komparativnoj perspektivi, bez obzira kojom se temom bavila (materijalnom kulturom, društvenim ili etničkim grupama, folklorom, odnosima urbane i ruralne kulture itd.). Mirjana Prošić-Dvornić povlači interesantne paralele i pokazuje koliko je Đurđica Petrović bila originalna i posvećena naučnica. Uzimajući u obzir insistiranje na istraživačkom pristupu koji zahteva kontekstualizaciju i sagledavanje višestrukih aspekata artefakata kojima se bavila, Prošić-Dvornić ističe da se Đurđica Petrović zapravo držala onih uvida i principa koje su teoretizovali tek kasniji antropolozi, poput tvrdnje Ardžuna Apaduraja da se značenje objekata menja u zavisnosti od konteksta čiji su deo, ili teze Igora Kopitofa da biografiju materijalne imovine oblikuje kultura, kao i pažnja koju ta imovina dobija (poreklo, distribucija, upotreba i sl.), te da se tako mogu otkriti važne društvene veze i kulturna dinamika.

I dok su u prethodnim radovima patrijarhalne prepreke na koje su naučnice nailazile bile predstavljene kao deo njihovih biografija ili šireg društvenog konteksta u prošlosti, u tekstu „Benevolentni i neprijateljski seksizam kao prepreka vidljivosti naučnih doprinosa akademskih radnica u Srbiji“ Jelena Čeriman se bavi situacijom u savremenoj akademiji i seksizmom koji, zaogrnut u meritokratske principe, otežava napredovanje naučnica.

U radu „Intersekcionalna perspektiva u akademskom prostoru: pripadnice manjina u Srbiji“ Karolina Lendák-Kabók se bavi položajem naučnica pripadnica mađarske, slovačke i rumunske nacionalne manjine u Srbiji. Na osnovu šesnaest polustrukturiranih intervjua autorka ulazi u kompleksna pitanja dvostruke diskriminacije koja i po rodnom i po nacionalnom osnovu otežava napredovanje ovih naučnica.

Poslednji rad je napisan u formi dijaloga dve eminentne naučice, naše savremenice, Svenke Savić i Maje Korać. Svenka Savić već godinama neumorno razvija i inauguriše životnu priču kao izvor i kao metod dubinskog, kontekstualnog pristupa rodnim problemima i fenomenima. U radu „Naučnice iz Srbije u svetu: kroz dijalog i refleksiju“, kroz razgovor sa Majom Korać koja godinama živi i gradi karijeru „u dijaspori“ (što je danas popularan, ali i problematičan termin), otvara se čitav niz pitanja koja proističu iz (auto) biografije, od problema migracija naučnica (i naučnika), pitanja pripadnosti

i identiteta, jezika i nacije, jezika i roda, odnosa unutar akademije, pre svega odnosa moći, znanja i roda, naučnog angažovanja i društvenog aktivizma, uticaja liberalnog kapitalizma na akademski svet, do složenih pitanja kojima se u svom radu bavila Maja Korać. Pomenimo ovde samo žensku stranu rata, iskustva nasilja – posebno teškog pitanja seksualnog nasilja, i izbeglištva. Rad je praćen i priložima, biografijom i bibliografijom koji svedoče o bogatoj naučnoj delatnosti Maje Korać.

Iako u Zborniku dominiraju radovi koji se bave naučnicama u prošlosti, kao i njihovim radom, saznanjima, nedovoljnom afirmisanosću njihovog rada, poteškoćama sa kojima su se suočavale, zbornik zaokružuju radovi koji se bave savremenom situacijom, tj. položajem žena u akademskoj zajednici danas i svim teškoćama koje i same akterke katkada teško detektuju i prepoznaju. Patrijarhalni mehanizmi prožimaju društvo u kome živimo na različitim nivoima, a sami principi koji vladaju u akademskom svetu – u kojima sve više važe pravila liberalnog kapitalizma i ideje o „upotrebljivosti“ nauke i merljivosti rezultata – cementiraju i prikrivaju davno odomaćen diskriminatorski odnos prema ženama i prema naučničkom glasu i diskursu koji oduvara od dominantne paradigme. Stoga su neophodni neprekidni naponi da se ženski glas u nauci čuje, a položaj naučnica stalno unapređuje i popravlja.

Urednice

Julka Hlapec Đorđević: prilozi za feminističku biografiju

Cilj ovog rada jeste da predstavi elemente profesionalne biografije Julke Hlapec Đorđević (1882–1969), filozofkinje, istoričarke, sociološkinje, književnice i pre svega feministkinje, te da predstavi osnovne ideje na kojima počivaju uverenja ove autorke, a koja su prvi put sistematično izložena u studiji *Sudbina žene. Kriza seksualne etike* 1930. godine. Julka Hlapec Đorđević je rođena u Starom Bečeju. Najveći deo svog života provela je u inostranstvu. Školovala se u Ljubljani gde je položila maturu iz klasičnih jezika, a zatim u Beču gde je sa svega 24 godine doktorirala. Time je postala jedna od prvih žena sa prostora današnje Srbije koja je stekla titulu doktora nauka. Udajom za oficira Zdenjka Hlapeca, seli se u Češku, gde je provela najveći deo svog života i gde je i umrla. Period najveće profesionalne aktivnosti Julke Hlapec jesu dvadesete i tridesete godine 20. veka. Podjednako uspešno se bavila naukom i književnošću. Pisala je naučne studije (istorija, sociologija, nauka o književnosti), publicističke tekstove, književnu kritiku, eseje, romane i putopise. Saradivala je sa brojnim časopisima međuratnog perioda (*Letopis Matice srpske, Ženski pokret, Život i rad*). Objavljivala je na srpskom i češkom jeziku. Pored niza članaka, publikovala je osam knjiga. U ovom radu biće predstavljene najznačajnije tačke u naučnoj karijeri Julke Hlapec Đorđević, sa posebnim akcentom na njen feministički angažman i na doprinos feminističkoj sociologiji.

Ključne reči: Julka Hlapec Đorđević, *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*, (jugoslovenski) feminizam, feministička sociologija, istorija nauke

Živeti ne znači samo zarađivati i udovoljiti svojim vlastitim potrebama, nego žibeti znači biti budan, svestan svega onoga, što oko nas i u nama biva.

Julka Hlapec Đorđević

I tako, naravno, usred svega, sa stanjem sveta kakvo jeste, i ljudskom vrstom na ivici izumiranja, evo mene kako pišem jedan mejl o seksu i prijateljstvu. Za šta drugo vredi živeti?

Sali Runi

Kada bi se pisala istorija feminizma u Srbiji, odnosno u Jugoslaviji, ime Julke Hlapec Đorđević ne samo da ne bi moglo da se izostavi, već bi poglavlje o njenom feminističkom delovanju moralo biti jedan od najobimnijih delova ove zamišljene knjige. I ne samo te knjige. Slobodno se može tvrditi da njen angažman prevazilazi lokalne okvire i preliva se i u evropski kontekst, te bi ova autorka, nakon što njeno delo lokalno kontekstualizujemo i osvetlimo njegov značaj i značenje, našla neupitno mesto i u nekoj budućoj istoriji evropskog feminizma.

Biografska skica

Julka Hlapec Đorđević je rođena 1882. godine u Starom Bečeju u imućnoj i uglednoj porodici Ivana Đorđevića i Teodore Peše (iz Vršca). Obe porodice, i očeva i majčina, bile su veleposedničke i ulagale su u obrazovanje svoje (uglavnom muške) dece: otac, ujaci i deda sa majčine strane bili su fakultetski obrazovani. Julka Đorđević¹ je završila osnovnu školu u Bečeju, a srednju školu u privatnom francuskom internatu *Notre Dame de Sion* u Beču gde je živela nakon očeve smrti (1896). U Ljubljani je položila maturu iz klasičnih jezika, a slavistiku je studirala u Beču, gde je 1906. sa svega 24 godine doktorirala sa temom iz oblasti istorije – *Podvojvoda Jovan Monasterlija*. U biografskim napomenama o Julki Hlapec Đorđević navodi se podatak da je bila prva žena doktor nauka u Austrougarskoj. Neposredno nakon odbrane doktorata udala se za oficira Zdenjka Hlapca poreklom iz Češke sa kojim je do kraja Prvog svetskog rata živela najpre u Češkoj, pa u Galiciji, a potom u Beču, gde provodi Prvi svetski rat. Nakon rata nastavlja svoj život u Češkoj, gde je radila i na uspostavljanju i jačanju jugoslovensko-čehoslovačkih veza. U braku sa Zdenjkom Hlapcom imala je dve ćerke (Doru i Vjeru). Najintenzivniji period njenog stvaralaštva jesu međuratne godine kada saraduje sa brojnim časopisima, objavljuje članke i knjige i kada je aktivna u feminističkim organizacijama, jugoslovenskim i internacionalnim. Nakon Drugog svetskog rata, koji provodi u Pragu, Julka Hlapec Đorđević se povlači iz javnog života i umire 1964. godine u Usti na Labi na severu Češke gde je živela sa jednom od ćerki (koja je bila lekarka). Sudbina njene zaostavštine nije poznata.

¹ Kao kršteno ime navodi se i Julija (v. Спасовић 2016).

Oblasti rada

Rad Julke Hlapec Đorđević se može grupisati u tri velike oblasti: naučni rad, publicistika i književnost.² Prema predloženim klasifikacionim kategorijama, nauka, publicistika, književnost, nije moguće strogo raščlaniti tekstove Julke Hlapec Đorđević zbog njihovih karakteristika i zbog oblika i načina publikovanja ovih radova. Najveću poteškoću u pisanju neke buduće bibliografije predstavljalo bi predmetno i metodološko razdvajanje naučnog rada od publicistike jer se naučne studije jednim delom preklapaju sa publicistikom i dalje specifikovano esejistikom, tj. neke od članaka objavljenih u periodici teško je svrstati isključivo u publicistiku ili isključivo u naučni rad. Ovo je posledica toga što je Julka Hlapec Đorđević u velikoj meri koristila periodiku, više nego bilo koju drugu platformu, kao prostor za plasiranje sopstvenih tekstova različitih žanrova. Ova žanrovska, pa i metodološka, podvojenost i hijatičnost vidljiva je već u naslovima njenih kompilatornih knjiga gde je tematski razvrstala i objedinila tekstove mahom objavljene u štampi. U naslovima ovih knjiga (v. naredni odeljak ovog rada) stoje dva žanrovska termina: eseji i studije (o feminizmu). Dakle, eseji bi bili oni tekstovi koji nisu opremljeni naučnom aparaturom i pripadali bi šire gledano publicističkom radu, dok bi studije bile naučni tekstovi koji se odlikuju naučnom terminologijom i metodologijom izvođenja zaključaka, citatnošću, spiskom referenci i sl.

Julka Hlapec Đorđević je bila posvećena publicističkom radu sve vreme tokom koga aktivno piše. Paralelno sa opširnijim studijama i temeljnijim knjigama piše tekstove za časopise. Zbog toga što su publicistički tekstovi istovremeno i tekstovi iz specifičnih oblasti poput sociologije, istorije ili nauke o književnosti, ovaj rad preklapa se sa ostalim oblastima i granice ovog segmenta njene delatnosti su najporoznije. Ipak, smatram da je opravdano diferencirati ovo stvaralačko polje smeštajući u njega niz članaka objavljenih u međuratnoj periodici. Jedino je takvim izdvajanjem i apostrofiranjem publicističkog rada moguće sagledati raspon aktivnosti Julke Hlapec Đorđević u celini i posebno njen *periodički* angažman. Njeni tekstovi u većoj ili manjoj meri su oblikovali ili menjali (dotadašnji) diskurs časopisnih svezaka. Sa druge strane, dinamičan časopisni život međuratnih decenija svakako je uticao na način na koji je ova autorka artikulisala ideje za koje se zalagala te je zahvaljujući reakcijama i recepciji, a neretko i otporima, oblikovala diskurs

² Istoričarka Ivana Spasović delatnost Julke Hlapec Đorđević deli u pet celina: istoriografija, dnevnički zapisi o Beču u Prvom svetskom ratu, sociološki eseji i studije, feministički tekstovi i književna dela (Спасовић 2016, 36).

svojih radova i brusila polemičku oštricu kojoj je u određenim momentima bila sklona/primorana pribeći.

Naučni rad Julke Hlapec Đorđević grana se u najmanje tri oblasti: istorija, sociologija, nauka o književnosti, a mogao bi se i detaljnije specifikovati i podeliti na još poddisciplina.

Centralna studija u naučnom radu *u oblasti istoriografije* bio bi njen doktorat naknadno objavljen 1908. godine u *Letopisu Matice srpske*³ „Podvojvoda Jovan Monasterlija“.⁴ Istoriografska istraživanja ovog tipa vezuju se za najraniji period intelektualne biografije Julke Hlapec Đorđević. Njih nakon Prvog svet-skog rata u najvećoj meri zamenjuju sociološke studije i radovi iz oblasti književnosti, bilo da je reč o pisanju o književnosti ili pisanju beletristike.

Temeljnou studijom *u oblasti sociologije* možemo smatrati knjigu *Sudbina žene. Kriza seksualne etike* (1930). Ovoj knjizi prethodio je niz članaka u jugoslovenskoj štampi u kojima je obrađivala slične teme, a temama iz knjige će se vraćati i tokom tridesetih godina, takođe dominantno u periodici. Istraživanja Julke Hlapec Đorđević u oblasti sociologije vremenski se poklapaju sa institucionalizacijom sociologije kao discipline u Srbiji/Jugoslaviji. I dok su doprinosi Julke Hlapec Đorđević ostalim oblastima, istoriji i posebno književnosti, u određenoj meri opisani, njen doprinos kako konkretnim sociološkim istraživanjima, tako i teorijsko-metodološkom utemeljenju ove naučne discipline, ni u jednom aspektu nije razmatran.

Julka Hlapec Đorđević se deklarativno i suštinski opredeljuje za sociološki pristup odabranim temama: položaj žene u društvu, patrijarhat, brak, porodica, prostitucija, položaj dece. Njeno interesovanje i naučno angažovanje u ovoj oblasti smešteno je u vreme kada se narečena naučna disciplina konstituise u kontekstu jugoslovenske nauke. Dvadesetih i tridesetih godina 20. veka nastaju prvi specijalizirani sociološki časopisi (*Društveni život*, 1920),⁵ osnivaju se sociološki institut (1920),⁶ sociološko društvo (Društvo

³ Reč je o dva broja ovog časopisa: 247, sv. 1 i 248, sv. 2.

⁴ O ovom radu detaljno piše Спасовић 2016.

⁵ Časopis koji se smatra prvim sociološkim časopisom jeste *Društveni život*, čiji je glavni i odgovorni urednik bio Marko Kostić, a sekretar redakcije je bio Fedor Nikić. Fedor Nikić je bio aktivni saradnik jugoslovenskih feminističkih organizacija. Možemo reći da je Fedor Nikić bio veza između aktuelnih i institucionalnih socioloških istraživanja i feministkinja. Posebno je značajno podsetiti da je Fedor Nikić bio jedan od organizatora i učesnika socioloških tečajeva koje su organizovale feministkinje u međuratnom periodu. Sve ovo ukazuje na činjenicu da su postojale čvrste veze međuratnog feminizma i nastajućih stručnih/naučnih društava i recentnih naučnih pristupa.

⁶ Institut za antropogeografiju, sociologiju i ekonomiju osnovan je pri Univerzitetu u Beogradu 1920. godine zahvaljujući privatnim donacijama.

za sociologiju i društvene nauke, 1920, 1935),⁷ i katedra za sociologiju, na tadašnjem Pravnom fakultetu u Beogradu (1932), da bi se krajem tridesetih godina sociologija uvela i kao obavezni predmet na osnovnim studijama.⁸ Ukoliko bismo samo ove faktografske činjenice posmatrali, onda već na osnovu njih možemo da kažemo da kontekst delovanja Julke Hlapec Đorđević implicira da je odabirom upravo sociološkog pristupa pokazala vrhunsku aktuelnost, modernost i naučnu recentnost, te da su njeni tekstovi, kasnije potisnuti i isključeni iz istorije socioloških i uopšte humanističkih istraživanja u Jugoslaviji, u svom vremenu bili deo najaktuelnijih jugoslovenskih naučnih tokova. Čak ni apostrofiranje sociološkog pristupa, kako od strane same autorke, tako i od recentne naučne kritike tog vremena (Ksenija Atanasijević⁹), nije uticalo na prepoznavanje Julke Hlapec Đorđević kao jedne od utemeljivača socioloških istraživanja u Jugoslaviji.

Kada je o književnosti reč, Julka Hlapec Đorđević piše i tekstove o književnosti i samu književnost (romani, putopisi, prozaide), bavi se dakle i *naukom o književnosti* i njenim predmetom. U tom smislu ova oblast njenog rada grana se u nekoliko smerova: pisanje beletristike, književne kritike, analitičkih tekstova – studija i eseja o književnim delima, autorima i fenomenima. Glavni radovi iz oblasti nauke o književnosti prikupljeni su u knjizi *Studije i eseji o feminizmu 2. Feminizam u modernoj književnosti*, gde Julka Hlapec Đorđević postavlja najpre temelje feminističke književne kritike, ali piše i studije iz oblasti istorije književnosti. Ovo polje rada Julke Hlapec Đorđević je najtemeljnije istraženo od svih njenih delatnosti, i to zahvaljujući tome što se obnova interesovanja za ovu autorku dogodila upravo u krugovima istraživač(ic)a čije je primarno usmerenje proučavanje književnosti.¹⁰

⁷ Paralelno sa osnivanjem prvog specijaliziranog sociološkog časopisa intenzivirale su se i aktivnosti za osnivanje i sociološkog društva, koje je posle nekoliko neuspešnih pokušaja osnovano 1935. godine (Sociološko društvo, pa Društvo za sociologiju i društvene nauke).

⁸ Detaljnije o istoriji proučavanja sociologije u Srbiji/Jugoslaviji i njenoj institucionalizaciji v. Антонић 2022.

⁹ Ksenija Atanasijević u više navrata akcentuje upravo sociološki pristup u studijama Julke Hlapec Đorđević.

¹⁰ Neke od studija koje u ovom kontekstu treba pomenuti su (redosled dat po abecednom redu):

1) Јенстерле-Долежал, Аленка. 2016. „ГенеалогИја у јужнословенском роману 20. века: Зофка Кведер и Јулка Хлапец-Ђорђевић“ *Књижевност: часопис за студије књижевности, рода и културе* 6 (6), online;

2) Jensterle-Doležal, Alenka. 2020. „Nation (Transnationality), Gender and Politics in the Feminist Work of Julka Chlapec-Djordjević“. *Књижевност: часопис за студије књижевности, рода и културе* 10 (10), online;

Zajednički imenitelj svih oblasti u kojima je Julka Hlapec Đorđević bila aktivna jeste feminizam. Feminizam kao skup ideja koje treba da poboljšaju uslove života žena, kao i opšti položaj žena u društvu, jeste krovni pojam i natkriljujući epistemološki korpus celokupne delatnosti Julke Hlapec Đorđević. Zbog toga smatram da se feministička esejistika, odnosno delovanje u oblasti feminizma ne može izdvojiti kao posebno odeljen segment rada Julke Hlapec Đorđević, jer feministička delatnost ove autorke nije samo deo, odnosno segment njenog angažmana i stvaralaštva. Njen rad u oblasti sociologije, književnosti, pa čak i u historiografiji, u prvom redu je feministički, jer bilo da piše o književnosti, bilo da analizira društvene pojave ili rekonstruiše biografije, ona piše sa pozicija feminizma i zbog feminizma.

Kada bismo promenili kriterijum razvrstavanja, kao klasifikacioni okvir uzeli feminizam i želeli da pokažemo u kojim sve oblastima unutar ovog koncepta Julka Hlapec Đorđević ostvaruje doprinos, onda bi njeni radovi mogli da budu podeljeni na tri segmenta: teorijski feminizam, feministička kritika i feministička književnost.¹¹ Sve ove oblasti podržane su društvenim

3) Koh, Magdalena. 2015. „Majstorice feminističkog eseja“. *Књижевна историја* 47 (157): 209–232;

4) Милинковић, Јелена. 2014. „Тематизација љубавне приче у роману *Једно дописивање* Јулке Хлапец Ђорђевић“. *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик* 62 (1): 167–184;

5) Милинковић, Јелена. 2014. „Дописивање *Једно дописивање*: три фрагмента о роману *Једно дописивање* Јулке Хлапец Ђорђевић“. *Свеске, часопис за књижевност, уметност и културу* 111: 135–142;

6) Milinković, Jelena. 2013. „Susreti kultura u romanu *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević i putopisu *Novi svet ili U Americi godinu dana* Jelene Dimitrijević“ U *Šesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum „Susret kultura“*, *Zbornik radova, Knjiga II*, ur. Ivana Živančević Sekeruš, 1261–1272. Novi Sad: Filozofski fakultet.

7) Милинковић, Јелена. 2012. „Особеност приповедачког поступка у роману *Једно дописивање* Јулке Хлапец Ђорђевић“. У *Језици и култури у времену и његовом простору* *И, њемајски зборник*, ур. Снежана Гудурић, 599–610. Нови Сад: Филозофски факултет.

8) Svirčev Žarka. 2021. „Ibzen jugoslovenskih feministkinja“. U *Zbornik radova: Jedanaesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum „Susret kultura“*, ur. Ivana Živančević-Sekeruš, Željko Milanović, Zoran Paunović, 154–165. Novi Sad: Filozofski fakultet.

9) Svirčev, Žarka. 2020. „Žene na putu: potisnuti narativ srpske/jugoslovenske kulture“. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture* 10 (10), online;

О Јулки Хлапец Ђорђевић писано је и у ширим контекстима у књигама Ђурић, Владимир. 2019. *Француска веза: стваралаштво српских списатељица прве половине XX века у контексту француске културе и књижевности*, Нови Сад: Академска књига; Kolarić, Ana. 2021. *Periodika u feminističkoj učionici*, Beograd: Fabrika knjiga; Petrović, Jelena. 2019. *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia*. Palgrave Macmillan.

¹¹ О овоме сам писала у Милинковић 2012.

aktivizmom, koji se oblikovao kroz učešće u radu feminističkih organizacija, domaćih i internacionalnih.¹² Zbog toga, sintagma iz naslova ovog rada, feministička biografija, u slučaju Julke Hlapec Đorđević predstavlja gotovo oksimoronski spoj reči – drugačija do feministička, biografija Julke Hlapec Đorđević i ne može biti.

Iako su odnosi Julke Hlapec Đorđević sa drugim feministkinjama i intelektualkama bili složeni, značaj njenog rada je bio prepoznat. Važna svedočenja o ovoj vrsnoj intelektualki ostavila je njena koleginica i saborkinja Ksenija Atanasijević. Njeni tekstovi su među prvim napisanim radovima o Julki Hlapec Đorđević i predstavljaju recentnu, neposrednu, autorki savremenu recepciju. Imajući i sama iskustvo feminističkog delovanja, aktivističkog i teoretskog, ali imajući i iskustvo života intelektualke u sredini nenaklonjenoj „ženskoj pameti“, Ksenija Atanasijević je u nekoliko navrata sa punim razumevanjem i pronicljivo pisala o Julki Hlapec Đorđević, uviđajući značaj pristupa feminističkim pitanjima koje Julka Hlapec zastupa, opisujući je kao „jednu svesnu ženu, otvorene inteligencije, složenih duševnih stremljenja, i nikakvim predrasudama nekočene neposrednosti“ (Атанасијевић 1932, 148).¹³

Knjige Julke Hlapec Đorđević

Julka Hlapec Đorđević je jedan deo svojih radova prikupila i objavila u okviru knjiga. Knjige, kao i članke, objavljivala je na srpskom i češkom jeziku. Već sami naslovi ovih publikacija jasno reprezentuju oblike praktikovane feminističke delatnosti: teorijsku, kritičku i beletrističku. Reč je o publikacijama koje hronološki date grade sledeći niz: *Crtice iz poslednjih godina carevine Austrije (1914–1918)* (1922), *Sudbina žene. Kriza seksualne etike* (1930), *Jedno dopisivanje, fragmenti romana* (1932), *Osudná chvíle feministického hnutí* [Sudbonosni trenutak feminističkog pokreta] (1933), *Osećanja i opažanja* (1935), *Studije i eseji o feminizmu* (1935), *Z cest po domově (Jugoslavie)* [Od putovanja do kuće (Jugoslavija)] (1936), *Feministické úvahy: K feministické problematice* [Феминистичка разматрања] (1937), *Studije i eseji o feminizmu II. Feminizam u modernoj književnosti* (b. g, verovatno 1936. ili 1937).

¹² Pored rada u feminističkim organizacijama Julka Hlapec Đorđević je bila aktivna i u bilateralnim organizacijama koje su se ticale jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa.

¹³ Ostali radovi Ksenije Atanasijević o Julki Hlapec Đorđević u Atanasijević 2008.

Kao što je moguće videti, većinu knjiga Julka Hlapec Đorđević objavila je tokom tridesetih godina 20. veka, međutim, značajan broj eseja i studija koje su tada štampane u okviru knjiga, ranije su, tokom dvadesetih godina, objavljeni u periodici. I tokom dvadesetih i tokom tridesetih godina 20. veka Julka Hlapec Đorđević je intenzivno saradivala sa brojnim časopisima među kojima je najplodotvorniju saradnju imala sa *Letopisom Matice srpske*, *Ženskim pokretom* i časopisom *Život i rad*.

Od svih knjiga koje je objavila jedino je roman *Jedno dopisivanje* imao više izdanja. Ovaj roman je svoje prvo savremeno izdanje opremljeno pogovorom Svetlane Slapšak dobio u Prosvetinoj ediciji *FEMINA*¹⁴ 2004. godine. Ipak, prvo podsećanje posle niza decenija na Julku Hlapec Đorđević bilo je objavljivanje temata posvećenog ovoj autorki u časopisu *ProFemina* 1996. godine (br. 5–6). Tada je u okviru rubrike *Književna prošlost* objavljen tekst Julke Hlapec Đorđević „Sudbina žene“ i radovi Svetlane Slapšak i Svetlane Tomić o njoj. Manje je poznata činjenica da je roman *Jedno dopisivanje* preštampan u okviru knjige *Od nadrealizma ka modernizmu. Romani srpske avangarde 2* gde je kontekstualizovan u okviru korpusa srpskog/jugoslovenskog avangardnog romana (up. Тешић 2011). Poslednje aktuelno izdanje ovog dela objavljeno je u ediciji *Savremenice* izdavačke kuće Laguna, gde je *Jedno dopisivanje* štampano uz roman *Plava gospođa* Milice Janković pod jedinstvenim naslovom *Nove ljubavi* i sa mojim predgovorom (Milinković 2018).¹⁵ Kao zajednička tačka ova dva romana uzeta je njihova tematska veza – ženska preljuba – i sličnosti u konceptu glavnih junakinja (*nova žena, advanced woman*). Za razliku od romana *Jedno dopisivanje*, ostale knjige Julke Hlapec Đorđević nisu iznova štampane. Takođe, nisu prikupljeni svi članci iz periodike koje je objavljivala tokom 20-ih i 30-ih godina 20. veka. Sem saradnje sa časopisom *Ženski pokret*, koja je donekle opisana u zborniku radova posvećenom ovom časopisu (Миљинковић и Свирчев, 2021) gde je delatnost Julke Hlapec Đorđević u više tekstova tematizovana, nije naučno istražena saradnja ove autorke sa ostalim časopisima. U tom kontekstu bilo bi veoma plodotvorno bibliografski i problemski ispitati saradnju sa *Letopisom Matice srpske* i posebno sa socijaldemokratskim časopisom *Život i rad*. Sa ovim časopisom Julka Hlapec Đorđević ne samo da je saradivala, već je i u okviru izdavačke delatnosti ovog časopisa objavila svoju knjigu eseja o feminizmu iz 1935. godine. Pravljenje hrestomatije odabranih, ili čak, sabranih tekstova ove autorke iz časopisne produkcije predstavlja posao koji nam kao feminističkoj naučnoj zajednici tek predstoji.

¹⁴ Urednica ove edicije bila je pesnikinja Radmila Lazić.

¹⁵ O ovom izdanju pisano je na sledećim mestima Šljukić 2019, Svirčev 2021a.

Ipak, ne može se reći da recepcija ove autorke ne postoji i potrebno je istaći činjenicu da se o njoj sve više piše, ali uglavnom u naučnim krugovima.¹⁶ Vidljivo naučno interesovanje posledica je intenziviranja savremenih istraživanja međuratnog feminizma u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Naime, proučavanje feminističkih ideja i dela u ovom periodu nužno vodi i ka istraživanju delovanja Julke Hlapec Đorđević.

Teorijsko zasnivanje feminizma

Temeljnou studijom i polaznom tačkom u razumevanju problema feminizma može se smatrati studija *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*. Zbog toga će u narednim delovima teksta biti predstavljena ova knjiga.

Sudbina žene. Kriza seksualne etike je objavljena 1930. godine u Ljubljani i ima podnaslov *Dve sociološke studije*. Sastoji se, kako je i naslovom i podnaslovom sugerisano i imenovano, iz dva samostalna teksta.

Prvi deo knjige, studija „Sudbina žene“, bavi se „sudbinom“ žene, odnosno analizom procesa, društvenih mehanizama i instituta i ideologija koji su ženu tokom istorije postavili u podređenu poziciju. Studija se sastoji iz sedam poglavlja i spiska literature na kraju. U literaturi su navedene reference na engleskom, nemačkom, francuskom, češkom i srpskom jeziku. Poglavlja su sledeća: „Čovek i žena“, „Seksualno diferenciranje i specializiranje žene“, „Maskulino orientisanje našeg društva“, „Pokušaji reformisanja ženina života“, „Biološko fiziološki uslovi emancipacije žene“, „Sociološki uslovi emancipacije žene“ i „Za izjednačenje čoveka i žene“. Već sami naslovi poglavlja upućuju na tematiku i sadržinu ove studije, a njihov redosled na njenu unutrašnju dinamiku i argumentaciju. Julka Hlapec Đorđević prvo opisuje zatečeno stanje u odnosima muškaraca i žena, odnosno analizira položaj muškaraca/žena u društvu ukazujući na njihovu neravnopravnost i na žensku potčinjenost i drugost u društvu/kulturi/civilizaciji uopšte.

Već na samom početku studije, ona ukazuje na snagu i značaj imenovanja, na moć jezika. Razumevajući snagu i potencijal jezika, odnosno njegovu normativnost sa jedne strane, a njime uslovljenu determinisanost ideja i predstava sa druge strane, Julka Hlapec Đorđević zaključuje da je supremaciji

¹⁶ S obzirom na širinu opsega njene delatnosti, kao i na činjenicu da je Julka Hlapec Đorđević objavila vrlo provokativan, intrigantan i danas aktuelan roman (koji ima i savremeno popularno izdanje), te da je i kao ličnost bila beskompromisna, i ima nesvakidašnju biografiju, recepcija ove autorke bi se opravdano mogla očekivati, na primer, i u popularnoj kulturi.

ja muškarca i podređenost žene već upisana kroz njihova imenovanja. Samim imenom čovek,¹⁷ muškarac je oslovljen kao onaj koji je opšti, za razliku od žene koja je svojim imenom svedena na generativnu i biološku funkciju one koja rađa. Tim povodom Julka Hlapec Đorđević vrlo pronicljivo zaključuje sledeće:

Fizičko materinstvo, koje tereti samo ženu, izazvalo je mišljenje da je ona isključivo stroj za plodenje. To pokazuje ime čoveka i žene: Čovek, čovečanstvo, l'homme, l'humanite, tu se svudi naglašava muško, dok se žena identifikuje sa svojim generativnim organima. Reč mati dolazi od materice. Staroindijski izraz gina, grčki ginai, latinski generatrix, slovenski žena, znači uglavnom rađanje. Čovek označuje celinu, žena deo, seksualni organ (Đorđević 1930, 9).

Pokušavajući da ospori svaku esencijalistički motivisanu argumentaciju ženine potčinjenosti, autorka nastoji da dijahronijskim pristupom pokaže uzročno-posledične veze koje su dovele do zatečenog stanja među polovima, te da objasni uslovljenost ženinog položaja dominantnim razumevanjem seksualnosti, biologije, fiziologije i sledstveno tome materinstva, kroz istoriju i različite društvene sisteme, politike i ideologije, čime anticipira ideje Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) i drugog talasa feminizma. Nakon toga nastoji da dâ rešenja, odnosno da ponudi moduse kojima bi se ovakvo detektovano stanje položaja žene i relacija sa muškarcima popravilo, te kako bi se došlo do kretanja ka jednakom položaju muškaraca i žena u društvu. Ponuđena rešenja tiču se drugačijih bioloških, fizioloških i socioloških modaliteta.

Početna premisa ovog teksta Julke Hlapec Đorđević, kao i njene feminističke ideologije u načelu, jeste da polna podela nije esencijalna, odnosno da podela na različite polove, koji imaju različit nivo društvene moći ili je uopšte nemaju, nije zasnovana na biološkim ili bilo kojim drugim datostima, već je kroz istoriju društveno konstruisana: žena nije prirodno subordinisana. Navodeći paralelne primere iz životinjskog sveta Julka Hlapec Đorđević pokazuje da podela na poslove privatnog i javnog, odnosno podela po kojoj je ženino mesto determinisano njenom biologijom, odnosno mogućnošću rađanja, uz decu i kuću, a mesto muškarca u javnosti nije ništa drugo do nametnuta postavka. Ona piše:

Čovek se fizički i duševno podizao i radeć na duhovnom i materialnom razvitku čovečanstva, postao je homo sapiens, diferencirajući se i specijalizirajući se individualno. Žena, upućena na uski i jednoliki delokrug, i seksualno ap-

¹⁷ Julka Hlapec Đorđević u skladu sa duhom jezika i vremena u kome piše, imenicu čovek koristi u značenju „muškarac“, a ne kao nadpojam koji imenuje osobe bez obzira na pol i rod.

sorbovana, mogla se diferencirati i podizati jedino u smeru seksualnom [...] Različitost mentaliteta čoveka i žene bez sumnje ima za njih sudbonosne posledice. Vrline čovekove, stečene u borbi za opstanak, čine ga sposobnim za savladavanje teškoća života. Osobine žene, sputane okovima biološke opterećenosti i podržavane seksualnim uticajima, mogu biti od značaja za umnožavanje vrste, ali su na štetu njezina individualiteta (ibid, 10–11, 14).

Upravo ovaj individualitet je kategorija na kojoj insistira Julka Hlapec Đorđević u svojim analizama položaja žena u društvu. Svi njeni apeli idu ka tome da se govori o individuama, odnosno o individualnosti, a ne o biologijom uslovljenim bićima u načelu. Ona smatra da su društva maskulino orijentisana: „izgrađena na njegovoj (muškarčevoj – prim. J. M.) hegemoniji“, da se civilizacija održava „eksploatacijom žene na socialnom, kulturnom i ekonomskom polju“, i da je brak osnovna kategorija ženine represije čije je glavno geslo: „potčinjenost žene“ (ibid, 14).¹⁸ Kao glavne društvene fenomene, koji pokazuju odnos koji društvo ima prema ženama, Julka Hlapec Đorđević izdvaja odnos prema vanbračnoj deci i prostituciju.

U poglavlju „Pokušaji reformisanja ženina života“ dat je istorijski pregled emancipatorskih i feminofilnih politika i pokreta: rano hrišćanstvo, Francuska revolucija, revolucije u srednjoj Evropi 1848. godine, socijalizam. Ovde su, takođe, izdvojene i neke od ličnosti koje su zaslužne za napredak u razumevanju položaja žena. Uvodna ideja ovog poglavlja jeste ta da položaj žene ne sme biti u diskrepanciji sa društvenim razvitkom, odnosno da što su društva kroz istoriju razvijenija to im je teže breme žene koja je „ekonomski nesamostalna, intelektualno nerazvijena i zavisna od direktne pomoći čoveka“. Zbog toga se već na samom početku citira (čuvena) rečenica Dositeja Obradovića: „Neka se ne uzda jedan narod nikad do veka k prosvetlenu razuma doći u kojemu žene u prostoti i varvarstvu ostaju“ (ibid, 17, 18). Osnivačicom feminizma Julka Hlapec Đorđević smatra Olimp de Guž (Olympe de Gouges) jer je „prva precizirala želje svog pola za slobodu i ravnopravnost“ (ibid, 18). Različiti društveni događaji i različite ideologije dovele su do toga da je, smatra autorka, preokret u životu žena u „poslednjih sto, pogotovo poslednjih pedeset godina“ ogroman, ali to ne znači da je feministički problem praktično rešen (ibid, 21). Zbog toga ističe dve glavne tačke na kojima bi trebalo da se zasniva reforma društava i promena ideja o ženi koje bi dovele do radikalne promene u životima žena. Prvi se tiče razumevanje materinstva, gde je preduslov racionalizacija rađanja. Neophodno je razvojem kontra-

¹⁸ U citiranim rečenicama u prethodna tri pasusa Julka Hlapec Đorđević anticipira ideje koje Simon de Bovoar zastupa u svojoj knjizi *Drugi pol*, čije prvo izdanje izlazi 1949. godine. Na ovu paralelu ukazujem i u: Милинковић 2012, 318.

ceptivnih sredstava omogućiti racionalizaciju rađanja čime će se poboljšati „ženin položaj i dati ženi viši značaj u čovečanstvu i kao generativno biće. Rođenje deteta smatraće se za delo, dok se sada u njemu vidi jedna manje više prirodnim zakonima nametnuta organska funkcija“ (ibid, 25). Drugi se tiče socijalno-ekonomske politike država koje će na prvom mestu olakšati brigu o deci, a na drugom mestu omogućiti radnu delatnost žene, kako bi se ekonomski i privredno osnažila.

Druga studija „Križa seksualne etike“ sastoji se iz osam poglavlja i spiska literature u kome su, kao i u prethodnom slučaju, pobrojani tekstovi na različitim jezicima – ovde su tekstovi na francuskom, nemačkom, engleskom i češkom jeziku. Poglavlja su naslovljena na sledeći način: „Evolucija seksualne etike“, „Uzroci seksualno etičke krize“, „Moderno shvatanje seksualizma“, „Racionaliziranje rađanja“, „Brak“, „Slobodna ljubav“, „Prostitucija“, „Zaključak“. U ovom radu Julka Hlapec Đorđević razmatra aktuelne probleme seksualne etike i njihove reperkusije na svakodnevni život žena, a time i na brojne društvene odnose. Kao i prethodni tekst i ovaj je naučno zasnovana studija, teorijsko-metodološki potkrepljena i opremljena relevantnom literaturom. I ovde Julka Hlapec Đorđević kombinuje dijahronijski i sinhronijski pristup problemu, odnosno sagledava problem i njegove transformacije i modifikacije kroz istoriju ljudske civilizacije, a paralelno sa takvim pristupom analizira temu u aktuelnom trenutku mapirajući odabrani „fenomen“ u različitim državama i društvenim sistemima. Na taj način dobijamo temeljnu argumentaciju potkrepljenu analizom brojnih primera. Glavna tema ove studije jeste seksualna etika, čime ovaj tekst praktično predstavlja dalju razradu glavnih ideja iz prethodne studije: nadovezuje se na neke od zaključaka i određene teze dodatno produbljuje i temeljnije argumentuje. Ono što se ističe kao glavni i zajednički sadržalac jeste pitanje racionalizacije rađanja i posledično tome pitanje položaja (vanbračne) dece. Neki od najupečatljivijih, najhrabrijih i najtačnijih redova celokupnog međuratnog perioda o ovim pitanjima napisani su u ovoj studiji.

Julka Hlapec Đorđević polazi od zaključaka o postojanju tri faze u razvoju seksualnih odnosa između čoveka i žene: 1) doba primitivnog nagona, 2) porodično doba i 3) doba lične ljubavi. Ovu podelu preuzima od profesora sociologije Franca Milera Lajera (Franz Müller Lyer) i dopunjuje je tezama Roze Majreder (Rosa Mayreder). Za obe citirane koncepcije je karakteristično da treći stupanj u razvoju seksualnih odnosa odlikuje intelektualizam i individualizam, te spoj duhovnog i telesnog, odnosno čulnog i nadčulnog. Smatrajući da se u vremenu u kome piše, muškarac i žena nalaze u dobu lične ljubavi, odnosno da teže sintetičkom jedinstvu, Julka Hlapec Đorđević najviše

pažnje posvećuje upravo ovoj etapi naglašavajući pri tom da nastupa kritično stanje i da tema seksualnosti postaje jedna od najintenzivnije obrađivanih jer „broj publikacija i predavanja o seksualnom problemu raste neverovatno“ (ibid, 41). U daljem tekstu autorka nastoji da definiše uzroke seksualno-etičke krize. Jedan od glavnih i dominantnih uticaja na formiranje seksualno-etičkih normi pronalazi u hrišćanskim dogmama, odnosno u zakonima i pravilima hrišćanske hijerarhije jer je, smatra Julka Hlapec Đorđević, crkva davala smernice, kojima su se kretale sve duševne i telesne – pa i seksualne emanacije čoveka (ibid, 42). Međutim, moderno doba, razvoj nauke i tehnološki napredak, slabe uticaj crkve i donose promene u društvenim relacijama. Seksualna etika zasnovana na starim modelima još uvek nije, smatra Julka Hlapec Đorđević, pronašla moderan, nov oblik u skladu sa velikim društvenim promenama i zato se nalazi u dubokoj krizi, što vrlo slikovito opisuje:

Nova moralna načela i pravila potkopala su fundamente građevine, koja je stolicima zidana i doterivana, u raznim svojim odeljenjima obuhvatala sve oblike seksualne uzajamnosti. Delo to je porušeno i rastrgano. Neki zubom vremena nagriženi sudovi već su se srušili, drugi još stoje i ukazuju prividno izvesnu stabilnost, ali najmanji udar dovešće ih k padu. Kriza seksualne etike je tu i ne da se prezreti (ibid, 45).

Presudan momenat u drugačijem razumevanju seksualnosti, odnosno moralnih normi i njihove podjednake obligatnosti i prema muškarcima i prema ženama, jeste razvoj prirodnih nauka koje pokazuju karakteristike ljudskog tela i njegove hromozomske odlike, kao i intelektualizacija koja je dovela do toga da je seksualnost postala jedna ogromna moć u ljudskom životu. Upravo ta intelektualizacija seksualnosti „ruši dosadanji zakon seksualne etike. Ona približava čoveka i ženu, vodi ih u sfere gde su jednaki i nivelizira razlike, koje u njima podižu surovi nagoni i koje su se jednostranim vaspitanjem razvile do ekstremnosti“ (ibid, 47). Cilj reforme seksualne etike odnosno drugačijeg razumevanja seksualnog ponašanja prema Julki Hlapec Đorđević treba da bude poštovanje individualizma, odnosno singularno posmatranje i analiza, a ne opšti i generalizujući zaključci i, podjednako važno, jednaki kriterijumi za muškarce i žene: ne smeju postojati dvostruki standardi za procenu dobrog/lošeg, dozvoljenog/zabranjenog u slučaju muškog odnosno ženskog ponašanja. Dosadašnja seksualna etika nije bila primerena jer je, smatra ona, proizvela „tipične predstavnike čovečanstva, seksualno razvratnog muškarca i intelektualno zakržljavenu ženu“ (ibid, 49).

Naredna poglavlja lociraju i analiziraju glavne probleme: racionalizacija rađanja je preduslov prevazilaženja seksualno-etičke krize, preduslov osloba-

đanja žene i izjednačavanja čoveka sa ženom. Julka Hlapec Đorđević ukazuje na kompleksnost koju ovo pitanje nosi sa sobom, na njegovu premreženost sa religioznim, socijalnim, ekonomskim i političkim momentima. Racionalizacija rađanja je jedna od glavnih tema o kojima ona piše. Dovoljno je pogledati njene tekstove u časopisu *Ženski pokret* i sagledati sav značaj koji je pridavala ovoj temi, te radikalnost pristupa zbog koga je došla u sukob sa urednicama časopisa, nakon čega je i ova saradnja prekinuta (za bibliografiju tekstova Julke Hlapec Đorđević u ovom časopisu videti Пољак и Иванова 2019, a za analizu politika seksualnosti Свирчев 2021б). Као и u svim ostalim slučajevima, i ovde kombinuje sinhronijski i dijahronijski pristup. Julka Hlapec Đorđević se beskompromisno zalaže za kontrolu rađanja i to onu koju omogućavaju kontraceptivna sredstva ističući da je neophodna emancipacija društva po tom pitanju. U opterećenosti nekontrolisanim i brojnim trudnoćama i posleporođajnim fizičkim oporavkom i psihološkim stanjima, Julka Hlapec Đorđević vidi jedan od glavnih oslonaca na kome počiva po-dređenost žene:

Kako je došlo do toga, da se od dva bića, obdarenih istim cerebralnim nervima jedino čovek – popeo na vrhunac intelektualnog razvitka, dok je drugo – žena – jedva počeo podizati sa zemlje? Odgovor je vrlo jednostavan: žena, iscrpljena generativnim zadatkom rađanja, nije imala mogućnost, da se intelektualno razvija i tek sada kad joj visoka civilizacija pruža sredstva za ograničenje i racionaliziranje fizičke plodnosti, polazi putem, kojim je čovek hodio hiljadama i hiljadama godina (ibid, 55–56).

U polemičkom tonu, kome je pribegavala najčešće upravo onda kada je govorila o racionalizaciji rađanja, završava ovaj deo studije ispisujući jedan od najupečatljivijih pasusa sopstvene (naučne) esejistike:

U ostalom s kakvom pravom može javnost iskazati intenzivno rađanje, pripušta li ratove, te klaonice čovečanstva i preranu smrt legija dece, prouzrokovana [u] nemarom i bedom? Prođite perifernim kvartovima grada, pa ćete [se] užasnuti nad moralnim ubijstvom, koji se tamo vrši nad maloletnim devojkicama. Pogledajte u kolibe sirotinje, gde leže deca bez potrebne hrane, bez nega i higijenske opskrbe. Zapitajte lekare ženskih ambulatorija, u kakvom desperantnom stanju dolaze žene na porođaj. Dok svaka porodilja ne bude okružena negom, koja joj je potrebna od začeca do kraja dojenja, dok svako dete ne bude imalo topline i svetlosti, toliko nužnih za njegov uzrast, nema niko prava, da harangira ka intenzivnom rađanju. Neka društvo spasava rođene pre nego što se zauzima za nerođene (ibid, 57).

Svaki komentar na ove rečenice, koje se mogu prepisati kao dijagnostika naše neposredne savremenosti gde državni službenici vodeći nacionalističku populacionu politiku u skladu sa populističkim, retrogradnim i tradicionalističkim meritumima na kojima se javne politike zasnivaju, pozivaju na rađanje i prete ograničavanjem prava na abortus, dok nedopustivo veliki procenat porodica i dece žive u bedi i siromaštvu, a ogroman broj mladih ljudi emigrira iz zemlje u potrazi za poslom, suvišan je.

U naredna tri poglavlja Julka Hlapec Đorđević analizira tri institucije kroz koje se seksualna etika uobličava i gde njena kriza dolazi do najvećeg izražaja. Reč je o braku, slobodnoj ljubavi i prostituciji. Njena kritika patrijarhata zasnovana je prevashodno na kritici braka kao jednom od najznačajnijih opresivnih mehanizama jer: „Današnji patriarhalni brak nije uopšte veza dvoje ravnopravnih osoba, već socio-ekonomska zajednica, u kojoj čovek postaje tutor, a donekle vlasnik žene“ (ibid, 59).¹⁹ U moderno doba brak zasnovan na rimsko-hrišćanskim modelima nalazi se u krizi. Jedino gde je bračni koncept neophodan, smatra Julka Hlapec Đorđević, jeste blagostanje dece i zbog toga apeluje da je instituciju braka neophodno temeljno reformisati. Slobodna ljubav dolazi sve više na mesto bračne zajednice i upravo je to koncept za koji se Julka Hlapec Đorđević zalaže kada je reč o dobrovoljnoj vezi dvoje odraslih ljudi. Koncept slobodne ljubavi „promovisaće“ i svojim romanom *Jedno dopisivanje* objavljenim dve godine nakon ove studije, gde je ovakvo viđenje veze upisano u koncepciju glavne junakinje Marije Prohaskove, *nove žene*, odnosno *advanced woman*, kao suštinska i određujuća ideja. Prostitucija je jedna od centralnih tema međuratnih feminističkih i drugih rasprava. Julka Hlapec Đorđević smatra da njeno ukidanje nije realno jer se biološko-fiziološke potrebe prevashodno muškaraca moraju negde ispoljiti i zadovoljiti, ali da je porast prostitucije i položaj prostitutki posledica opštih društvenih prilika i „običaja“. Racionalizacija rađanja, koja će spasiti ženu između ostalog i od preranog starenja, zatim ukidanje devojačkog predbračnog celibata, kao i socijalno-ekonomsko oslobađanje žene, uticaće i na smanjenje i bolju regulaciju i javne i tajne prostitucije.

¹⁹ Ovakvo zasnovana kritika braka je u skladu sa idejama koje neku deceniju ranije zastupaju evropske koleginice Julke Hlapec Đorđević poput Aleksandre Kolontaj (Александра Михайловна Коллонтай) i Eme Goldman (Emma Goldman). Kao tema neke buduće studije nameće se evropski kontekst ideja Julke Hlapec Đorđević bilo da je reč o politikama seksualnosti, kritici patrijarhata ili pravima žena uopšte. Čini se da bi Julka Hlapec Đorđević bila veoma dobar primer veze između različitih talasa feminizma, odnosno između ideja koje se artikulišu 20-ih godina 20. veka i onih koje zastupa pomenuta Simon de Bovoar krajem 40-ih i početkom 50-ih, pa čak i onih koje artikuliše savremena sociologija.

Julka Hlapec Đorđević rezimira svoju studiju zaključkom da je došlo do napredovanja nauke čime je poboljšana emancipacija žene. Sa druge strane, ovaj progres nisu pratile reforme na planu morala, pa su promene u seksualnoj etici spore jer su moralna pravila na kojima se baziraju seksualni odnosi ostala manje-više nepromenjena. Zbog toga je potrebno intelektualizirati seksualni nagon, a sledstveno tome i reformisati seksualnu etiku i približiti, ako ne u potpunosti izjednačiti, čoveka i ženu u „seksualno-etičkoj sferi života.“

Temelji feminističke sociologije

Ako bismo govorili o doprinosima određenim naučnim poddisciplinama mogli bismo reći da su radovi Julke Hlapec Đorđević temeljni i nezaobilazni u najmanje dve podoblasti – feminističkoj sociologiji i feminističkoj književnoj kritici. Kako je o doprinosu nauci o književnosti pisano na drugim mestima (v. fn. 10 u ovom radu), a kako su u prethodnom delu rada analizirane dve sociološke studije ove autorke, želela bih zaključkom da naglasim da je Julka Hlapec Đorđević ispisala pionirske redove iz oblasti feminističke sociologije. Motivisana nastojanjem da skrenem pažnju na značaj koji ova autorka ima i u ovoj oblasti, te da uputim apel da se sa socioloških pozicija, istorijskih i teorijskih, dodatno analizira i osvetli baština Julke Hlapec Đorđević, pokazaću na svega nekoliko primera korelaciju elementarnih/bazičnih postulata savremene feminističke sociologije sa predmetom i načinom istraživanja Julke Hlapec Đorđević.

Kako tvrde sociološkinje Pamela Abot (Pamela Abbott), Klarisa Wolas (Clarisa Wallace) i Melisa Tajler (Melisa Tyler): „Feministička sociologija nije samo ili nužno o ženama, već ona izaziva i suočava se sa muškom nadmoći koja institucionalizuje nejednakost žena. Definišuća karakteristika feminizma je stav da relativna podređenost žena mora biti ispitana i osporena“ (Abbott, Wallace and Tyler 2004, 16).²⁰ Julka Hlapec Đorđević je govorila upravo o ženama, ali tako što je ispitivala poreklo muške nadmoći i procese institucionalizacije subordinisanosti žena. Govoreći o svakodnevnom životu žena ispunila je takođe još jedan od postulata na kojima počivaju feministička istraživanja u oblasti sociologije jer:

Feministički sociolozi nastoje da ispitaju odnose između pojedinaca i društvenih struktura, između ženskog svakodnevnog iskustva i strukture društava

²⁰ Prevodi iz ove studije su moji.

u kojima žive, između muške moći u međuljudskim odnosima i načina na koji se ta moć institucionalizuje na različitim društvenim nivoima. Feministički sociolozi nastoje da istraže načine na koji se odnosi između muškaraca i žena, i između muškaraca i između žena, menjaju, i da osvetle uzroke i posledice ovih promena (ibid, 16–17).

Kao jedna od povlašćenih tema feminističke sociologije izdvaja se upravo seksualnost, što je, kako smo videli, povlašćena tema brojnih studija Julke Hlapec Đorđević:

Seksualnost je bila jedna od glavnih briga feminističke teorije i politike i to ne samo zato što feministkinje mušku kontrolu nad ženskom seksualnošću smatraju jednim od ključnih mehanizama putem kojih se održava patrijarhat. Feministkinje su skrenule pažnju na društvenu kontrolu ženske seksualnosti kroz verske, državne i medicinske regulatorne prakse (ibid, 198).

I ne samo da je tema seksualnosti jedan od elemenata zbog kojih se može tvrditi da je Julka Hlapec Đorđević utemeljiteljka ove naučne poddiscipline, već je i pristup ovoj temi u skladu sa savremenim feminističko-sociološkim razmatranjima ovih pitanja. Njena stalna polemika sa tada recentnim naučnim zaključcima vezanim za žensku seksualnost, gde je najintenzivnije polemicala sa psihoanalitičkim idejnim konceptima o (ženskoj) seksualnosti, pripada takođe onome što Abot, Volas i Tajler definišu kao jedno od nastojanja feminističke sociologije. One tvrde da feminizam sociologiji pomaže da se skrene pažnja na naučne perspektive koje su poslužile kao opravdanje za održavanje seksualnog ugnjetavanja žena. Ovde se prevashodno misli na koncepte predruštvenog razumevanja uslovljenosti seksualnosti, gde su najistrajnije ideje o biološkoj ili psihološkoj konceptualizacija seksualnosti, sa kojima i savremena feministička sociologija polemiše. Ujedno su ovo koncepti na čije je opasnosti sa jedne strane i moć sa druge strane ukazivala Julka Hlapec Đorđević. Na tragu savremenih socioloških teorija tvrdila je da je seksualnost lišena biološke, pa čak i društvene suštine, i da se ne može na njih svoditi, nego da se seksualnost neprestano oblikuje u kontekstu odnosa moći i jezika (ibid, 191). Iz svega nekoliko navedenih primera jasno je u kojoj meri je progresivan naučni model ove autorke.

I zbog toga možda je najuputnije ovaj tekst završiti citatom Ksenije Atanasijević: „Dr Hlapčeva, izvesno, iscrpno poznaje stvar koju obrađuje. A samo onaj ko je naoružan znanjem, može doprineti unapređenju domena svoga rada. Ostali proizvode samo pometnje i kočnja, ili, na žalost, ponekad i katastrofe. U ostalom, znanje ostaje osnova ne samo duhovnog i intelektual-

nog napretka, nego i moralnog, po starome i večnome Sokratu“ (Atanasijević 2008, 202).

Literatura

- Abbott, Pamela, Claire Wallace and Melissa Tyler. 2005. *An Introduction to Sociology. Feminist perspective*. London, New York: Routledge.
- Atanasijević Ksenija. 2008. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Хлапец Ђорђевић, Јулка. 1930. *Судбина жене. Криза сексуалне етике*. Лjubljana: Делнишка тискарна.
- Милинковић, Јелена. 2018. „Нове љубави нових жена“. Предговор у *Нове љубави*, 9–39. Beograd: Laguna.
- Свирчев, Жарка. 2021a. „О женској књижевности или Незгодне савременнице.“ Laguna, 30. mart 2021. <https://www.laguna.rs/laguna-bukmarker-o-zenskoj-knjizevnosti-ili-nezgodne-savremenice-unos-17793.html>
- Љлјукић, Дара. 2019. „И даље нове љубави из 1920-их и 30-их.“ *Побунјене читатељке*, 12. april 2019. <http://bookvica.net/nove-ljubavi-milica-jankovic-julka-hlapec-dordevic/>
- Антонић, Слободан. 2022. „Социолошко друштво 1920–1921.“ Српско социолошко друштво. https://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=168:-1920-1921&catid=55:-1918-1941&Itemid=64
- Атанасијевић, Ксенија. 1932. „Др Јулка Хлапец-Ђорђевић, Једно дописивање“. *Српски књижевни гласник* 36, св. 2 (16. мај): 148–149.
- Милинковић, Јелена. 2012. „Феминизам Јулке Хлапец Ђорђевић“. У *Савремена истраживања језика и књижевности: зборник радова са III научној скупи младић филолога Србије. Књ. 2*. ур. Маја Анђелковић, 313–326. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Милинковић, Јелена и Жарка Свирчев (ур.). 2021. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Beograd: Институт за књижевност и уметност.
- Пољак, Јованка и Оливера Иванова. 2019. *Женски покрет (1920–1938): библиографија*. Beograd: Институт за књижевност и уметност.
- Спасовић, Ивана. 2016. „Историографско, феминистичко и књижевно дело др Јулије Хлапец Ђорђевић (1882–1969)“. *Зборник Мајице српске за историју* 93: 33–53.
- Свирчев, Жарка. 2021b. „Политике сексуалности женског покрета“. У *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*, ур. Ј. Милинковић и Ж. Свирчев, 147–165. Beograd: Институт за књижевност и уметност.
- Тешић, Гојко. 2011. *Од надреализма ка модернизму. Романи српске авангарде 2*. Beograd: Чигоја штампа и Службени гласник.

Jelena Milinković

INSTITUTE FOR LITERATURE AND ARTS, BELGRADE

Julka Hlapec Đorđević: Contributions to Feminist Biography

The aim of this paper is to present the professional biography of Julka Hlapec Đorđević (1882–1969), philosopher, historian, sociologist, writer, and above all feminist, whose foundational ideas (upon which her beliefs were based) were for the first time presented systematically in the study *The Fate of a Woman. The Crisis of Sexual Ethics* in 1930. Born in Stari Bečej, Đorđević spent most of her life abroad. She was educated in Ljubljana, where she graduated from high school in classical languages, and then in Vienna, where she received her doctorate in philosophy at the age of only 24, thus becoming one of the first women from what is today's Serbia, to obtain that degree. Upon marrying army officer Zdenjko Hlapec, she moved with him to today's Czech Republic, where she spent most of her life and where she died. The period of Đorđević's greatest professional activity was the 1920s and 1930s. She was equally successful in academia and literature, writing academic studies (history, sociology, and literature), opinion pieces, literary criticism, essays, novels, and travelogues. She collaborated with numerous magazines during the interwar period (*Letopis Matice srpske / The Matica Srpska Chronicle; Ženski pokret / The Women's Movement Magazine; Život i rad / The Life and Work Magazine*), and published in both Serbian and Czech. In addition to numerous articles, she published eight books. This paper will present the most important points in the academic career of Julka Hlapec Đorđević, with special emphasis on her feminist engagement and contribution to feminist sociology.

Key words: Julka Hlapec Đorđević, *The Fate of a Woman. The Crisis of Sexual Ethics*, (Yugoslav) feminism, feminist sociology, history of science

Humanizovanje dvojtva ljubavi: Anica Savić Rebac o Euripidovom Erosu*

U doktorskoj disertaciji *Predplatonaska erotologija* (1932) Anice Savić Rebac – čija je tema obilježila život, rad, pa i smrt autorke – posebno mjesto ima Euripid, najmlađi od trojice velikana grčke tragedije. Njemu je, zapravo, posvećeno čitavo jedno poglavlje: „Strast i mudrost“. Prema Anici Savić Rebac, Euripid kao „pjesnik duše“ i „pjesnik antinomija“ staro dvojtvo nadličnog i ličnog Erosa u potpunosti svodi na oblast duše i preoblikuje u kontrast duhovne/mudre/umjerene i strasne/bezumne/prekomjerne ljubavi. Autorka pozicionira Euripidovu misao kao Platonovu prethodnicu, tj. kao neophodni stepenik ka vrhuncu erotologije. U radu će se detaljnije prikazati pomenuti segmenti rasprave o Euripidovom Erosu. Naročita pažnja će biti data tvrđenju Anice Savić Rebac da je Euripidovo težište u plemenitoj, blagorodnoj ljubavi da bi se osvijetlili značaj i odlike njenih uvida, s obzirom na kritiku Euripida i savremeno izučavanje erosa u tragediji. Na osnovu uvidâ u ovo poglavlje, pokazaće se autorkina širina u sagledavanju književnosti, njoj svojstvena perspektiva istorije ideja, naročito važna mjesta analize i poente, i ukazati na mjesta na kojima bi buduća naučna pregnuća mogla nastaviti. Kao posebno inspirativno mjesto u tekstu ispostaviće se autorkin fokus na Laodamiji iz Euripidove izgljbljene drame *Protesilaj*.

Ključne reči: Anica Savić Rebac (1892–1953), Euripid, Eros, istorija ideja, klasične nauke

Vi se čudite što volim mrtvace. Zar vi ne znate, Kašanine, koliko mrtvi mogu da budu živi, a koliko živi mogu da budu mrtvi?

Ana Savić Rebac Milanu Kašaninu (Кашанин 1974, 24)

* Ovaj tekst je rezultat istraživanja obavljenih u Etnografskom institutu SANU (evidencioni broj Ugovora: 451-03-68/2022-14/200173), koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Ove riječi je Ana Savić Rebac u prijateljskoj korespondenciji uputila Milanu Kašaninu, koji je te 1919. godine boravio u Parizu. Pod mrtvima autorka podrazumijeva stvaraocce antičke kulture i metonimijski antiku uopšte (*à propos* tražene fotografije pariskih Termi koje je sagradio rimski car Julijan Apostata). Ova rečenica, osim što poetizuje njen stav o relevantnosti antike, čudnovato obilježava život naše čuvene klasične filološkinje i svakako vodi niti teksta na narednim stranicama.

Istim riječima Anica Savić Rebac kao da se pozicionira, poput svjedoka koji žive i mrtve posmatra, u svojevrsno liminalno mjesto, u neko sebi svojstveno *između*. Tako: između strasti i intelekta, između mističnog i racionalnog; između antike i moderne književnosti, između nauke i stvaralaštva (poezije), između klasične filologije i filosofije, između književnoistorijskog i pristupa istorije ideja; između inostranstva i Srbije, između Beograda, Novog Sada i Skoplja, između različitih istorijskih/političkih/nacionalnih/vjerskih specifičnih okolnosti.

Istorija ideja i intelektualna širina Anice Savić Rebac

Metodsko i sazajno „između“ Anice Savić Rebac koje uporno i postojano inklinira ka pristupu *istorije ideja* primijetili su mnogi kritičari njenog djela (Букадиновић 1966, xvi; Флашар 1968, 207; Милосављевић 1986, 91). Zajedno s Lomparom (2015, 6 i dalje), kritika poludirektno pokazuje nešto što treba nedvosmisleno istaći: naša autorka je stvarala *paralelno* sa zastupnicima istorije ideja (Arthur Lovejoy, 1873–1962; Erich Rothacker, 1888–1965) koji su se nalazili u zahvalnijim kulturnim klimama. Moguće je da područje istorije ideja naša autorka pronalazi djelimično i intuitivno, osjećajući se nesputano u takvoj širini, i s obzirom da sama „istorija ideja prebiva u osobenom području posredovanja“, tj. između duhovnih područja, specijalističkih i opštih saznanja, između različitih metodskih postupaka (Ломпар 2015, 7–9).¹ Ovaj kvalitet Anice Savić Rebac treba uvijek imati na umu, a naročito iz perspektive humanistike XXI vijeka: naime, inter- ili

¹ Prema viziji profesora filosofije Artura Lavdžoja koji je skovao termin i otvorio akademski prostor, istorija ideja je polje za razmjenu između naučnika koji se bave humanističkim naukama, situirana prvenstveno između istorije i filosofije, obuhvatajući razdoblje od antike do savremenosti sa *longue durée* pristupom, prvobitno zasnovana na angloameričkom empirizmu i njemačkom idealizmu, gotovo u potpunosti fokusirana na zapadnu tradiciju. Istorija ideja nije imala naročitu institucionalnu strukturu ostavši tako otvoreno polje za stalne modifikacije i međusobne uticaje sa bliskim i nerazgraničenim disciplinama kao što su *intellectual history*, *histoire des mentalités*, *Geistesgeschichte*, *Begriffsgeschichte*. O političkoj/

multidisciplinarnost u svom najboljem vidu podrazumijeva ne samo specijalističku raznorodnost i metodološku varijabilnost, već prvenstveno duhovno-intelektualnu širinu u kojoj se može misaono posredovati između različitih polja. Svestranost i intelektualna širina naše autorke u bliskoj su vezi sa njenim zrelijim shvatanjem helenizma: naime, „gledati svet ‘grčkim okom’ znači doživeti svaku pojavu kao deo jedinstvene celine“ (Душанић 2015, 327–329). Svetlana Slapšak je svojevremeno obratila pažnju na antropološko-kontekstualnu opredeljenost i interdisciplinarnost *Predplatonске erotologije* (Slapšak 1984, 16), a u svom najnovijem britkom prilogu o Anici Savić Rebac njenu tezu naziva „jedinственom kombinacijom filozofije, filologije i antropologije“ (Slapšak 2020, 335).

Činjenica da polju istorije ideja/intelektualne istorije srpska kultura može da pridruži pregnuće jedne učene žene paralelno sa muškarcima iz njemačke i američke sredine vrijedna je naše pažnje. U užem domenu klasičnih nauka biću još afirmativnija (budući i sama klasična filološkinja). Ako su na naučnom skupu klasičara *The Value of the Classics* održanom 1917. na Univerzitetu Princeton od 242 učesnika bile samo dvije žene (Gold 1997, 329), činjenica da naša kultura ima *te dvije žene* koje su se, obje doktori nauka, bavile antikom (Kseniju Atanasijević – o kojoj sam pisala u ovom kontekstu u Шијаковић Маиданик 2021, i Anicu Savić Rebac) obavezuje nas da njihov rad vrednujemo u srpskoj humanistici i kulturi, kao i u svjetskoj nauci.

Polihistoriski impuls svojstven našoj autorki tekovina je antičkih mislilaca (pomenimo samo Empedokla), i stoga u uvodu na prvoj stranici *Predplatonске erotologije* Anica Savić Rebac piše da tema: „ne trpi ni čisto književnu obradu, a ni mudro ograničenje u naučnom ispitivanju“, i da zahtjeva „neprekidno proširivanje oblasti“ (str. 19).² Njeno metodološko i hermeneutičko *između* se na organski način prilagođava, prateći nosioce i preobraženja u genezi pojma erosa.³ U ovom nizu nosioci ideja (bilo zbirni poput arhajskih liričara ili pojedinačni poput Hesioda) figuriraju i sami kao posrednici. Ovaj

istorijskoj pozadini razvoja i novijem stanju u istoriji ideja, v. prikaz Parsons 2007. Takođe, v. preglednu studiju Grafton 2006.

² Oznakom str. – u ovom članku biće uvijek označena paginacija izdanja Savić Rebac [1932] 1984.

³ Na kraju uvoda (str. 26), autorka objašnjava da je njena *Predplatonска erotologija* zamišljena kao prvi dio kompletne trodjelne rasprave *Orfičko-platonско-neoplatonsка učenja o Erosu, i njihov uticaj na Srednji vek, poglavito na Dantea*. Prvi i jedini dio (od početaka do Platona) imamo, drugi dio je zamišljen da pokrije period od Platona do Dionisija Pseudo-Areopagite, a treći bi bio do Dantea. Anica Savić Rebac, nažalost, nije uspjela da realizuje ovaj ambiciozni projekat, ali je i u doktorskoj tezi i u drugim studijama koje su se bavile erosom uvijek pisala „sa pogledom na celinu razvoja“.

niz posrednikâ poput stepenika prelazi autorka, koju Eros psihopompovski vodi do Platona kao odmorišta i do Dantea kao odredišta. Da bismo osvijetlili značaj i odlike uvidâ Anice Savić Rebac o Euripidovom tretmanu erosa, smatramo neophodnima kratak pregled pojma erosa u antičkoj grčkoj misli, u tragediji posebice, i skicu najvažnijih naučnih pristupa erosu kod Euripida.

Eros u antičkoj grčkoj misli / sažet pregled

Starogrčki termin *ἔρως* nema adekvatne ekvivalente u modernim jezicima; prvenstveno se odnosi na *romantičnu ljubav* i *seksualnu želju/strast* i u širem smislu na *apetit* (poput gladi i žeđi) sa psihološkim i fiziološkim simptomima, na *vitalnu žudnju* da se zadovolji nedostatak. U homerskoj poeziji, nepersonifikovani Eros je silovita fizička želja koja tjera muškarce (heroje i bogove) ženama i potresa im udove. Arhajski liričari daju ambivalentnu sliku personifikovanog Erosa koji utiče na tijelo i na um: mlad je i razigran, lijep i sladak, ali ne i naivan – on je surov i lukav, može da zamahne sjekirom/bičem, pojavljuje se iznenada poput vihora i protresa svoje žrtve. Hesiodov Eros je jedan od najstarijih bogova, vlada udovima i umovima i ljudi i bogova.⁴ Sa Parmenidovim Erosom koji kao kosmički princip pomiruje suprotnosti, i epikurejskom slikom omnipotentnog Erosa približavamo se Platonovoj raspravi o Erosu; za Platona je vrhunac erosa u ljubavi prema istini i dobru. Helenistički pisci će se nadovezati na predstavu razigranog, nestašnog Erosa iz arhajske lirike, i u ovom pravcu počinje da zauzima važno mjesto slika Erosa sa lukom i strijelom (OCD 2012: s.v. Eros).⁵ Za recepciju ovog kompleksnog pojma važno je uvijek imati u vidu da hesiodovska primordijalna žudnja/„primarna kosmogonijska glad“ obuhvata sve intenzivne želje, tjelesne i duhovne, individualne i kolektivne te da je eros više od instinkta, budući da postoji kognitivni element (Konstan 2013).

⁴ Ovo se odnosi na odjeljak *Teogonija* 116–122. Druga predstava (*Teogonija* 188–206) dala je uobičajenu sliku Erosa koji se nakon rođenja Afrodite pojavljuje kao njen pratilac.

⁵ Odlična, sveobuhvatna a nepretenciozna obrada pojma ostaje naslov *Grci i Eros: simboli, prakse i mesta (I Greci el l'eros: Simboli, pratiche e luoghi)* Kloda Kalamata: Calame 1992 (1996, 1999), koja posvećuje dosta prostora tragičarima. Knjiga o erosu u pisanim izvorima koja je privukla dosta pažnje i čija autorka bi nesumnjivo rado čitala *Predplatonsku erotologiju* je i Carson 1986 – u ovoj knjizi Euripid se jedva pominje.

Tragički i Euripidov eros u nauci

U pogledu „fiziologije erosa“, tragedija preuzima zaostavštinu arhajskih meličara o Erosu koji istovremeno očarava i ubada.⁶ Određene konvencije žanra (koje postoje u okviru ideološke strukture i kulturnih vrijednosti) igraju veliku ulogu u determinisanju precizne predstave erosa i drugih emocija (Munteanu 2011, 5–6); naime, autori sačuvanih djela u svim žanrovima, pa i u tragediji, su muškarci (sa izuzetkom Sapfe u lirici), subjekti i objekti osjećanja su muškarci/žene u različitim žanrovima, a u tragediji su subjekti osjećanja erosa uvijek žene. Stoga je eros u tragediji po pravilu dat u kontekstu braka. U periodu intenzivnog proučavanja tragedije kritika je dosledno tumačila da heteroseksualni/bračni eros u tragediji (za razliku od drugih žanrova) nikada nema pozitivne posledice, već je nekontrolisana, patologizirana, žestoka sila koja isključivo vodi nesreći.⁷ Ova interpretativna tendencija se nastavlja i u novijim studijama (Thumiger 2013, 28, up. Sanders 2013). Međutim, nekoliko novijih naslova skreće pažnju na pozitivne aspekte erosa u tragediji kao na sistematski zanemarivan dio spektra u kritici. Naime, tragičari koriste diskurs erosa u *kompletinom* emotivnom rasponu (Wright 2017, naročito 222), a kroz analizu motiva dobre supruge i terminologije bračnog kreveta dolazi se do pozitivne konotacije bračnog erosa u tragediji i ženi se vraća benevolentna seksualnost (Kaimio 2002, naročito 97 i 112; Valtadorou 2020). Evidentno je da se dobrim suprugama osim Sofoklove Dejanire smatraju upravo *Euripidove* junakinje: Alkestida, Evadna i Helena. Za recentnu reevaluaciju tragičkog erosa ključni je Euripidov opus.

Za pitanje erotskog konflikta kod Euripida u savremenoj akademskoj struji naročito je relevantna teza o bračnom erosu kao fragilnoj tački moralnih i institucionalnih temelja polisa. U rodnom konfliktu Euripidove drame eros je veoma često skopčan sa srdžbom i postaje škodljiva strast (sa metaforama bolesti, ludila, polucije, rvanja i rata) koja ne utiče samo na sferu privatnog života već i na širu zajednicu. Tako je erotska želja kod žena poput Fedre, Medeje i Hermione pitanje od javnog interesa sa društvenim i političkim posledicama (Visvardi 2020, 641–646).

⁶ Eshil, *Agamemnon* 737sq; *Prometej* 590sq, 649sq; Euripid, *Medeja* 8, 556.

⁷ Seaford 1987; Stanford 1983, 36–37; Rabinowitz 1993; Rehm 1994; Padel 1992, naročito 115–127, 158–161; Konstan 1994, 145sq i 176sq; Rabinowitz 1992, 36–52; Goldhill 1995, 149; Calame [1992] 1999, 141–151.

„Strast i mudrost“ – Euripidov Eros u *Predplatonskoj erotologiji*

Prema mišljenju Anice Savić Rebac, u historiji grčke misli o Erosu prisutna su dva suprotstavljena i komplementarna talasa: u prvom talasu se dešava oslobađanje od drevnih mitsko–kultskih predstava o Erosu kao ličnom božanstvu u pravcu transformacije u kosmički princip, a u narednom transponovanje kosmičkog Erosa u ljudsku sferu u vidu afektivne strane ličnosti. Osnovno promišljanje autorke o jedinstvu dvostruke prirode Erosa (koji je lični i nadlični, ljudski i nadljudski) već je konstatovano u nauci (Stojković 1972, 417–418; Žužić 2009, 234–235, Deretić 2012, 294–295).

Posebno mjesto u *Predplatonskoj erotologiji* ima Euripid, najmlađi od trojice velikana grčke tragedije.⁸ Njemu je, zapravo, posvećeno čitavo poglavlje (jedno od osam) ove studije pod nazivom „Strast i mudrost“, koje do sada nije dobilo pažnju nauke. Autorka istražuje genezu pojma važnog za tragediju, i koji koegzistira „u spekulaciji, poeziji i psihologiji“ (str. 50) – oblastima koje se kod Euripida *de facto* preklapaju, te nas pozamašan prostor posvećen Euripidu ne čudi. Discipline mišljenja, raznorodne za moderni akademski senzibilitet, u antici su pak pripadale široj sferi intelektualnog djelanja bez jasnih granica. Pa ipak, ovdje naglašavamo *specifičnu Euripidovu* intelektualnu slobodu i širinu kao poziciju iz koje je tretirao svaki problem (bez doktrine i metode kojima bi dosledno robovao) jer smatramo mogućim da je Anica Savić Rebac sa svojom perspektivom istoričarke ideja mogla osjećati izvjesno inkliniranje ka Euripidu. Pomenimo ukratko i to da je vodeća njemačka kritika krajem XVIII odnosno tokom XIX veka izvršila svojevrsan *damnatio* Euripida, između ostaloga baš zbog njegove intelektualne širine.⁹ U kasnom XIX/ranom XX veku javlja se veliko interesovanje za Euripida, no mogli bismo reći da je Euripid sve do poznog XX veka ostao „neklasični klasični“ pisac kanona. Naša tema nije kritika Euripida i Savić Rebac se nije

⁸ Eshila i Sofokla Anica Savić Rebac nedvosmisleno smješta među starije pjesnike i mislioce, a Euripida u „predvorje Platonovo“ (str. 90–92). Naime, kod dvojice starijih tragičara autorka uočava preovlađujući uticaj homerske tradicije i kultski i mitski uticaj Afrodite, i daje važan nagovještaj ocjenom Sofokla da je znatno proširio krug ljubavnih motiva zarad tragičkih mogućnosti ljubavi, a ne zarad njene „psihičke interesantnosti“.

⁹ Prezrive zamjerke povodom formalnih i estetskih mana, unošenja političkog/filosofskog materijala u umjetnost (koja bi navodno trebalo da se kao vječna čista vrijednost ne prlja u političkoj areni efemernosti), i zbog dramskih ličnosti koje djeluju vođene strašću (a ne časću i samokontrolom), nastavile su se, uz povremene defanzivne impulse, do sredine XIX v. i kasnije (Michellini [1987] 2006, 3–51).

direktno bavila ni recepcijom ni kritikom Euripida, ali smatramo da je važno primijetiti da prostor i ton posvećeni Euripidu u *Predplatonskoj erotologiji* te 1932. godine doprinose trendu rehabilitacije ovog pisca.

U ovom poglavlju u kome se prvo daje sveukupna ocjena Euripidovog doprinosa genezi Erosa (str. 96–98), a zatim se raspravlja o pojedinačnim ljubavnim motivima (str. 99–102) uz dodatna zapažanja (str. 103–106), Anica Savić Rebac u esejiističkom stilu polazi od dva ključna zapažanja o Euripidu (str. 97). Prvo je to da je Euripid *pesnik antinomija*¹⁰ u pogledu shvaćanja svijeta i bogova kao i u pogledu prihvatanja principa sofistike i građenja retorskih sekvenci u dijalozima; stoga je, tvrdi autorka, Euripid Erosa predstavio kroz „antinomije njegove pojave u svetu“. Drugo zapažanje je to da je Euripid *pesnik duše* i sa tim u skladu on preuzima nasleđeno drevno dvojstvo nadličnog i ličnog Erosa da bi ga *humanizovao* i „potpuno sveo na oblast duše“ u vidu kontrasta duhovne i strasne ljubavi. Autorka napominje da je u Euripidovoj humanizaciji Erosa postojao ograničavajući faktor, a to je „čovečanski govor tragedije“, tj. žanrovska limitiranost na prikazivanje ljudskih afekata. Euripid je otišao najdalje moguće u zadatim okvirima, shvativši dvojstvo nadlične i lične ljubavi na nivou duše, i dajući ga u vidu *suprotice* duhovne/mudre/umjerene i strasne/bezumne/prekomjerne ljubavi.

S obzirom na tradicionalnu predstavu Erosa kao bolesti duše i tijela, Euripid, kao pjesnik antinomija, nepobitno prihvata Erosa kao rušilačku silu i bolest, ali rame uz rame sa plemenitom/oplemenjavajućom ljubavlju, „naglašavajući povodom jedne drugu“ (str. 98). U ovome autorka vidi *postavljanje problema* kao neophodan korak ka pokušaju rešavanja: Euripidovo „formulisanje dvojstva“ je neophodna priprema za Platonovo „nalaženje jedinstva“. Bilo bi moguće ukrstiti ovu Euripidovu metodu „kontrastiranja“ na koju Savić Rebac ukazuje sa grčkim fenomenom agona (*ἀγών*), onako kako se on manifestuje u tragediji. Kod teze o Euripidovom kontrastiranju erosa, izostao je komentar na važne stihove u *Ifigeniji u Aulidi* (548–551) gdje bog odapinje ne jednu, već dvije strijele: prva donosi blagostanje, a druga propast.¹¹

Možda najvažnije tvrđenje Anice Savić Rebac jeste da za Euripida ljubav *nije* neodređen i indiferentan pojam / *ἀδιάφορον* (str. 98). U ovom sta-

¹⁰ Antinomija (bukv. nekompatibilnost zakonâ) je protivrečnost (slično paradoksu) između dva principa ili zaključka, pri čemu se oba čine podjednako opravdana.

¹¹ Ovu dramu je Anica Savić Rebac sigurno poznavala, tim prije što je sa samo 13 godina napisala poetsku dramu *Ifigenija* (Vuletić 2002, 16–17). A za fragment Euripidove *Stenobeje* ona nije mogla znati: u ovom fragmentu dva su boga Erotesa, pa jedan vodi ljubavnika u život u vrlini, a drugi neprijateljski vodi u smrt (Page et al. 1932: 3.128, 22–25).

vu autorka se eksplicitno suprotstavlja Nestleu, velikom autoritetu njemačke klasične filologije (Wilhelm Nestle, 1865–1959). Ona naime tvrdi da se „indiferentnost“ koju Nestle uočava odnosi na *jezičku mogućnost* neutralnosti, a ne na bit pojma. Prema autorki, Euripid prikazuje antinomiju *pojave* erosa u svijetu, a ne suštinsku indiferentnost pojma, dvogubost u manifestaciji, a ne suštinsku neutralnost. Prvo, ovo objašnjenje Nestleove tvrdnje demonstrira istančan autorkin osjećaj za prirodu grčkog jezika. Drugo, autorkina interpretacija Euripidove misli je njena važna aksiološka poenta da ljubav nije vrednosno neutralan ili dualistički koncept. Kako je pokazala Irina Deretić, „intelektualno-duhovni karakter Euripidovih tragedija vrlo je blizak senzibilitetu Anice Savić Rebac“ (Деретић 2012, 300).¹² U ovoj tvrdnji moguće je djelimice naći obrazloženje za povelik prostor koji je u studiji dat Euripidu.¹³

Tu Savić Rebac decidno primjećuje ono što se tek u savremenoj kritici XXI v. saopštava: da je „kao tragičan pesnik i psiholog duševnih sukoba“ Euripid morao biti *žanrovski* naročito upućen na *negativni* kontekst ljubavi, ali da nije propustio da istakne njen pozitivni aspekt (str. 98, 106). Jednako je autorka svjesna da tragičar rabi kontrast između blagotvorne i rušilačke ljubavi zarad dramskog opravdanja i efekta (str. 99). Ovoj ideji o žanrovskom ograničenju autorka se vraća kasnije u tekstu (str. 102), naglašavajući teškoću izražavanja nadličnog Erosa u dramskoj poeziji.

Kod standardnog primjera erotskog kontrasta: bolesne ljubavi Fedre i nježne odanosti čednog Hipolita prema Artemidi (mada su ova određenja zapravo mnogo kompleksnija), Anica Savić Rebac pominje Džejn Elen Harrison (Jane Ellen Harrison, 1850–1928)¹⁴: „Dž. E. Harizn govori o ‘nežno-

¹² Irina Deretić u istom kontekstu daje moguće objašnjenje (sa kojim se slažem) jedne upadljive i u prvi mah začuđujuće činjenice: da Anica Savić Rebac u svojim erotološkim studijama vrlo malo pažnje daje Sapfi, lirskoj pjesnikinji ljubavi; naime, Sapfa je opisivala isključivo afektivnu stranu osjećanja (npr. zaljubljenost, ljubomora), a ne duhovno-intelektualnu stranu fenomena koja je od središnjeg značaja za Anicu Savić Rebac (Деретић 2012, 300).

¹³ Sa ovom mogućnošću se ne kosi kvantitativni faktor, koji je validan i treba ga pomenuti. Po jednoj analizi, riječ eros se u sačuvanim Euripidovim tekstovima pojavljuje 87 puta, kod Sofokla 18 i kod Eshila 16 (Borthwick 1997, 365).

¹⁴ Jedna od prvih žena sa istraživačkom i predavačkom pozicijom u Kembridžu, i jedna od centralnih figura kruga tzv. Kembridž ritualista, poznata po svojim javnim predavanjima o grčkoj umjetnosti, primjeni antropologije u klasičnim naukama, istraživanju primitivne grčke religije, i uopšte po svojoj akademskoj nekonvencionalnosti. Stav Dž. E. Harrison prema naporima njenih savremenica sufražetkinja je dakako komplikovan i kritikovan, ali se ne može osporiti njen doprinos statusu žena u akademskom prostoru.

matrijarhalnom odnosu između boginja i junaka' u grčkom mitu“ i jasno je da ovu tezu prihvata (str. 99). Nažalost, nema reference za ovaj citat, a teza o prežicima matrijarhalnog para boginja–sin u grčkoj mitologiji nalazi se na mnogim mjestima u djelu britanske naučnice (mjesto bi moglo biti Harrison 1912, 502). Harison je dala srazmjerno dosta pažnje Erosu (u kontekstu orfičke kosmogonije, up. Harrison 1903, 625–659) i prominentnu ulogu Euripidu (zbog njegovog napada na olimpska božanstva i poštovanje prema orfičkim bogovima Dionisu i Erosu, up. Harrison 1903, xii). S obzirom na ovo i na interesovanja za mistička učenja naše autorke, te na prilično nesadržajan ekskurs o mogućem kosmogonijskom Erosu kod Euripida (str. 102–104), šteta je da se Anica Savić Rebac nije podrobnije izrazila o svom stavu (ili čak zaduženosti) prema znamenitoj britanskoj kolegini.

U poslednjoj sekciji poglavlja, približavajući se Platonovom Erosu, autorka se vraća na pitanje koje je naznačila na samom početku istog poglavlja (str. 96), a to je pitanje uticaja Sokrata (ili drugog filozofa) na Euripida (str. 104–106). Naznačivši mišljenja Vilamovica, Nestlea i Rodea, autorka izražava potrebu „preciziranja“ mogućeg odgovora i hrabro se upušta u razmatranje više mogućnosti tipično demonstrirajući svoju upućenost u spise mnogih antičkih mislilaca. Ipak, čini se da je ovdje asocijativni niz vodi daleko od pokušaja rešavanja problema koji je bila najavila.

Anica Savić Rebac je pružila naročitu pažnju Laodamiji, Evadni i Alkesti(di): Euripidovim junakinjama koje umiru iz ljubavi ili za ljubav.¹⁵ Prve dvije junakinje autorka donekle izjednačava po „plemenitoj strasti“ (kako ocjenjuje njihovu ljubavnu čežnju koja ih goni u smrt) i ustanovljava podudaranje između fragmenta prve i stiha druge drame. Ipak, autorka detaljno gradi bitnu distinkciju i zbilja inspirativno poetira: Evadnin očaj i smrt imaju *boju neposrednog života*, a Laodamijini postoje *u atmosferi sna* (str. 94). Imajmo u vidu da su od drame *Protesilaj* ostali samo fragmenti i

¹⁵ Laodamija je bila mlada nevjesta Protesilaja, junaka palog u Trojanskom ratu; nakon smrti, mužu je dozvoljeno da provede tri sata sa nevjestom prije nego što zauvijek ode u Had, i nakon ovog susreta, mlada Laodamija je izvršila samoubistvo. Njihov mit Euripid je obradio u izgubljenom drami *Protesilaj*. Evadna je bila žena Kapaneja, heroja koga je ubila munja u ratu Sedmorice protiv Tebe; mlada žena je izvršila samoubistvo skočivši na muževljevu lomaču – ovo je epizoda u Euripidovoj drami *Pribjegarke* (st. 980 sqq). Alkestida/Alkesta je žena kralja Admesta, koja je jedina pristala da preuzme njegovu smrtnu kaznu na sebe; spletom okolnosti, prijatelj kuće Herakle će Alkestidu oteti od Smrti i vratiti porodici – ovaj mit Euripid je obradio u čuvenom tragikomičnoj drami *Alkestida*.

Ovaj tip Euripidove ljubavi za Anicu Savić Rebac, budući spoj ljubavne čežnje i etičke plemenitosti, jeste onaj neophodni stepenik koji vodi ka Platonu i zatim Danteu.

da o drami nagađamo na osnovu drugih izvora (kao što je to vrlo obazrivo i postupno činila na ovom mjestu autorka). Stoga je za ovu njenu navedenu poentu potrebno ne samo pokazano poznavanje dostupne građe, već i veoma instančan senzibilitet poetese – onaj kojim je bila tako bliska pjesniku stiha „među javom i med snom“.¹⁶ Laodamijin *ambijent sna* je, vjerujem, za Anicu bio *intimno* važan, s obzirom da je deset godina ranije u pismu Kašaninu upravo *među snove* smjestila svoju ličnu poetiku.¹⁷

Alkestidino pristajanje na smrt je, smatra autorka, žrtvovanje iz ljubavne dobrote koja je „agape, caritas“ (str. 101). Iako autorka misao o hrišćanskom žrtvovanju gradi dalje u istom pasusu i prethodno je koncizno objasnila pojam hrišćanske ljubavi naspram pojma eros u samom uvodu u studiju (str. 23), ovdje bi ipak bila potrebna detaljnija razrada i argumentacija stava s obzirom na fundamentalne razlike dva pojma. Stoji kao inventivno autorkino rješenje sa pozicioniranjem Alkestide (lični motivi žrtve) između Laodamije i Evadne sa jedne, i Makarije, Ifigenije i Poliksene sa druge strane (djevice koje se po autorki žrtvuju „bez ličnih motiva“ (str. 102)) – ovakvo pozicioniranje i tvrdnja bi se mogli dublje analizirati imajući na umu statuse junakinja na liniji nevjesta/žena–majka/djevica, kao i različite socijalne kontekste.

Naravno, vrlo je upadljivo da je autorka od svih Euripidovih ženskih likova posvetila pažnju baš ovim trima (naročito Laodamiji), samo letimično pomenuvši „groznicu Faidre i opsesiju Stenobeje“ (str. 102). Možemo reći da ovako fragmentisana analiza Euripidovih tekstova dovodi do tendencioznog stava autorke, budući da ona pretenduje da dà opštu sliku o Euripidovoj erotologiji. Uostalom, ako bismo i razmotrili da je Alkestida „čovečanski najtoplija i pesnički najuticajnija“ (str. 102), gdje je Medeja u ovoj raspravi i kako

¹⁶ O uticaju Laze Kostića koji je bio prijatelj kuće Savića i Aničin pjesnički mentor, i uopšte o pjesničko-umjetničkom kružoku u kome je djevojčica Anica odrastala slušajući o glavnim idejama romantizma: „ljubavi kao vrhovnog nadahnuća i najveće vrednosti života, kao suštine i smisla postojanja, zatim veoma naglašena žudnja za beskrajnim i beskonačnim, (...), obožavanje slobodne odvažnosti i hrabrosti“ v. Vuletić 2002, 15–19. Lompar u učitelju i učenici vidi duhovne podudarnosti (Ломпар 2015, 59). Da stvar bude čudnovatija, u ovim redovima doktorantkinja Anica kao da poznaje buduću sebe iz poslednjeg poglavlja svog života (godine 1953.), odveć dobro znanog: „verovatno je (...) posmrtni sastanak izazvan obostranom čežnjom: čežnjom Laodamije za mrtvim Protesilajem, i Protesilaja za živom Laodamijom.“ (str. 100).

¹⁷ U tom pismu iz 1920. godine, u doba iznurenosti od Velikog rata, Anica Milanu piše: „Moja umetnost bila je načinjena iz materije snova, i živela je jedino u atmosferi sna. Hoće li ona moći da preživi rušenje čitavog jednog sveta, hoće li moći da živi u atmosferi života? [...] Zbirku ne mislim izdavati pre nego što rešim ovaj kardinalni problem svoje duše“ (Кашанин 1974, 12).

je mogla biti izostavljena? U vremenu u kome u elitističkom akademskom krugu poznati oksfordski profesor, poznavalac i prevodilac grčke dramske književnosti i renomirani britanski humanista Marej (Gilbert Murray, 1866–1957) može sebi da dozvoli da Euripidovu Medeju nazove „the wild beast of a woman that was controlling his (=Jason’s) life“ (Murray 1910, vii), možda je Anica Savić Rebac učinila najviše što je mogla za Medeju: da je prećuti. Bilo kako bilo, imajmo u vidu posebnost ovog odjeljka od nekoliko stranica sa fokusom na tri žene i prepletu motiva erosa, sna i smrti: u njemu je Anica Savić Rebac prepustila svom književnoistorijskom talentu da je povede, i na trenutak je zaboravila na širi kontekst geneze pojma i sočivo istoričara ideje. Njeno tumačenje Laodamijine nadživotne ljubavi koja je „kao san iznad života i smrti“ (str. 101) i njena opažanja o motivima koji se međusobno preklapaju relevantna su za današnju tekstualnu kritiku.

Umjesto zaključka

Pojam erosa je u poslednjih nekoliko decenija (od sredine 70-ih godina XX vijeka) dobio značajnu pažnju nauke, naročito sa uticajem Douera (Kenneth Dover) u užem akademskom polju i Foucaulta (Michael Foucault) u širem akademskom i kulturnom polju. Raspravljano je na mitološkom i filološkom nivou, o fenomenologiji i fiziologiji erosa, iz ugla antropologije, sociologije, psihologije, političke teorije; eros je nezaobilazan filozofski problem; upotrebljavane su dijahrona, transistorijska i kroskulturalna perspektiva, mnoštvo teoretskih pristupa, i multicisciplinarna istraživanja. S obzirom na ovakvu naučnu *erupciju*, doktorska teza Anice Savić Rebac iz 1932. zaslužuje veliku pažnju; moja studija poglavlja „Strast i mudrost“ tek je mali doprinos ovoj problematici.

Anica Savić Rebac je tri decenije kasnije istraživala tijesne veze između književnosti i političke i socijalne klime demokratskog polisa Atine, pri čemu neće propustiti da istakne da je Euripid dao glas ženi i robu (Савић Ребац [1951a] 2015, 311, 314). Drugom prilikom će napisati da filozofski i istorijsko-filološki metod nisu potpuni bez pažnje na društveno-ekonomskim i političkim osnovama (Савић Ребац [1955] 2015, 748). U poglavlju „Strast i mudrost“ iz 1932. ne možemo naći ovu dimenziju u promišljanju Anice Savić Rebac. Posmatranje Euripidove predstave erosa unutar konteksta demokratske Atine kao „kulture strasti“ (Visvardi 2020, 627) zbilja je ogroman korak dalje u naučnom diskursu. Ipak, od velike je važnosti što je ona u *Predplatonskoj erotologiji* odbacila uski filološki pristup i hrabro odabrala i

neobrađivanu temu, i kompleksniji pristup. Da ona prva među klasičarima obrađuje ovu temu koja traži više od specijalizovanosti za jezik ističe njen bečki profesor nakon čitanja teze (Vuletić 2002, 75). S obzirom na tendenciju u klasičnim studijama, široj nauci i naročito u popularnoj kulturi da se eros svodi na seksualnu želju koja je jedan, ali ne jedini tip erosa (Ludwig 2002, 8, 9; Visvardi 2020, 631), važno je proučavati studiju Anice Savić Rebac u smislu doprinosa *neredukovanom* tumačenju pojma. Moglo bi se čak ustvrditi da je autorka degradiranom terminu dala „filozofsko dostojanstvo“ (Slapšak 2020, 335).

Autorka zaključuje da je Euripid obuhvatio tragična životna dvojstva ljubavi i naslutio mogućnost jedinstva, zadržavši Eros u „psihčko-etičkoj oblasti“, i to Euripidovo „čovečansko ograničenje“ ona vidi kao neophodni most između predašnjeg kosmičkog i potonjeg duševno-duhovnog principa. Ovo *humanizovanje Erosa* koje pripada žanru, ali koje kroz svoje ženske likove u potpunosti prisvaja Euripid, važna je i originalna teza Anice Savić Rebac. Svakako možemo uputiti zamjerku da je autorka, uprkos namjeri da predstavi Euripidov sveobuhvatni tretman erosa, selektivno analizirala one junakinje i njihove ljubavi koje ne spadaju u kategoriju Euripidovih žena sa lošom reputacijom. Ipak, njena ocjena da je Euripid insistirao na pozitivnom aspektu ljubavi i da je prikazivanje negativne ljubavi žanrovska uslovljenost ne treba da prođu neopaženo naspram *reevaluacije* Euripida u savremenom naučnom diskursu.¹⁸

Naročito je dragocjen segment poglavlja o Laodamiji, Evadni i Alkesti(di). Na ovih nekoliko strana Anica Savić Rebac ne žuri ka svom cilju – ni Platonu ni Danteu, stavljajući Euripida u tranzitnu poziciju *između*, već se predaje semantičkoj i poetskoj biti Euripidovog teksta. Ovo mjesto kontakta naše autorke sa Euripidovim junakinjama mjesto je nadživotne ljubavi, i možemo ga uzeti kao simbolično mjesto sudbine njenog prefinjenog bića. Ove redove piše ista zrela Anica koja će samosvjesno izvršiti *imitatio* mita o Laodamiji,¹⁹ i ista mlada Anica koja je lirski i strasno objašnjavala: *Zar vi ne*

¹⁸ Deset godina ranije, Anica Savić Rebac je u jednom eseju pomenula Euripida u usputnom osvrtu za koji smatram da je implicitno neslaganje sa Ničeovom tvrdnjom da je Euripid kriv za sunovrat tragedije (Савић Ребац [1922] 2015, 393). Mnogo kasnije, ona će se upustiti u debatu o terminu „klasično“, koja će biti važna stavka postmodernističkog prevrednovavanja (Савић Ребац [19516] 2015, 401–409).

¹⁹ Podrobno o tumačenjima njene smrti u smislu podražavanja antičkih uzora piše Vuletić 2002, 112–115.

znate, Kašanine, koliko mrtvi mogu da budu živi, a koliko živi mogu da budu mrtvi?

Izvori

- Савић Ребац, Аница. 1922. „Хеленски видици“. Предговор у *Анијиона*, *Софокло*, прев. Милош Ђурић, 5–15. Београд: Књижара Време.
- Савић Ребац, Аница. 1932. *Предплатонска еротологија*. Скопље: Графичко-индустриско предузеће Крајничанац.
- Савић Ребац, Аница. 1951а. „Античка демократија и социјални проблеми“. *Жива антика* 1(2): 206–221.
- Савић Ребац, Аница. 1951б. „Неколико речи о проблему класичног“. У *Зборник радова* 10. *Институти за истраживање књижевности САН* 1, ур. Петар Колендић, 1–7. Београд : Научна књига.
- Савић Ребац, Аница. 1955. *Античка естетика и наука о књижевности: студија о њеном развоју од почетака до Аристотела*. Београд: Култура.
- Savić Rebac, Anica. (1932) 1984. *Predplatoniska erotologija*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Савић Ребац, Аница. (1922) 2015. „Хеленски видици“. У *Дух хеленства*. Приредили Мило Ломпар и Ирена Деретић, 389–395. Београд: Службени гласник.
- Савић Ребац, Аница. (1951а) 2015. „Античка демократија и социјални проблеми“. У *Дух хеленства*. Приредили Мило Ломпар и Ирена Деретић, 300–319. Београд: Службени гласник.
- Савић Ребац, Аница. (1951б) 2015. „Неколико речи о проблему класичног“. У *Дух хеленства*. Приредили Мило Ломпар и Ирена Деретић, 401–409. Београд: Службени гласник.
- Савић Ребац, Аница. (1955) 2015. „Античка естетика и наука о књижевности: студија о њеном развоју од почетака до Аристотела“. У *Дух хеленства*. Приредили Мило Ломпар и Ирена Деретић, 743–937. Београд: Службени гласник.

Skraćenica

OCD 2012: Oxford Classical Dictionary, 4th edition. 2012. Oxford: Oxford University Press, doi: 10.1093/acref/9780199545568.001.0001

Literatura

- Borthwick, E. K. 1997. „Euripides Erotodidaskalos? A Note on Aristophanes Frogs 957“. *Classical Philology* 92: 363–367.
- Calame, Claude. 1992. *I Greci el l'eros. Simboli, pratiche e luoghi*. Roma-Bari: Gius. Laterza & Figli Spa [Calame, Claude. 1996. *L'Éros dans la Grèce antique*. Paris: Belin; Calame, Claude. 1999. *The Poetics of Eros in Ancient Greece*, transl. by Janet Lloyd. Princeton University Press.]
- Carson, Anne. 1986. *Eros the Bittersweet: An Essay*. Princeton University Press.
- Gold, Barbara K. 1997. “Feminism and Classics: Framing the Research Agenda”. *The American Journal of Philology* 118(2): 328–332.
- Goldhill, Simon. 1995. *Foucault's Virginity: Ancient Erotic Fiction and the History of Sexuality*. Cambridge University Press.
- Grafton, Anthony 2006. “The History of Ideas: Precept and Practice, 1950–2000 and Beyond”. *Journal of the History of Ideas* 67(1): 1–32.
- Harrison, Jane Ellen. 1903. *Prolegomena to the study of Greek religion*. Cambridge University Press.
- Harrison, Jane Ellen. 1912. *Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion*. Cambridge University Press.
- Kaimio, Maarit. 2002. “Erotic Experience in the Conjugal Bed: Good Wives in Greek Tragedy”. In Nussbaum, M. and J. Sihvola (eds.), *The Sleep of Reason: Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, 95–119. Chicago and London: Chicago University Press.
- Konstan, David, 1994. *Sexual Symmetry: Love in the Ancient Novel and Related Genres*. Princeton University Press.
- Konstan, David. 2013. “Between Appetite and Emotion, or Why Can't Animals Have Erôs?”. In E. Sanders, C. Thumiger, C. Carey, N.J. Lowe (eds.), *Erôs in Ancient Greece*, 13–26. Oxford Scholarship Online.
- Knox, Bernard. 1985. “Euripides”. In *The Cambridge History of Classical Literature, I, Greek Literature*, edited by P. E. Easterling and Bernard Knox, 316–338. Cambridge University Press.
- Ludwig, Paul W. 2002. *Eros and Polis: Desire and Community in Greek Political Theory*. Cambridge University Press.
- Michellini, Ann N. (1987) 2006. *Euripides and the Tragic Tradition*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Munteanu, Dana (ed.). 2011. *Emotion, Genre and Gender in Classical Antiquity*. London: Bristol Classical Press.
- Murray, Gilbert. 1910. *Euripides, The Medea*. London: George Allen and Unwin.
- Nussbaum, Martha C. and Sihvola, J. (eds.). 2002. *The Sleep of Reason: Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece*. Chicago and London: Chicago University Press.

- Padel, Ruth. 1992. *In and Out of the Mind: Greek Images of the Tragic Self*. Princeton University Press.
- Page, Denys Lionel; Arthur Surridge Hunt; Campbell Cowan Edgar. 1932. *Select Papyri, Volume 3*, Loeb classical library. Harvard University Press.
- Rabinowitz, Nancy S. 1992. "Tragedy and the Politics of Confinement". In *Pornography and Representation in Greece*, ed. A. Richlin, 36–52. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Rabinowitz, Nancy S. 1993. *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Rehm, Rush. 1994. *Marriage to Death: The Conflation of Wedding and Funeral Rituals in Greek Tragedy*. Princeton University Press.
- Sanders, Ed. 2013. "Sexual Jealousy and Eros in Euripides' Medea". In Sanders, E., Thumiger, C., Carey, C. and N. Lowe (eds.), *Eros in Ancient Greece*, 41–57. Oxford Scholarship Online.
- Seaford, Richard. 1987. "The Tragic Wedding". *Journal of Hellenic Studies* 107: 106–130.
- Scodel, Ruth. 2020. "Euripides and Ancient Greek Philosophy", *Brill's Companion to Euripides* vol. 1, ed. Andreas Markantonatos, 966–987. Leiden, Boston: Brill.
- Slapšak, Svetlana. 1984. „Uvodna studija“. U *Predplatonaska erotologija*, Anica Savić Rebac, 11–18. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Slapšak, Svetlana. 2020. „Bolje nacista nego žena: neki vidovi namernog zaboravljanja Anice Savić Rebac“, *Naučnice u društvu*, ur. Lada Stevanović, Mladena Prelić, Miroslava Lukić Krstanović, 333–342. Beograd: Etnografski institut SANU
- Solmsen, Friedrich. (1975) 2015. *Intellectual Experiments of the Greek Enlightenment*. Princeton University Press.
- Stanford, William B. 1983. *Greek Tragedy and the Emotions*. London, Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Wright, Matthew. 2017. "A Lover's Discourse: Erōs in Greek Tragedy". In Seaford, R., Wilkins J. and M. Wright (eds.), *Selfhood and the Soul: Essays on Ancient Thought and Literature in Honour of Christopher Gill*, 219–242. Oxford University Press.
- Visvardi, Eirene. 2020. "Emotions in Euripides". In *Brill's Companion to Euripides* vol. 1, ed. Andreas Markantonatos, 627–660. Leiden, Boston: Brill.
- Vuletić, Ljiljana. 2002. *Život Anice Savić Rebac*. Beograd: autorsko izdanje.
- Thumiger, Chiara. 2013. "Mad Eros and Eroticized Madness in Tragedy", in: Sanders, E., Thumiger, C., Carey, C. and N. Lowe (eds.), *Eros in Ancient Greece*, 27–40. Oxford Scholarship Online.
- Valtadorou, Anastasia Stavroula. 2020. *Eros, Euripides and a Re-evaluation of Greek Sexuality with Particular Reference to Alcestis, Andromache, Andromeda, Antigone and Helen* (PhD thesis), The University of Edinburgh.

- Букадиновић, Предраг. 1966. Предговор у *Хеленски видици: есеји*, Аница Савић Ребац, vii–xviii. Београд: СКЗ.
- Деретић, Ирина. 2012. „Филозофско и књижевно у мистичкој еротологији Анице Савић Ребац.“ У *Историја српске филозофије II. Прилози истраживању*, Ирина Деретић (прир.), 281–312. Београд: Еуго Бок.
- Душанић, Дуња. 2015. „Један потпун човек: о хеленизму Анице Савић Ребац.“ У *Књижевство: Теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, ур. Биљана Дојчиновић, Александра Вранеш, Зорица Бечановић-Николић, 317–334. Београд: Филолошки факултет.
- Жуњић, Слободан. 2009. *Историја српске филозофије*. Београд: Плато.
- Кашанин, Милан. 1974. *Сусрећи и њисма*. Нови Сад: Матица српска.
- Ломпар, Мило. 2015. „Аница Савић Ребац као историчар идеја.“ Предговор у *Дух хеленизма*, Аница Савић Ребац, прир. Мило Ломпар, Ирина Деретић, 5–63. Београд: Службени гласник.
- Милосављевић, Петар. 1986. „Истраживачки метод Анице Савић Ребац“ у *Аница Савић Ребац и проблеми античке естетике*. Посебне свеске. Летопис Матице српске 438(1-2): 86–95.
- Стојковић, Андрија. 1972. *Развитак филозофије код Срба (1804–1944)*. Београд: Слово љубве.
- Флашар, Мирон. 1968. „Аница Савић Ребац и изучавање генесе Луче микрокозма.“ *Књижевност* 46–47(9): 194–223.
- Шијаковић Маиданик, Ђурђина. 2021. „Жена у покрету: чланак Ксеније Атанасијевић о Еурипидовим јунакињама.“ У *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*, ур. Ј. Милинковић и Ж. Свирчев, 339–355. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Đurđina Šijaković Maidanik

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA, BELGRADE

Humanizing Love's Duality: Anica Savić Rebac on Euripides' Erôs

Euripides, the youngest of the three great Greek tragedians, has a special place in Anica Savić Rebac's 1932 doctoral thesis, *Pre-Platonic Erotology*. Indeed, the theme of the thesis marked her life, work, and even death, and an entire chapter of the thesis, "Passion and Wisdom," is dedicated to him. According to Rebac, Euripides as a "poet of the soul" and a "poet of antinomies" completely reduces the old duality of suprapersonal and personal Eros to the realm of the soul and transforms it into a contrast between spiritual / wise / moderate and passionate / mindless / excessive love. The author positions Euripides' thought as the predecessor of Plato's, i.e. as a necessary step towards the pinnacle of erotology.

This paper presents in more detail the above mentioned segments of the discussion on Euripides' Eros, with particular attention paid to Rebac's claim that Euripides focuses on noble, lofty love, in order to shed light on the significance and characteristics of her insights, given the criticism of Euripides and the contemporary study of Eros in tragedy. Based on the insights in this chapter, the author's breadth in understanding literature, her inherent perspective on the history of ideas, especially important focuses of analysis and points, will be highlighted, and areas where future academic efforts could continue will be indicated. The author's focus on the character Laodamia from Euripides' lost play *Protesilaus* will be a source of particular inspiration.

Key words: Anica Savić Rebac (1892–1953), Euripides, Erôs, history of ideas, classical studies

Rad na kanonizaciji ženskog autorstva u međuratnoj Jugoslaviji*

Ovaj prilog zborniku o nasleđu i značaju žena u nauci ukazuje na običaj, sistematičan i angažovan individualni i kolektivni, kritički i teorijski rad na polju organizacije, afirmacije i promocije ženskog književnog stvaralaštva i određivanju njegovih osnovnih polazišta i pojmova na osnovu odabranih primera kanonizacije ženskog autorstva u Jugoslaviji u međuratnom periodu. S jedne strane, polazi se od ideološkog i programskog odsustva žena u tzv. univerzalnom književnom kanonu, ukazuje se na marginalno pozicioniranje ženskog autorstva i vrednovanje/etiketiranje ženske književne produkcije, i u vezi s tim, na posebno isticanje predznaka 'žensko' od strane autoritativnih predstavnika i stvaralaca zvaničnog književnog kanona (koji su pojam ženska književnost prvi uveli i odredili kao nepotpun i manje vredan, a zatim, paradoksalno, u univerzalnom shvatanju književnosti i kao nemoguć). Sa druge strane, analizom interdisciplinarnih istraživačkih i naučnih tekstova koji svedoče o tom vremenu, ponovo se otkrivaju obim i značaj ženskog stvaralaštva, takođe i odabranih feminističkih tekstova koji su već tada odredili značenje ženskog autorstva i nužnost njegovog prisustva u na književnosti utemeljenim studijama. Izbor primera u ovom radu ukazuje, pre svega, na prisutnost ženskog autorstva u javnosti, pokušaje književno-istorijske kanonizacije, feminističku interpretaciju i kritiku ženskog stvaralaštva toga vremena. Zahvaljujući brojnim ženskim časopisima i organizovanim događajima, novoustanovljenim ženskim izdavačkim kućama, samostalnim izdanjima i emancipaciji jednog manjeg dela ljubitelja književnosti koji su otvarali javni književni prostor i za drugi pol, žensko stvaralaštvo doživljava procvat kroz istrajnu feminističku borbu kako za književnu, tako i za svaku drugu jednakost.

Ključne reči: žensko autorstvo, književni kanon, feminizam, emancipacijska politika produkcije znanja, Jugoslavija između dva svetska rata

* Ovaj tekst obuhvata deo istraživanja na projektu Jelene Petrović: *Politika pripadanja. Umetničke geografi je*, u okviru Elise Richter programa Austrijske naučne fondacije (FWF No. V730).

The research partly to this chapter, was done under the FWF Elise Richter project, entitled: *The Politics of Belonging. Art Geographies* supported by Austrian Science Fund (FWF No. V730).

Po završetku Prvog svetskog rata, u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, formirale su se nove umetničke i kulturne tendencije uporedo sa sličnim modernističkim pravcima u tadašnjoj Evropi. Iako se više radilo o stvaralačkim naporima pojedinki/pojedinaca i samoorganizovanih umetničkih grupa, a manje o zvaničnim kulturnim i umetničkim programima, stvorena je atmosfera u kojoj je bilo moguće realizovati avangardne ideje koje su ujedno za to vreme bile neshvaćene i neprihvatljive. Vremenom, međuratni umetnički pokreti i njihovi manifesti: dadaizam, antidadaizam, nadrealizam, futurizam, zenitizam, hipnizam, sumatraizam, kosmizam, dinamizam, konstruktivizam, ekspresionizam i dr. postali su deo dominantnog književnog odnosno umetničkog kanona kroz akademske studije, kulturne i druge javne događaje, kao i kasnije školske programe. Ipak, žensko stvaralaštvo koje je u to vreme bilo takođe izrazito modernističko, raznovrsno i sveprisutno, književni autoriteti i graditelji kako tadašnjih, tako ni svih kasnijih umetničkih i kulturnih kanona nisu uvažavali i uzimali u obzir kao bitno, a ni kao postojeće. Sve do prvih sistematičnijih rodni i ženskih studija koje su se bavile kritikom univerzalnog književnog i drugih umetničkih kanona i uvođenjem ginocentričnog pristupa¹ u polje njegove rekonceptualizacije, žensko stvaralaštvo međuratnog perioda pojavljivalo se samo u formi ženskog *palimpsesta*.²

¹ Ilejn Šouvolter (Elaine Showalter) uvodi pojam ginokritike i njime označava feministički pristup književnosti u čijem je fokusu žena koja proizvodi smisao, tekst, istoriju, teme, žanrove i strukturu rodno određene književnosti (ginocentričnost – analiza usmerena na ženu) u odnosu na društvene, kulturne, ekonomske i druge uslove u kojima su stvarale i kroz koje su se povezivale i međusobno jedna na drugu uticale stvarajući zajedničke tematike, motive, simbole, prakse i svoje (kontra-)kanone. Ukazujući na lažnu i maskuliziranu univerzalnost opšteprihvaćenih kanona i njegovih kriterijuma i vrednosti, Ilejn Šouvolter kao i mnoge kasnije teoretičarke i istraživačice ženske književnosti, uvode ženski kanon naspram univerzalnog, ne kao paralelnu književnu kategoriju s margine, već kao pojam koji insistira na rekonceptualizaciji i oslobođenju kanona od svih kako mizoginij, tako i svih drugih opresivnih metoda selekcije, vrednovanja i organizacije književnog stvaralaštva i znanja (cf. Showalter 1979). Po ugledu na Ilejn Šouvolter, sistematičan pristup istoriji i pitanju ženskog kanona odn. feminističkoj kritici i teoriji književnosti daje i Biljana Dojčinović Nešić u svojoj knjizi: *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene* (1993). Pored ovih sistematičnih pristupa proučavanju ženske književnosti koji uvode i teoretizuju pojam ginokritike i ginocentričnosti, postoje i mnogi drugi, koji su kanonu pristupali na različite načine, kako kroz razvoj tako i kroz kritiku ovog pojma koji se na ovom mestu navodi kao jedan od ključnih u definisanju ženskog kanona.

² Metaforičnost palimpsesta i uvođenje ovog pojma u proučavanje književnosti i drugih srodnih tekstova karakteristično je za francusku post/strukturalističku školu (Barthes, Kristeva, Derrida). Kao pojam, definisan je u knjizi francuskog teoretičara književnosti Žerara Ženeta (Gerard Genette) *Palimpsestes: La Litterature Au Second Degre* (1982). Najčešće se vezuje za pojam intertekstualnosti (kod Julije Kristeve konkretno za pojam „subjekat u

Pored bogatog književnog rada, žene su bile u međuratnom periodu izrazito angažovane i u drugim kulturnim, umetničkim, društvenim sferama javnog života. Veliki broj njih je radio na ostvarenju godišnjeg sajma knjiga, tematskih dobrotvornih balova, književnih udruženja i večeri, ženskih kružoka i predavanja, prvih ženskih izdavačkih poduhvata, specijalizovanih časopisa, zatim na samoorganizaciji mirovnih kongresa, antiratnih akcija itd. Zbog mizoginog karaktera cenzure i potcenjivanja ženskog stvaralaštva i rada, kao i istorijske amnezije patrijarhata, saznanja o tadašnjim ženskim ostvarenjima iščezavala su vremenom iz javnosti. U fokusu interesovanja javnosti međuratnog perioda bile su teme poput ženskog pitanja i ženskog autorstva, koje su iščezle sa početkom Drugog svetskog rata i naročito posle njega smatarajući se rešenim. Na sveopšte prisustvo ženskog stvaralaštva u tom periodu, ukazivala je, između ostalog, i međuratna štampa, u kojoj su grube reakcije i mizogini odzivi na stvaranje i bilo kakvo javno angažovanje žena bili česti. Pored toga, pojavljivali su se i nešto drugačiji, eufemistički stavovi o ženskoj književnosti, koji su pre svega isticali njihovu stereotipnu inferiornost u odnosu na 'duboke' misli i teme:

Žene koje pišu interesantno je čitati zbog toga što unose u delo mnogo lično svoga, ono što je intimno i blisko ženskoj duši. Ona će toplije, spontanije i sa više iskrenosti mnoge stvari reći, no što bi inače, čovek učinio. I ako bez neke veće dubine i kontemplativnosti žene-pisci raspoložu u više slučajeva sa vrlo mnogo neposrednosti, nežnosti i osećajnosti, a to imati znači – mnogo. Zato svaku pojavu žene, koja piše, treba pozdraviti (Stajić 1931, 72. nav. prema Peković 2004, 125).

Ovakva mišljenja ukazivala su na tolerantan odnos prema ženskoj književnosti, iako o njoj nisu imali 'visoko' literarno mišljenje, odnosno, smatrali su je manje vrednom, sentimentalnom i trivijalnom *a priori*.

Za deprivilegovan status ženskog autorstva u prošlosti, delom su bile odgovorne i književnice koje su se književnom kanonu i njegovoj rodnoj isključivosti i pravilima prilagodile, koristeći se mimikrijskim metodama, koliko god je to u književnosti bilo moguće, pri tom negirajući feminizam. Jedan od primera je i Isidora Sekulić koja, pokušavajući da približi žensko pisanje univerzalnom književnom sudu u godinama uspona socijalno angažovane književnosti i u želji da izbegne pežorativni prizvuk feminističke literature,

nastajanju“), pojam transtekstualnosti kod već pomenutog Ženeta, pojam diseminacije kod Žaka Deride itd. Za žensko stvaralaštvo palimpsest je primerena metafora, jer određen kao tekstualna figura dovodi u pitanje „kako linearnost vremena, tako i centralizovanu organizaciju prostora“ te na taj način predstavlja ujedno subverzivni i afirmativni tekst ženskog stvaralaštva i njegove ciklične i dis/kotinurane istorije (cf. Radulova 2002).

isto tako i sentimentalne, i posebno ženske, povodom knjige *Na talasima života* Vide J. Radonjić kaže:

Ne radi se u ovoj knjizi o feminizmu. Sve žene u knjizi žene su koje je život sapinjao i trošio na 'stari' način. [...] Bije po toj knjizi odasvuda jedno podzemno opiranje takvom životu, životu miliona žena, i drhti jedna žudnja za životom ličnim i jednim, za životom koji izlazi iz neke svoje teorije (Секулић 1940, nav. prema Peković 2004, 127).

U ovakvim pristupima književnosti i društvu, osavremenjavanje žena prikazano je kao rezultat novih vremena koje donosi savremen čovek (muškarac), a ne kao rezultat zajedničke ženske borbe i otpora patrijarhatu. Pasivizacija žena u korist nekog univerzalnog društvenog pomicanja nabolje, dovela je do toga da se emancipacijski pokušaji žena prikriju i premeste u polje privatnih odnosno ličnih priča žena koje su, svesne novog doba, ipak, silom prilika, ostale zaglavljene u tom starom svetu. Ovakve ženske priče bavile su se, prema tadašnjoj kritici, uglavnom nekom specifičnom ženskom sudbinom koja se hvatala u koštac sa starim, zaostalim vremenima, u jednom novom vremenu koje je za ženu već dovoljno bilo oslobođeno starih predrasuda.

Činjenica je da, ni u tom novom vremenu, izdavaštvo, glavni tokovi književnosti, književni kanon, istorija i kritika nisu bili naklonjeni ženama, njihovim problemima i stavovima, uopšte ideji da bi one mogle da stvaraju i budu deo univerzalnih književnih paradigmi, štaviše, bili su potpuno isključivi po tom pitanju. Odrednica 'žensko' je, u najboljem slučaju, označavala književno delo kao senzualno, lirsko, ispovedno i intuitivno i sl., dok je 'feminističko' bilo vremenom sve više tumačeno, s jedne strane, kao devijantno ponašanje u odnosu na univerzalne vrednosti, a sa druge, kao krajnja dekadencija ženske buržoazije. Ovo drugo tumačenje je ujedno i razlog što su se mnoge književnice ideološki distancirale od pojma feminizam, naročito nakon Drugog svetskog rata, jer su verovala da će narodno jedinstvo i klasna jednakopravnost ispraviti i rodno utemeljene nepravde. Međutim, vera u tzv. univerzalne vrednosti nije obuzela sve književnice i autorke međuratnog i kasnijih perioda, pa su mnoge nastavile da stvaraju i da svojim glasom i feminističkim opredeljenjem ruše nametnute predrasude i stereotipe kako u društvu, tako i u književnosti i kulturi, koliko god su mogle za to da se izbore.

Povodom analize različito orijentisanih ženskih časopisa međuratnog perioda, Slobodanka Peković kaže, da žene na taj način „ističu ideju identiteta, potvrđuju da postoje i 'drugi', neguju heterogenost mišljenja i postojanja, izražavaju sumnju u autonomnost književnosti, politike, nauke, kulture kao domena u kome ONE [žene] nemaju šta da kažu“ (Peković 2004, 128).

U jednom takvom ideološki nehomogenom ženskom književnom prostoru – bilo da se radilo o emancipacijskom/feminističkom, prilagodljivom/saputničkom ili krajnje konzervativnom/patrijarhalnom književnom pristupu, njegovoj politici čitanja i kulturi pamćenja – postalo je jasno da su žene u međuratnim godinama zauzimale svoja mesta u javnosti putem izvaninstitucionalne organizacije, samofinansirajućeg izdavaštva i samoorganizacijskog okupljanja oko odrednice ‘žensko’, skrećući na sebe pažnju i jačajući svoju poziciju zajedničkom borbom i svojim stvaralačkim angažovanjem.

Žensko autorstvo se, dakle, kao pojam u međuratnom periodu oblikovalo kroz različite načine ženskog otpora lažno univerzalnom pojmu autorstva, odnosno, kroz delovanje i stvaralaštvo žena koje su u teškim uslovima i bez prava glasa radile na svojoj društvenoj emancipaciji. Mnogobrojni primeri afirmacije ženskog stvaralaštva, kao i rad na kanonizaciji ženskog autorstva ovog perioda, svedoče upravo o njegovoj istorijskoj važnosti za žensku emancipaciju. Istovremeno, ovaj rad na kanonizaciji ukazuje na neke osnovne epistemološke mogućnosti kreiranja jednog novog književnog sistema (kanona) u kome su promene mizoginih i patrijarhalnih normativa ne samo moguće, već pre svega nužne. Zahvaljujući rodnim studijama i njihovim pobornicama, kroz razna kasnija istraživanja i izučavanja uglavnom tokom 90-ih godina 20. veka, ova ostvarenja su se ponovo našla pred nama sa jednom velikom vremenskom distancom. Izabrani primeri u ovom tekstu zato upućuju na davne pionirske poduhvate u prevazilaženju granica koje su bile nametnute ženskom stvaralaštvu, i podsećaju na procese depatrijarhalizacije umetnosti i kulture, tj. na dekonstrukciju njihovih mizoginih i maskulinih kanona koji nam se i danas nameću kao univerzalni.

Udruženje prijatelja umetnosti „Cvijeta Zuzorić“

Primer Udruženja prijatelja umetnosti „Cvijeta Zuzorić“ otkriva raznovrsnu i višestruku angažovanost obrazovanih žena, uglavnom pripadnica međuratne buržoazije, na području kulture i umetnosti.³ Ovo Udruženje je osnovano 1922. godine, a članicom je mogla postati svaka ljubiteljka umetnosti, bez obzira na godine, zanimanje, status i sl. Na ideju o osnivanju Udruženja došao je Branislav Nušić koji je predložio njegovu osnovnu strukturu, način rada i aktivnosti. O tome svedoči i predsednica Udruženja Krista Đorđević koja u svojim sećanjima kaže:

³ Monografiju o Udruženju prijatelja umetnosti „Cvijeta Zuzorić“ napisala je istoričarka Radina Vučetić Mladenović (2003).

Sve je on spremio. I pravila Udruženja. I dao mu ime „Cvijeta Zuzorić“ [...]. Zatim je predložio da u Udruženju budu tri sekcije: književna, likovna i muzička. Da u tim sekcijama, kao savetodavni članovi budu po tri književnika, odnosno umetnika. Da sekretari sekcija budu članice Udruženja. Predložio je i upravu: za predsednicu slikarku Anu Marinković, suprugu ministra Vojislava Marinkovića, za potpredsednice Olgu Stanojević, suprugu profesora univerziteta Stanoja Stanojevića i Emku Krstelj, suprugu ministra Ivana Krstelja (Đorđević 1980, 76).

Povodom osnivanja, u časopisu *Vreme* objavljen je i članak u kome se, između ostalog, navodi i to, da se:

(...) među inteligentnim ženskinjama našim javila jedna srećna i vrlo savremena inicijativa da se izvede jedna velika i opsežna kulturna organizacija koja bi se rasprostrla po celoj Kraljevini i sa zadaćom da propagira interes za umetnost i stvara uslove za njen napredak i razvitak, težeći naročito da književnost Srba, Hrvata i Slovenaca postane zajednička tekovina i jedinstveni izraz duha našeg naroda. Toga radi održana je 2. februara ove godine konferencija užeg kruga beogradskih dama (*Vreme*, 5. februar 1922, nav. prema Vučetić Mladenović 2003, 25–26).

Iako su žene, odnosno, članice udruženja imale izvršnu vlast i bile odgovorne za realizaciju programa, finansije i dobrovoljno administriranje, simbolička afirmacija ovog udruženja ostvarivala se preko njenih počasnih predstavnika (uglavnom njihovih muževa) i savetodavnih članova sekcija, poput Bogdana Gavrilovića, predsednika Kraljevske akademije nauka, Vlad. Mitrovića, rektora Univerziteta u Beogradu, zatim Aleksandra Belića, Pavla Popovića, Milana Grola, Branislava Nušića, Tihomira Đorđevića, Milana Bogdanovića i dr. (Vučetić Mladenović 2003, 91). Od sakupljenih dobrotvornih priloga, Udruženje „Cvijeta Zuzorić“ sagradilo je 1928. godine umetnički paviljon na Kalemegdanu u kome su ubrzo počele da se održavaju izložbe, koncerti, književne večeri, sajmovi knjiga, književna i muzička takmičenja i mnoge druge kulturne aktivnosti. Prilikom polaganja kamena temeljca, među mnogima koji su govorili o značaju ovakvog poduhvata, bio je i Bogdan Popović koji je zasluge za to pripisao „vrednom udruženju Cvijeta Zuzorić“ i završio svoj govor francuskom poslovicom: „Što žena hoće i bog hoće“ (Đorđević 1980, 79).

Iako u svojoj osnovnoj ideji udruženje nije bilo feminističko, niti je u svom nazivu bilo eksplicitno obeleženo kao žensko, članice udruženja su podržavale i organizovale veliki broj feminističkih događaja tog vremena, zalažući se za afirmaciju ženskog autorstva i ženskog rada u umetnosti, kulturi,

ali i u politici. Naročito su bile značajne feminističke aktivnosti koje su se održavale u paviljonu, uprkos 'rodno' uravnoteženom kursu koji je udruženju bio nametnut od samog početka. Pored ostalih događaja, organizovani su: serija predavanja danske feministkinje Karen Mihaelis (Karen Michaelis) 1928. godine: *Ljubav, brak i razvod, Deca, roditelji i moral i O ženi*; predstavljanje Jugoslovenske ženske asocijacije povodom gostovanja Međunarodne feminističke alijanse 1931; gostovanje grupe poljskih novinarki i spisateljica; organizacija izložbe knjiga jugoslovenskih književnica koju je otvorila Paulina Lebl-Albala i mnoge druge. Jedan od važnijih događaja za žensku književnost bila je serija književnih večeri u saradnji sa Udruženjem univerzitetski obrazovanih žena, na kojima su se održavala predavanja, čitala poezija, pričalo o problemima ženske književnosti. Književno veče pod nazivom *Veče jugoslovenskih književnica*, održano 1937, posebno su obeležile: Ljubica Marković, univerzitetska bibliotekarka, govorom o savremenoj srpskoj lirici; spisateljica Jovanka Hrvaćanin predstavljanjem svoje poezije; profesorka Danica Janković predavanjem *Žene u našim nacionalnim igrama*; kao i pesnikinja Desanka Maksimović čitanjem svojih pesama. Jedan od ciljeva Udruženja prijatelja umetnosti „Cvijeta Zuzorić“ bio je okupljanje žena Balkana i Centralne Evrope, pa su gostovanja umetnica sa ovih prostora bila česta. Najznačajnija je bila velika izložba umetnica *Male ženske antante* održana 1938. godine pod pokroviteljstvom jugoslovenske kraljice Marije, rumunske kraljice Marije i Hane Beneš, žene čehoslovačkog predsednika, na kojoj je prikazano oko 200 umetničkih radova žena – slika, skulptura i arhitektonskih rešenja. Pored ovih aktivnosti udruženje je bilo angažovano i u slučaju Ksenije Anastasijević, kojoj je 1935. godine bilo oduzeto zvanje docenta na Filozofskom fakultetu, te je Udruženje pokrenulo peticiju protiv ove odluke (v. Vučetić Mladenović 2003, 115–119).

Zbog podrške ženskim i feminističkim pokretima, Udruženje je vrlo brzo postalo meta osude, neskrivenog prezira domaćih konzervativaca i tradicionalista. Pozorišne predstave popularnog pozorišta *Brana*, poput komada *Škola za udavače*, *Ubica žene*, *Ženo, oprosti mi*, *Moderan razvod* i drugih, pretvorile su se u redovni repertoar za ismevanje ženske populacije. Mizogine reakcije na rad ovog udruženja su dolazile i od onih koji su ga načelno podržavali. Naročito je bila iznenađujuća satirična komedija *UJEŽ* (skraćenica za izmišljeno *Udruženje jugoslovenskih emancipovanih žena*), pobornika ovog udruženja Branislava Nušića, napisana 1935. godine. Mnoge javne ličnosti poput Stanislava Vinavera, Velibora Gligorića, Žanke Stokić i drugih uputili su povodom toga kritiku „novom Nušiću pod stare dane”.

Međutim, uprkos ovakvim ismevanjima, osporavanjima i ispadima, dešavanja u paviljonu su u velikoj meri obeležila međuratni period i doprinela stvaranju jednog novog kulturološkog modela komunikacije između stvarateljki i stvaralaca umetnosti i njihove publike, koji je pre svega značio uključivanje ženskog stvaralaštva u glavne tokove umetnosti i kulture, afirmišući ujedno i neka vrlo važna dostignuća koja su opstala sve do danas (ali bez reference na njihovo 'žensko' poreklo).

Na polju književnosti, značajno je bilo osnivanje prve institucije sajma knjiga pod imenom *Dani knjige*. Književna sekcija koju su vodile tri upravne članice i tri savetodavna člana bila je uspešna zahvaljujući članicama Udruženja „Cvijeta Zuzorić“ i to pre svega: Anici Savić Rebac, Angelini Odavić, Jelisaveti Ibrovac, Lali Lučić, Radmili Nešić, Veri Tanazević, Mari Savić, Stani Đorđević, Vidi Jefremović, Olgi Kojić, Giti Predić i Ivanki Deroko. Pored njih tu su bili poznati književnici i književni kritičari poput Branislava Nušića, Miloša Crnjanskog, Ive Andrića, Milana Bogdanovića, Todora Manojlovića i dr. (v. Vučetić Mladenović 2003, 79).

Žene okupljene oko Udruženja, pored svih ovih aktivnosti, priređivale su balove koji su se od svih prethodnih razlikovali po „maštovitosti, originalnosti i artifizijelnosti“ (Vučetić Mladenović 2003, 162). Prvi bal pod nazivom *Hiljadu i druga noć* bio je priređen da bi se sakupila sredstva za izgradnju Paviljona „Cvijeta Zuzorić“ na Kalemegdanu. Zatim su usledili balovi praćeni koncertima, predstavama, scenografijom, izložbama, balskim novinama, karnevalskom atmosferom i drugim detaljima, koji su vremenom postali deo kratke tradicije udruženja. Balovi, o kojima se dugo govorilo i pisalo, ukazivali su na jednu alternativnu nišu umetnosti, kulture i zabave, koja je bila namenjena tadašnjem građanskom sloju društva, da bi se pre svega obezbedila sredstva za funkcionisanje „Cvijete Zuzorić“ kao i prihodi koji su bili namenjeni podsticanju i finansiranju umetnika. Pokušaj širenja kulture i umetnosti u evropskom duhu i u lokalnim prilikama, prepoznaje se u samim nazivima i idejama tzv. „balske umetnosti“ koje su odražavale kako avangardne ideje vremena, tako i tehnološki razvoj umetnosti (film).⁴ Na početku Drugog svetskog rata, Udruženje je donelo odluku da prestane sa radom:

Odmah po okupaciji, iako je traženo da se nastavi, rad je obustavljen. Bilo je to odmah u leto 1941. Milanka Radovanović i Krista Đorđević su donele od-

⁴ Istoričarka Radina Vučetić Mladenović je u svojoj knjizi na osnovu arhiva i novinskih tekstova detaljno i hronološki opisala sve balove koji su se u međuratnom periodu održali. Pored balova članice udruženja su u čast raznih umetnika i raznim povodima organizovale i mnogobrojne čajanke čiji je cilj bio stvaranje opuštenije atmosfere u umetničkim krugovima (v. 2003, 162–172).

luku da se novac kojim se raspolagalo podeli umetnicima. Onima koji su pali u zarobljeništvo slani su paketi. Onima koji su živeli u Beogradu podeljen je novac (Vučetić Mladenović 2003, 83).

Nemačka vojska je okupirala Paviljon „Cvijeta Zuzorić“ i koristila ga kao magacin za robu koja je bila distribuirana članovima nemačkog Kulturbunda. Po završetku rata, opština Beograd je predala paviljon Udruženju likovnih umetnika Srbije (ULUS), čime je i zvanično okončano (ukinuto) postojanje ženskog Udruženja „Cvijeta Zuzorić“ koje je vrlo brzo bilo potisnuto u zaborav.

Primer Udruženja prijatelja umetnosti „Cvijeta Zuzorić“, uprkos svom široko rasprostranjenom i međunarodno značajnom radu, izbrisan je iz zvanične i kolektivne, kako kulturne i umetničke, tako i društvene istorije. O mnogim članicama toga društva nije moguće naći bilo kakve podatke, jer su ostala samo imena „rasuta po fusnotama, po postskriptumima, u uzgrednim i šturim memoarskim pominjanjima. I u arhivskoj građi, kada ih ima, ima ih uglavnom, za dopunu neke druge ili nečije tuđe priče, ali ne i za njihove najskromnije životopise“ (Vučetić Mladenović 2003, 130).

Rad na afirmaciji i razvoju ženskog stvaralaštva u okviru i oko prve institucije ovog tipa predstavlja nezaobilaznu građu za kanonizaciju ženskog autorstva i njegovo pozicioniranje u prošlosti, takođe, omogućava dekonstrukciju kolektivne društvene i kulturne istorije, dajući uvide u nove, neistražene tokove književnog odnosno umetničkog delovanja u međuratnoj Jugoslaviji.

Ženska izdavačka kuća *Belo-modra knjižnica*

Ekspanziju novih knjiga i časopisa u međuratnom periodu pratio je i veliki broj izdavačkih kuća koje su bez neke naročite selekcije objavljivale razne pisce toga vremena, ali zato vrlo retko spisateljice. Ženska književna dela bila su obeležena kao drugorazredna i trivijalna literatura, dok su ženski romani bili uglavnom objavljivani u nastavcima u pojedinim novinama i časopisima kao lako štivo za razondu. Mnoge spisateljice, ukoliko su to sebi mogle da priušte, objavljivale su zbog toga svoje knjige kao samizdate. U isto vreme, pojavile su se i male ženske izdavačke kuće koje su se zbog teške finansijske situacije, bez mnogo uspeha brzo i gasile. Međutim, bilo je i izuzetaka, poput primera ženske izdavačke kuće *Belo-modra knjižnica*.

Belo-modra knjižnica osnovana je 1927. godine u okviru Telesno-kulturnoga društva „Atena“ u Ljubljani. Pošto su obeležja i zastava ovog druš-

tva bili u belo-plavoj boji, članice društva odlučile su da u naziv njihove novostvorene izdavačke kuće uključe i ove dve boje.⁵ Potrebu za izdavačkim radom koji bi se bavio samo ženskom literaturom, obrazložile su u svom izdanju *Ženski almanah* iz 1930. godine na sledeći način:

Knjiga, ki so je spisale naše duševne delavke vseh krogov, članov i starosti za naše žene, dekleta in našo deco, je najboljša zakladnica, kamor naj se stekajo vsi dragoceni viri vse naše dežele in kjer naj črpajo vse in vsi. Knjiga je zrcalo našega časa, sodobnosti, našega truda, napredka in razvoja. Kazalo bo poznejšim rodovom, kako smo se borile, koliko smo delale v procvit ženskoga vprašanja, kako smo se udeleževale pri splošni gradnji jugoslovanske kulture (*Ženski almanah* 1930, 2).

Jezička ograničenja u vezi sa radom ove jugoslovenske ženske izdavačke kuće bila su više praktične prirode (troškovi štampe, distribucije i produkcij-ska ograničenja, bili su razlozi da se knjige objavljuju za slovenačko jezičko područje i žene koje su živеле u njemu ili tim jezikom govorile), nego stvar nacionalnog opredeljenja. Ideološka usmerenost društva „Atena“ i većine odbornica *Belo-modre knjižnice* bila je jasno iskazana kao jugoslovenska.

U pismu koje je objavljeno 1930. godine, takođe u *Ženskom almanahu*, Cirila Štebi Pleško je na sumnje pojedinih članica ovog društva po pitanju pristupa u Jugoslovenski ženski savez odgovorila sledećim rečima:

Pišeš mi da se v Vašem društvu kar ne morete odločiti za pristop k Jugoslovenskem ženskem savezu. Med vzroki navajaš posebno dva: pomislek, ali bi imelo društvo kakšno korist, in tisti nesrečni dinar, ki bi ga morala plačati vsaka članica „za Beograd“. Morala sem se nasmejati preveliki „realnosti“ članic Vašeg društva. Menda mi ne zamerite mojega reagiranja. Vidiš, draga moja, prepričana sem, da bi članice Vašega društva mislile in govorile drugače, ako bi dobro poznale zmisel skupne organizacije in se zavedale, kakšne vrednosti lahko izproži en sam dinar, darovan kot znak zavesti skupnosti, v kateri je brezmejna in čarobna moč (Štebi Pleško 1930, 13).

Razlog za pristupanje *Jugoslovenskom ženskom savezu*, Cirila Štebi Pleško vidi u osnovnom načelu saveza da se bori za sve žene, bez obzira na nacionalno, versko i političko opredeljenje, te bi u tom smislu, kako dalje smatra, svako žensko društvo trebalo da bude neutralno. Uzdržanost u vezi sa pristupom su, prema njenim rečima, donekle i opravdane zbog okolnosti na koje ni

⁵ „Bela barva je simbolizirala radost, čistost duše in telesa, mišljenja i poštenja, modra pa je bila znamenje zvestobe zastavljenim ciljem, družini in narodu“ (Mihurko Poniž 2004, 31).

sam savez nije ostao imun, naročito kada je reč o uticaju nacionalnih politika koje su se i u ovom autonomnom ženskom prostoru prekopirale od 'muških':

Ako samo pomislim na skupščine našega Saveza, se moram nehote jeziti in smejati. Žene so kopirale moške. Ker so leti ob vsaki priliki in nepriliki govorili o ednistvu, so naše žene mislile, da tudi one ne smejo zaostati v tej tekmi, pa smo leto za letom poslušale divne govore o narodnem jedinstvu, ugotovitve, da smo eno od Triglava do Vardara, a v resnici smo delovale za edinstvo tako malo, da smo še letos – torej po desetletnemu obstanku Saveza – morale ugotoviti, kako težko se razumemo ali se pa sploh ne razumemo, če govorimo vsaka v svojem jeziku (Štebi Pleško 1930, 16).

Cilj jugoslovenskog jedinstva Štebi Pleško vidi u tome da treba: „združevati ženska društva, a delovati za interese vsega ženstva“ (Štebi Pleško, 1930, 16). U napomeni uredništva ovog broja *Almanaha* uz objavljeno pismo, navedeno je da se članice društva „akorativno“ ne slažu u potpunosti sa sadržajem pisma, ali da se dive članku „ker se dotika važnih vprašanj, ki so aktulena in vredna obravnavanja“ (*Ženski almanah* 1930, 19).

Tadašnja odluka da se knjige štampaju na slovenačkom jeziku iz prethodno navedenih razloga, dobila je kasnije nešto drugačiju interpretaciju u nacionalnom procesu kanonizacije ženskog autorstva (naročito od 90-ih godina 20. veka nadalje): „Ustanoviteljicam se je zdelo zelo pomembno tudi to, da so papir, klišeje, tisk in opremo nabavljale v lastni državi in da so bile sodelavke slovenske narodnosti“ (Mihurko Poniž 2004, 32).

Kritički pristup jugoslovenskom centralizmu i društvenim prilikama u kojima su Društvo i kasnije *Belo-modra knjižnica* delovali, međutim, nije bio u zastupanju nacionalnog slovenskog interesa, već u pomeranju ka nadnacionalnom ženskom delovanju u borbi za društvenim oslobađanjem od patrijarhata i svakog oblika nacionalnog centralizma.

Predsednica *Belo-modre knjižnice* bila je Minka Krofta, a njene saradnice koje su doprinele dalekosežnim rezultatima ove izdavačke kuće, pored ostalih, bile su: Minka Bahovec, Eleonora Kernc, Minka Gašperlin i druge članice društva „Atena“, takođe i studentkinje Marja Boršnik, Silva Trdina, Milena Mohorič i Erna Muser (Mihurko Poniž 2004, 31). Pokretačka ideja ove ženske izdavačke kuće bila je prevashodno pedagoška, da se otvori tržište za slovenačku dečiju i omladinsku književnost pod parolom: „Žena za ženo in deco“ (*Ženski almanah* 1930, 1). U skladu sa tim, najpre su objavljene tri zbirke bajki: *Pravljice o Gralu* Anke Nikolič, *Tri pravljice* i *O kresničku, ki je izgubil lučko* Marije Jezernik, nakon čega se ova prvobitna ideja pretvorila u potrebu za objavljivanjem i sistematizacijom ženskog pisanog stvaralaštva uopšte.

Belo-modra knjižnica je ubrzo sebi postavila dalje ciljeve i počela da objavljuje razne sadržaje: od ženskih naučnih radova (poput knjige dr Alme Sodnik *Zgodovinski razvoj estetskih problema*), do telesno-vaspitnih knjiga, kuvara i drugih priručnika iz domaćinstva, s posebnim fokusom na ženska književna dela, među kojima su romani-prvenci Ljube Prenner *Trojica* i Marjane Kokalj *Željeznove Brezdomci*, pesničke zbirke *Rdeće kamelije* Dore Gruden i *Breze in bori* Mare Lemut, kao i izabrana dela dve međunarodno poznate spisateljice Vide Jerajevе i Zofke Kveder (urednica ovih izabranih dela bila je istoričarka književnosti Marja Boršnik) itd. Ubrzo, počelo je da se razmišlja i o prevođenju na druge jezike u cilju širenja i povezivanja jugoslovenske kulture sa drugim. Tim povodom, objavljen je i prevod ženske antologije poezije Lili Novy na nemački, pod nazivom *Jugoslawische Frauenlyrik* (1936). Poslednja objavljena knjiga u okviru *Belo-modre knjižnice* je roman *Korenove Saše učna doba* (1940) spisateljice Milene Mohorič, koji obrađuje tabuizirane ženske teme socijalne literature (abortus, odnos majka-ćerka, položaj žene i sl.). Rad *Belo-modre knjižnice* prekinut je 1941. godine ratom, posle kog se nikada nije nastavio, kao i svih drugih ženskih međuratnih udruženja, organizacija i saveza.

Književnice okupljene oko *Belo-modre knjižnice* pisale su, objavljivale i radile pre svega za žene, što je ujedno i jedan od pionirskih pokušaja kanonizacije ženske literature u cilju ojačavanja ženskih pozicija unutar književnog prostora međuratne Jugoslavije. Ovaj uspešni primer izdavačke delatnosti i rada na promociji ženske literature predstavlja jednu od feminističkih praksi koje danas omogućavaju proučavanje ženskog stvaralaštva i emancipaciju jugoslovenskih književnih istorija i njenih jednorodnih kanona, ali i isto tako i decentralizaciju 'zapadnih' feminističkih diskursa i njihovih ženskih književnih mapiranja.

Dva priloga stvaranju ženske istorije književnosti: *Slovenska žena* i *Almanah društva hrvatskih književnica*

U međuratnom razdoblju, s obzirom na sve veći broj žena koje zahtevaju svoje mesto u književnosti, dolazi do prvog sistematičnog pristupa stvaranju književne istorije ženskog autorstva. Mnogi ženski romani objavljeni su nezavisno, kao autorska izdanja odnosno kao samizdati, dok su druga književna dela manjeg obima bila periodično objavljivana u ženskim listovima, ređe u okviru tadašnjih renomiranih izdavačkih kuća i književnih časopisa. Nekoliko ženskih izdavačkih kuća pokušalo je da popravi takvo stanje, me-

đutim, zbog manjka novca one su se vrlo brzo gasile, ne uspevajući da objave niti jednu knjigu, kako je to već u prethodnom primeru *Belo-modre knjižnice* naglašeno. O tome svedoče i rukopisi mnogobrojnih spisateljica koji su se sačuvali češće u privatnim, nego u javnim arhivama.

Ipak, uprkos teškoj situaciji, ženske knjige su pronalazile svoj put do objavljivanja. Brojna ženska udruženja i organizacije su često objavljivali kritike i dostignuća pojedinih književnica u svojim časopisima, kao i prevode tekstova koji su donosili iskustva o radu žena iz drugih zemalja. Međuratni period mobilisao je žene sa raznih strana oko jednog cilja, a to je da stupe u javni život, da učestvuju u društvenim i kulturnim zbivanjima, da se uključe u umetničke prakse i političke krugove ravnopravno sa muškarcima, da se upišu u istoriju i da utiču na njeno dalje stvaranje i prenošenje.

Književna istorija žena, u tom smislu, ne može da se odvoji od bilo koje druge ženske istorije, bila ona društvena, politička, kulturna, jer je svaka od njih bila izložena istim oblicima patrijarhalne opresije i hegemonije, isto tako i istom cilju zajedničke emancipacijske borbe. U svom članku, pod nazivom „Da li je osnovano pisati jednu specijalnu istoriju žene?“ prevedenom i objavljenom u ženskom časopisu *Ženski pokret*, poljska feministkinja i psihološkinja dr Lucja Harevičeva povodom toga kaže da:

Pravi cilj „Istorije žene“ trebalo bi da bude izučavanje istorijskih primesa koje su dale kao rezultat modernu ženu. Trebalo bi, dakle, jasno izneti razlike karaktera koje proizilaze iz razmaka vekova, primeniti psihološku analizu i posmatranje kolektivnog i individualnog života, da bi se ispoljile prave činjenice, koje pored psihologije sačinjavaju intelektualnu osobenost žena. Istorijsko istraživanje će otkriti uzroke njene pasivnosti u prošlosti, a u isto vreme objasniti sadašnju njenu aktivnost. Njime će se moći postaviti merilo udela žena u teškoćama na izgradnji istorijskog života, moći porediti jačina napora žena sa važnošću istorijske uloge koja im se pridaje u pojedinim istorijskim periodima (1933, 95).

U međuratnom periodu, proces stvaranja ženske istorije književnosti zbog toga je, kao i kod bilo koje druge ženske istorije, podrazumevao i beleženje biografija žena u kojima su vrlo često bile istaknute okolnosti i poteškoće pod kojima je njihovo delo nastajalo. Rad na ženskoj biografiji i bibliografiji, objavljivanje njihovih dela i drugih književnih tekstova, javno predstavljanje unutar književnih institucija (do kojih, kako je više puta naglašeno, žene nisu imale pristup) bili su svakako nužni u tom procesu. Kao rezultat ženskih marginalnih ili alternativnih književnih praksi koje su se afirmisale beskompromisnim radom na tome da se žensko delo javno prizna, nastaje i pojam ženskog autorstva u jednom vrlo složenom značenju kulturnih, umetničkih,

političkih, društvenih, isto tako ekonomskih borbi za emancipaciju i žensku ravnopravnost. Kroz taj rad su se, pored svih ženskih pokreta i njihovih listova, pojavili i retki zbornici i almanasi sa ciljem da se utemelje neka buduća istraživanja ženske književnosti i istorije. Rad na njima bio je isto tako otežan, jer su nastajali izvan svih insitucionalnih i kanonskih okvira, uz velike napore, finansijske poteškoće i stalne prepreke koje je pred ženske kolektive postavljalo patrijarhalno društvo.

Dva primera koja ukazuju na ovakav pristup kanonizaciji ženskog autorstva su monografija *Slovenska žena* (1926) urednice Minke Govekar i *Almanah Društva hrvatskih književnica* (1938–1939)⁶ čije su urednice bile Božena Begović, Zdenka Jušić-Seunik i Vera Luketić. Na ovom mestu, veća pažnja je posvećena pojavi i značaju ovakvih književnih publikacija, nego analitičkom odnosno kritičkom pristupu njihovom sadržaju. Ove vrste međuratnih publikacija, sa jasnim feminističkim opredeljenjem, bile su afirmativane za žensko stvaralaštvo u sveobuhvatnom smislu tog pojma, tako da su su njihovi primeri značajni kako zbog ostavljenih svedočanstava o mnogim danas nepoznatim predstavnicama i kreativnim borkinjama toga vremena, tako i zbog jasno izraženog stava po pitanju ženskog autorstva i književnosti.

Monografija *Slovenska žena* koja je nastala sa ciljem da pruži uvid i omogućiti osnovni pregled istorije žena sastoji se od više različitih studija: o položaju i ulozi žene u različitim istorijskim periodima (poput: *Slovenska žena v zgodovinski kulturi*, *Slovenska žena v reformacijski dobi*, *Trpljenje slovenske žene v turškem času*, *Od pagank do luterank*, *Protivreformacija i žene*, *Naše ženstvo v baročni dobi* i dr.); zatim i o njihovom stvaralaštvu i tekućim aktivnostima (*Slovenke in slovensko slovstvo*, *Slovenke igravke*, *Aktivnost slovenske žene* i dr.) u kojima se velika pažnja pridavala njihovim, kako književ-

⁶ U knjizi Dunje Detoni Dujmić *Ljepša polovica književnosti* nalazimo podatak o društvu hrvatskih književnica preuzet iz rukopisnog memoarskog zapisa Nade Ravente-Smolčić „Ženske književnice i podmornica“. Društvo hrvatskih književnica je postojalo od 1937. do 1945. godine, nezavisno od Društva hrvatskih književnika, njegova predsednica je bila Božena Begović, a aktivnosti su se odvijale u Podmornici – u duguljastoj prostoriji u sklopu stana njegove tajnice Vere Luketić, zbog čega je i dat ovaj simboličan naziv. Članice društva su bile: Erna Krajač, Zdenka Marković, Zlata Kolarić-Kišur, Ljerka Premužić, Ivanka Vujičić-Laszowski, Jelena Loboda-Zrinjski, Staša Jelić, Jana Koch, Zdenka Jušić-Seunik, Ivana Fišer i Cata Dujšin. Dora Pfanova je dolazila povremeno i zatim istupila s obrazloženjem da već postoji Društvo hrvatskih književnika, te da drugo nije potrebno. Rad se sastojao u predstavljanju novih knjiga, čitanju novih radova i iz razgovora o književnosti, koji je vrlo često podrazumevao i rasprave o dolazećem ratu. Godine 1945. na osnivačkoj skupštini Društva hrvatskih književnika zaključeno je da nema muške i ženske ruke u književnosti i da je književnost samo jedna, tako da je većina članica prešla u muški klub književnika, a ženski je prestao sa radom (cf. Detoni Dujmić 1998, 52).

nim tako i životnim biografijama. Cilj monografije je istaknut u predgovoru: „Knjiga 'Slovenska žena' je prvi slovenski ženski zbornik, ki ga smatramo za nekak načrt za bodočo temeljito monografijo o trpljenju, stremljenju in delu slovenske žene“ (*Slovenska žena* 1926, 4).

S druge strane, u *Almanahu Društva hrvatskih književnica* objavljeni su ženski književni i esejistički tekstovi (npr. romani Božene Begović i Zdenke Jušić-Seunik, zbirka pesama Ivanke Laszowski i dr.). Namera njegovog uredništva bila je kontinuirani rad na sakupljanju i objavljivanju ženskih književnih priloga, dakle, rad na afirmaciji dela tekuće ženske književnosti. U uvodnom tekstu prvog broja, urednice tim povodom kažu:

Nema sumnje, da su s obzirom na poslijeratne prilike u svijetu i kod nas nastale sasvim nove relanosti, koje u umjetnosti zahtjevaju svoj izraz. Žena hoće da o tome kaže svoju riječ. Njezino sudjelovanje u javnom životu naroda od eminentnog je značenja za njegov harmoničan kulturni razvitak. Omogućiti našim ženskim piscima da dođu do riječi i da iskreno progovore o svom životu i o svijetu kako ga one gledaju, znači obogatiti život vrednotama, koje su danas, kad se žena tek usudila da progovori, jedva još mogu i procijeniti (*Almanah Društva hrvatskih književnica* 1938, 2).

Drugi svetski rat je takođe prekinuo dalji rad na *Almanahu* (izašla su samo dva broja) koji u posleratnom periodu nije bio obnovljen iz istih razloga kao i rad svih ostalih ženskih, rodno obeleženih i izdvojenih aktivnosti.

Biografija kao jedan od nužnih elemenata svakog sistematskog pristupa istoriji i kanonizaciji književnosti, predstavljala je ozbiljno istraživanje kako za pobornice ovih publikacija, tako i za njihove studentkinje koje su na njima intenzivno radile. O tome svedoči i članak iz *Slovenske žene* pod naslovom „Slovenska ženska in slovensko slovstvo“, u kome Minka Govekar zajedno sa studentkinjama filologije Marijom Borštnik, Milicom Schaup, Vidom Horvat i spisateljicom Marom Lamut, opisuje život i rad najznačajnijih slovenačkih autorki u obliku kratkih priloga (Govekar et al. 1926).

Prve dve slovenačke pesnikinje 'dve cvetki poezije: Fanika in Jospina' o kojima piše Minka Govekar predstavljene su opsežnijim studijama. Fanny Hausmanova je predstavljena kao prva slovenačka pesnikinja koja je stvarala pod uticajem narodnog preporoda, revolucionarne 1848. godine i ilirskog pokreta na slovenačkom jeziku (bez obzira na to, što joj je nemački bio jezik komunikacije u rodbinskim i užim krugovima), dok je Jospina opisana kao mlada i za svoje vreme napredna književnica, koja je, uprkos svojoj ranoj smrti, zaslužila mesto u istoriji književnosti svojom pojavom, talentom i borbom. Koliko je bila važno ime u književnoj istoriji pokazuje i činjenica da su njeni neobjavljeni spisi, pod uredništvom dr Ivana Laha, objavljeni 1921. godine u

Mariboru, kao prva sveska Slovenske ženske knjižnice pod naslovom *Jospina Turnograjska. Njeno življenje in delo* (Govekar et al. 1926, 84). Pored njih, u prvoj nacionalno-oslobodilačkoj fazi ženskog književnog preporoda, pomenute su još i Jela Tomšič, Luiza Pesjak i druge pesnikinje kojima se gubi trag, a i svaki lični identitet, pa se tako pominju više ili manje opisno sa 'neka' ili prema lokacijskoj odrednici: neka Malica G, Klara R, tržiška Anica, Ipavska Ivanka, neka Slovenka ili sl. da bi se ukazalo na nepovratno izgubljena (sa) znanja o velikom broju žena koje se uprkos svom radu nikada neće u svim tim istorijama pojaviti svojim tačnim imenom i prezimenom. Minka Govekar takođe posebnu pažnju posvećuje najznačajnijim slovenačkim književnicama međuratnog perioda: Lujizi Pesjak, Pavlini Pajkovi, Marici Nadlišek-Bartol, Marici II Strnad Cizarljevi, darovitoj pesnikinji, koja pored rano objavljenih pesama na slovenačkom jeziku piše 'za sebe' još pesme na nemačkom, ruskom i francuskom jeziku, a zatim pristupajući *Slovenki* postaje „femme pour tout faire“.⁷ Na samom kraju monografije, Minka Govekar posebno ističe opsežno delo i aktivizam, kao i težak život svoje savremenice Zofke Kveder-Demetrović koja u to vreme na samrti. Ovim tekstom, Govekar joj istovremeno odaje neizmerno priznanje, takođe i reči podrške:

Gotovo ne želi nihče tako iz dna srca, tako iz vse duše kot me žene, da Zofka Kvederova čim hitreje okreva docela in da se prime zopet za svoje pero, to krepko, a vendar tako nežno žensko pero. Saj se ni pred njo noben slovenski umetnik bodisi moškega bodisi ženskega spola poglobil s tolikim razumevanjem v žensko psiho in nihče je doslej v vseh fazah ni podal s toliko umetniško plastičnostjo kot ona – naša Zofka (Govekar et al. 1926, 119).

U svetlu stvaranja osnovnih paradigmi književnog kanona, zanimljiva je i biografija književnice Ljudmile Pivko o kojoj piše Vida Horvat kao o „srčno plemeniti ženi junaškega Slovenca, o ženi češke krvi, a mučenici za slovensko svobodo: o Ljudmili Pivkovi“ (Govekar et al. 1926, 105). U književno-istorijskom portretu jedne zapostavljene autorke koja se skoro više nigde i ne pojavljuje, navodi se da je Ljudmila Pivko bila uhapšena i zatvorena pred sam kraj Prvog svetskog rata, zajedno sa svojom sestrom i ocem zbog političkog i vojnog angažovanja svog muža, što je ujedno bio i razlog da zapiše svoja iskustva o praškim i bečkim zatvorima u romanu *Kriminal*. Ljudmila Pivko u romanu tako iznosi ratna dešavanja iza fronta i njihove posledice (mobilizacija, nasilje, prostitucija, zločini, siromaštvo i sl.), tj. večno zanemarenu žensku stranu rata. Portret ove nepoznate spisateljice, u vremenu u kome je

⁷ Piše o svemu pod raznim pseudonimima obrazovanju, muzici, ženskom pitanju, higijeni, patriotizmu, veri itd. (Govekar et al. 1926, 114).

nastao, uvršten je među portrete slovenačkih spisateljica⁸ sa obrazloženjem da je: „Ljudmila Pivkova [...] žena slovenskega kulturnega delavca, pisatelja in politika ter je majka slovenske dece“ pa je tako „tudi njena knjiga naša“ (Govekar et al. 1926, 105). Njena knjiga opisana je kao „čisto žensko [...] delo, v katerem je zlasti gotovo neznatne, a značilne detalje opisala filigranski, fino, često tudi s trpkim humorjem“ (Govekar et al. 1926, 105) kome se iz perspektive post-narodnog preporoda zamera jedino upotreba nenarodnog jezika: „Škoda je, da kviri lepo knjigo toliko čehizmov“ (Govekar et al. 1926, 105).

Metodološki različito pisane, biografije koje su se našle u *Slovenskoj ženi* opisivale su kod jednih književnica život, kod drugih njihove objavljene knjige, kod trećih njihov književni rad, bez posebnog reda (hronološki red nije dosledan, kao ni tematski, prema književnim pravcima, značaju, autorkama koje su ih pisale i sl.). Kako se u samom uvodu knjige navodi, ovi biografski tekstovi ženske slovenačke književnosti predstavljaju nacrt za dalje proučavanje ženske književnosti, kojim se kasnija književnost sve do rodni studija i istraživanja nije nikada posebno pozabavila.

Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji

Jedan od paradigmatičnih primera rada na stvaranju ženskog književnog kanona predstavljala i *Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji* nastala u okviru Udruženja univerzitetski obrazovanih žena (UUOŽ, 1927–1941). U prvim godinama delovanja ovog udruženja, pored javno organizovanih predavanja, tematskih večeri, radio-emisija, raznih akcija da putem medija upoznaju širu javnost sa ženskim stvaralaštvom, ovo udruženje pokrenulo je rad brojnih ženskih sekcija na celoj teritoriji tadašnje kraljevine. Najuspešnije su bile sekcije u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu koje su, blisko saradujući, sakupile i objavile vrlo značajnu i temeljnu *Bibliografiju knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji* 1936. godine. Ova bibliografija nam daje za pravo da govorimo o vrlo opsežnom jugoslovenskom ženskom stvaralaštvu međuratnog perioda, o različitim ženskim pokretima i pravcima u književnosti i njihovoj bogatoj književnoj produkciji (tada marginalizovanoj, kasnije zaboravljenoj i cenzurisanoj). Beogradska sekcija UUOŽ je u svom radu otišla najdalje, jer je, između ostalog, ustanovila biblioteku ženskih pisaca i prevodilaca, nasto-

⁸ Na ovom mestu treba spomenuti i to da žena u to vreme, nije imala pravo na izbor i zadržavanje nacionalne pripadnosti, ukoliko je bila udata za stranog državljanina, udajom bi dobila nov nacionalni 'identitet'.

jeći da stvori centar za „proučavanje književnog i naučnog rada naših žena“ (Kecman 1978, 277), što svakako predstavlja i prvi pokušaj osnivanja rodnih odnosno ženskih studija.

Diskontinuitet ženskih književnih praksi i istorijska amnezija ženskog rada i stvaralaštva u međuratnom periodu, svakako su doprineli tome da je posle toliko decenija rodna raspodela moći u dominantnim književnim kanonima i institucijama ostala skoro pa nepromenjena. Razlika je u tome što književnost danas više ne zauzima tako važno i vidljivo mesto u kulturnom i javnom životu, pa shodno tome nije društveno autoritativna i popularna u onoj meri u kojoj je bila u međuratnom periodu (kako u simboličkom, tako i u ekonomskom smislu). Rad ženskih društava i organizacija u datim okolnostima je bio isto kao i sad otežan, ali isto tako progresivan, entuzijastičan i opsežan. O tome svakako svedoči i ova studiozno i kolektivno urađena bibliografija UOŽ koja predstavlja osnovu za istraživanje i rekonstrukciju značajnog poglavlja ženske književne istorije u međuratnoj Jugoslaviji.

Način rada, tokom nastajanja ove ženske bibliografije, ukazuje na drugačije vrednosti i prioritete u odnosu na slične književne poduhvate tog vremena. U njoj su zabeležena sva dostupna ženska izdanja štampana u Jugoslaviji, podeljena u tri dela prema mestu štampe, sa zajedničkim indeksom na kraju. Prvi deo tako obuhvata dela štampana u Vojvodini, Srbiji, Južnoj Srbiji i Crnoj Gori, drugi u Sloveniji i treći u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini. Svaki deo je zatim podeljen u tri grupe, u prvoj su se našli originalni radovi sa indeksom imena prevodilaca, urednika i izdavača, u drugoj su navedeni prevodi, a u trećoj sabrana dela i zbirke, časopisi i novine, almanasi i kalendari, spomenice, izveštaji i katalozi. Naslovi svih bibliografskih jedinca, poput uvoda na početku svakog dela (sekcije), prevedeni su na francuski jezik sa ciljem da bibliografija bude promovisana i izvan granica Jugoslavije. Građu su sakupljale bibliotekarke državnih biblioteka i studentkinje: Branka Dizdarević i Jelka Mišić Jambrišak u Zagrebu, Zlata Pirnat u Ljubljani i Nadežda Petrović u Beogradu; glavna urednica je bila Elza Kučera, dok su urednički odbor sačinjavale: Zlata Pirnat, Melita Pivec Stele, Paulina Albala, Milica Vojinović i Ljubica Marković. Ovaj poduhvat uspešno je izveden, zahvaljujući finansijskoj podršci Jugoslovenskog ženskog saveza, što ujedno oslikava i blisku saradnju između ženskih udruženja različitih programa sa zajedničkim ciljem društvene i kulturne emancipacije žena unutar jugoslovenskog prostora. U zajedničkom predgovoru, povod i značaj bibliografije obrazložen je na sledeći način:

U želji da prouči koliki je udeo jugoslovenskih žena u izgradnji duhovne kulture našeg naroda, Udruženje univerzitetski obrazovnih žena odlučilo je već

pre nekoliko godina da pristupi izradi bibliografije svih štampanih radova ženskih pisaca u Jugoslaviji [...] ova bibliografija jeste svedočanstvo o sposobnostima jugoslovenskih žena, osvjetljava njen kulturni nivo, kao i obim njenog interesovanja. Ona će poslužiti kao temelj na kome će se osnivati svako istraživanje u vezi sa duhovnim naporima naših žena.⁹

Svaka sekcija je zatim napisala poseban predgovor u kome su date napomene u vezi sa građom, saradnicama, zahvalama i drugim specifičnostima vezanim za dato područje. U odeljku *Bibliografija del slovenskih pisateljic do konca 1935* zabeležno je i sledeće:

Z obzirom na vsebino pa se mora podčrtati da opsega bibliografija dela pisateljic na celotnem slovenskem etnografskem ozemlju, bez obzira na politične meje, ki ločijo n. pr. Gorico in Trst od slovenskega narodnega organizma, in vključuje tudi slovensko emigracijo v Ameriki,¹⁰

što ukazuje na potrebu za nacionalnim 'arhiviranjem', ali i na domete nomadske kulturne baštine koja nastaje usled istorijskih i društvenih okolnosti toga vremena.

Pored mnogih nepoznatih književnica i njihovih dela, bibliografija otkriva i opsežan rad žena na prevodenju strane literature sa klasičnih, slovenskih, skandinavskih, germanskih, romanskih i drugih jezika, izdavaštvu, publikacijama i sl. kao i na pisanju udžbenika, naučnih i drugih stručnih dela. Ovaj sveobuhvatni uvid u žensko autorstvo i mapiranje različitih ženskih diskursa u međuratnom periodu otvara mnoge mogućnosti uvida, istraživanja i promena u polju književnih studija i njihovih budućih istorija. Prema naslovima i stručnim indeksima koji obuhvataju područja od religioznog do feminističkog, kao i prema afinitetima u prevodenju strane literature, možemo da pretpostavimo da je žensko autorstvo međuratnog perioda preko različitih i često suprotnih društvenih obrazaca oblikovalo rascepljeni i dinamični model književnog stvaralaštva koje se, koristeći se poznatim kulturnim modelom Rejmonda Vilijamsa (Raymond Williams), može definisati preko: preživelih (*residual*), vladajućih (*dominant*) i nastajućih (*emergent*) ženskih književnih diskursa (cf. Williams 1977, 121–128).

⁹ Predgovor u: *Bibliografija knjiga žena pisaca u Jugoslaviji* (1936, v).

¹⁰ Predgovor za odeljak *Bibliografija del slovenskih pisateljic* (1936, 3).

Pokušaji kanonizacije ženskog autorstva: između nezaustavljivog individualnog entuzijazma i neprekidne kolektivne borbe

Dometi individualnog angažovanja u polju ženskog stvaralaštva odražavali su kako entuzijazam na sakupljanju, objavljivanju i radu ženskog autorstva, tako i borbu za postizanje rodne jednakosti u svim sferama javnog, društvenog i političkog života. Pored posvećenog istraživačkog rada pojedinih predstavnica međuratnog perioda na stvaranju književne kritike i teorije (poput Julke Hlapec Đorđević, Ksenije Atanasijević i mnogih drugih) u tu borbu su se uključili, kako to Julka Hlapec Đorđević naziva, i neki *feminofilni*¹¹ muškarci doprinoseći svojim radom očuvanju i kanonizaciji ženskog književnog stvaralaštva (retki primeri poput Frana Erjavca, Pavela Flerea i Vlastoja Aleksijevića).

Knjiga sa izabranim tekstovima prvih slovenačkih spisateljica *Starejše pesnice in pisateljice: izabrani spisi za mladino* sa uvodom priređivača Frana Erjavca i Pavela Flerea u ediciji *Slovenski pesniki in pisateljeli* (1926) i studija Vlastoja Aleksijevića *Naša žena u književnom stvaranju* ([1941] 1994/1995),¹² predstavljaju dva primera afirmacije ženskog stvaralaštva iz muške perspektive, koji su do danas ostali manje-više nezapaženi. U prvom primeru, radi se o odabranim delima prvih slovenačkih književnica i njihovim biografijama, dakle, o književno-istorijskim i antologijskim prikazima, o knjizi koja je objavljena u pedagoške svrhe. Iz tih razloga, u knjizi se nalaze primerne nacionalne i druge teme ženskog stvaralaštva namenjene omladini, koje se, iako vaspitno usmerene, nisu našle u tadašnjem, a ni u kasnijem književnom kanonu. U drugom primeru je prikazana sociološko-antropološka i kulturološka studija koja skreće pažnju na rad srpskih književnica i bavi se njihovom skrajnutom pozicijom u književnosti, individualnim dostignućima i potvrđuje književnu diskriminaciju postojećeg književnog kanona. Ovi prilozi predstavljaju relevantan izvor za proučavanje i ispisivanje ženske istorije književnosti koja se jasno određuje preko društveno uslovljene kategorije roda u književnosti (v. Petrović 2018, 120–128).

¹¹ Termin *feminofilni* javlja se na primer u Hlapec Đorđević 1935, 18. Nasuprot tome – *feminofobni*, na primer u Hlapec Đorđević 1937, 79.

¹² Esej je prvobitno bio izložen kao predavanje na novosadskom Narodnom univerzitetu 5. februara 1941. u sali Spomen-doma, na priredbi Matice naprednih žena iz Novog Sada. Objavljen je iste godine, a preštampan u prvom broju časopisa *ProFemina* 1994/1995. <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/recepcija/nasa-zena-u-knjizevnom-stvaranju12>

Upisivanje žena u književni kanon Vlastoje Aleksijević vidi kao političku inicijaciju koja je ženi potrebna da iz privatnog kroči u javno:

Njen ideal tada je bio mesto eklatantnog nacionalizma punog romantike, zapadni liberalizam – kod omladine čak socijalizam, koji će se tek kasnije pretvarati u politički radikalizam, tj. jednu nediferenciranu mešavinu socijalizma i nacionalizma. U ovom preokretu žena će opet naći sebe, ali sada svesna u borbi za svoja prava. To će biti sam pokret feminizma (Aleksijević [1941] 1994/1995, 169).

Nakon prikaza književne 'evolucije' ženskog stvaralaštva kroz mnogobrojne primere i imena, on definiše i pojam ženskog autorstva kroz neprekidnu borbu žena za emancipaciju i ravnopravnost:

Paralelno sa muškarcima i žena radi na lepoj književnosti, prvo kao što je rečeno bez tendencije, jer tako je, kako se pre govorilo „čuvstvitelna muza zahtevala“, a posle u opsegu jednog pokreta i književnog pravca. Za nju je bilo glavno da se piše i da ženska reč izađe u javnost. Ona prevodi sa stranih jezika, peva lične osećajne izraze, priča o događajima i epizodama iz svoje okoline, tek onoliko, koliko je to nju interesovalo i ona nalazi za potrebno da kaže (Aleksijević [1941] 1994/1995, 172).

Pisanje bez tendencije koje je nastalo u fazi preslikavanja odn. imitiranja postojećeg kanona dovelo je do novog ženskog izraza u književnosti u kome su se prelamale sve prethodne faze ženskog stvaralaštva – do „prave ženske književnosti, jake i priznate, ravne u svim pogledima muškoj književnosti“ (Aleksijević [1941] 1994/1995, 169).

Međutim, umesto priznanja i jednakosti, patrijarhalni mehanizmi odbrane književnih i drugih umetničkih kanona nametali su zaborav. Na zaborav ženske književnosti ukazuje i podatak da je još 1895. godine dr Ilija Ognjanović-Abukazem objavio imena svih književnica i javnih radnica u celom 'slovenskom jugu' u *Izveštaju srpske više devojačke škole*, do kojih je uspeo da dođe i kojih je u to vreme bilo stotinu. Aleksijević, uzimajući u obzir taj podatak, zaključuje da bi posle pola decenije od datog izveštaja, posle 'prelaznog perioda' i procvata ženskog autorstva, bilo nemoguće napraviti sličnu statistiku, a da je uprkos tome cela plejada književnica koje su se dotada iskazale svojim radom ostala izvan književnih tokova, nepriznata i na udaru stalnih negativnih kritika.¹³ Kritike ženskih dela i njihovih autorki su tako,

¹³ Kao savremenice su navedene: Isidora Sekulić, Milica Janković Mihajlović, Jelena Savić Spiridonović, Anica Savić Rebac, Danica Marković, Ksenija Atanasijević, Desanka Maksimović, Julka Hlapec Đorđević, Olga Kosanović, Jelisaveta Marković, Stanka Glišić, Zora Velimirović, Jelena Ćorović Skerlić, Julka Ćurčić, Anica Đukić, Milica Jakovljević,

prema njegovom mišljenju, postale neka vrsta književnih kritičkih stereotipa: „Ako je stvar bila nadahnutu religijom, bila je suviše patetična; ako je bila filozofska, bila je nejasna ili čak plagirana; ako je tretirala seksualni problem, bila je preterana i sl. Nikada nije bilo objektivnog priznanja, jer žena nije imala objektivne i vlastite kritičare – žene“ (Aleksijević [1941] 1994/1995, 174).

Prve književne kritičarke, istoričarke i teoretičarke književnosti¹⁴ svojim su radom bile prisutne u javnosti, ali njihov rad se nije smatrao relevantnim, još manje ozbiljnim, jer su bile žene. Ukoliko danas čitamo književne studije samo ranije pomenutih autorki Julke Hlapec Đorđević i Ksenije Atanasijević, uočavamo jednu veliku nepravdu. Sa stanovišta današnjih književnih studija, njihov rad je značajan za savremene pristupe književnosti, a u to vreme je svakako bio iznad svog vremena i kanonskih autora koji su se književnošću profesionalno bavili sa svim titulama koje su im bile omogućene samo na osnovu jedne stvari – a to je rod.

Julka Hlapec Đorđević i Ksenija Atanasijević su kroz feministički pristup književnosti dale poseban pečat književnoj kritici međuratnog perioda i to prva svojim feminističkim esejima o modernoj književnosti koju su pisale žene, druga feminističkom intervencijom u već postojeću književnu kritiku, pre svega, klasične književnosti i to svaka na svoj način i sa različitim pozicija. Julka Hlapec Đorđević je u to vreme bila izvan žiže javnog prostora i javnih institucija, dok je Ksenija Atanasijević bila u središtu događaja i spletkarenja koji su je iz tog javnog prostora potpuno istisnuli. U svakom slučaju, obe su bile žene ispred svog vremena u kome su pokušale da izgrade drugačiji, angažovani i progresivni pristup ženskom stvaralaštvu. Kao i mnoge druge žene međuratnog razdoblja, one su pisale istovremeno o ženskom pitanju, odnosno o društvenim, političkim i kulturnim prilikama koje su sprečavale da se to pitanje reši, ukazivale na patrijarhalne obrasce, mizogine i konzervativne stavove, i na kraju afirmisale razne emancipacijske diskurse iz vizure svog bogatog obrazovanja, znanja i iskustva.

Pristup Julke Hlapec Đorđević i Ksenije Atanasijević svim pitanjima kojima su se bavile bio je interdisciplinaran, savremen i promišljen, pre svega iz feminističke vizure onih disciplina u kojima su stekle svoje doktorate: prva iz sociologije u Beču (1906), druga iz filozofije u Beogradu (1922), i to u

Mara Malagurska Đorđević, Mila Marković, Nadežda Savatijević, Milka Žicina, Jelena Bilbija, Ljubinka Bobić, Mila Dimić, Draga Jovanović, Ruža Bogilić, Milica Kostić Selem, Jovanka Hrvaćanin (v. Aleksijević [1941] 1994/1995).

¹⁴ Mina Vukomanović, Savka Subotić, Mileva Simić, Jelena Spasić, Zorka Hovorkova, Isidora Sekulić, Ksenija Atanasijević, Paulina Lebl Albala, Katarina Jovanović i dr. (v. Aleksijević [1941] 1994/1995).

vreme u kome je žena bila nepoželjna i osporavana u akademskom svetu. U njihovim tekstovima opažaju se progresivni istraživački pristupi, korisni za stvaranje epistemološke matrice književnih, rodnih i drugih humanističkih disciplina, kao i za proces demaskularizacije književnog kanona, debalkanizacije/dekolonizacije jugoslovenske društvene i kulturne prošlosti, kao i uspostavljanja istorijskog kontinuiteta u okviru ženskih, odnosno feminističkih studija. Preobiman da bi se opisao u okviru ovog teksta, njihov rad svakako predstavlja osnovu za poimanje ženskog autorstva i feminizma i kanonizaciju književnosti u međuratnoj Jugoslaviji zasnovanu na komparativnom pristupu, isto tako i nadnacionalnom.

U knjizi *Studije i eseji o feminizmu II – Feminizam u modernoj književnosti*, Julka Hlapec Đorđević se bavi književnim pojavama raznih nacionalnih kultura.¹⁵ Kao jedna od prvih teoretičarki (i teoretičara) sociologije književnosti koja ne pripada niti se opredeljuje za nacionalni kanon, jer je njen rad usmeren na širi društveni kontekst književnog stvaralaštva, Julka Hlapec Đorđević je književnost problematizirala kao medij u kome su se oslikavale društvene prilike vremena i položaj žene u njemu. Ovi eseji značajni su kako sa stanovišta feminističke teorije i kritike, tako i sa stanovišta ženske istorije i sociologije književnosti. U prvom delu knjige, ona se zato prevashodno bavi

¹⁵ U svojim radovima, Julka Hlapec-Đorđević referira na savremenu naučnu literaturu, piše o svetskim književnim delima, analizirajući ih kroz društveno-političke pojave vremena u kome živi u širem kontekstu svetskih dešavanja, koje uspeva da prati zahvaljujući svojoj polilingvalnosti u izvornim jezicima (engleski, nemački, francuski, češki, mađarski). Pre navedene knjige, objavila je i knjigu *Studije i eseji o feminizmu* 1935. godine, koju je posvetila svojim ćerkama Dori i Vjeri sledećim rečima: „Pobeda svake ideje traži žrtve. Želela bih da se ostvarenje feminizma sprovede sa što je moguće manje žrtava i da vi ne budete među njima.“ Njen pristup feminističkim temama nije bio jednostran i pojednostavljen, pod uticajem nacionalnih narativa i kanona. Sa široko stečenim znanjem, refleksivnom analitičnošću i konstruktivnom kritikom upuštala se u tabuizirane teme o religiji, nacionalizmu, ženskom pitanju i istoriji, bioetici i seksologiji, psihoanalizi, ideologiji i sl., koje su bile njena glavna ishodišta za feminističku teoriju i kritiku. Između ostalog, ovde treba napomenuti da je otvorila društvene tabu-teme kao što su seksualna etika, slobodna ljubav, prostitucija i dr. Pitanja koja postavlja iz feminističke perspektive su: glasačko pravo žene (koje se paradoksalno ukida obrazovanoj ženi, a daje svakom neobrazovanom muškarcu), reprezentacija žene i mitovi o njoj (majka, anđeo, mučenica, kurva, grešnica), velike istine-zablude (pre svega iz filozofije i metafizike o muškoj energiji, moći, aktivnosti, stvaralaštvu, duhu za razliku od ženske energije koja je oličenje pasivne materije, tela, izvor hedonizma i sl, zatim iz biologije tumačeći Darvina, Hakela i one koji su tvrdili da je žena biološki inferiorna u odnosu na muškarca), seksualno diferenciranje i konstruisanje ženskosti (naročito pitanje reprodukcije), maskulino orijentisano društvo koje nastaje kao rezultat proizvodnje i ekonomske, socijalne i kulturne ekspozicije žene (dokaz su postojeće zakonodavstvo, javne institucije, privreda i dr.) – v. Petrović 2018, 130.

pojavom feminizma u modernoj svetskoj književnosti i položajem žene-pisca, kao i ženom koja je predmet/objekat umetničkog stvaralaštva u savremenoj francuskoj književnosti. Prvi esej *Feminizam u modernoj književnosti* ova autorka započinje rečima:

Izgleda doduše, kao da su težnje za slobodan razvitak žene nastale tek u najnovije doba, i da se tragovi ovog pokreta koji se sada oštro ispoljava, ne mogu naći kod književnika na početku razvoja naše kulture. Posmatramo li socijalnu evoluciju tačnije, videćemo da ideje feminizma dopiru u duboku prošlost. Uvek je bilo žena koje su se, bez obzira na propise i zakone, postavljale za ženski pol, težile za maksimumom duhovnih i materijalnih dobara ovozemaljskog života. Iako je odjek tih namera i težnji bio slab, jer nije imao dovoljno naprednu, sazrelu sredinu, on se ipak, i ako retuširan i bled, nalazi u književnosti raznih doba i mnogih naroda (Hlapec Đorđević 1937, 5).

Istorija ženskog autorstva, kako dalje kaže, potiče još iz antičkih vremena u kojima nalazimo prva stvaralačka ostvarenja Egipćanki, Grkinja, a nastavlja se preko srednjeg i novog veka do modernih vremena u kojima se javljaju prva dela sa 'feminističkom koncepcijom' u različitim sredinama (Francuska, Nemačka, Rusija, Amerika, Češka, Jugoslavija...). Kao prekretnicu u razvoju feminističke književnosti navodi Prvi svetski rat: „Svetski rat i razni socijalni pokreti koji su velikim delom nastali kao njegova posledica, ubrzali su socijalnu asimilaciju polova čime se nametnuo književnosti feministički problem u sve užoj povezanosti za život” (Hlapec Đorđević 1935, 12). Julka Hlapec Đorđević književnost posmatra kao dostignuće pojedinaca koji, noseći različita obeležja sredine i života, stvaraju kanon od opšteg značaja za čovečanstvo, te tako u svoj pregled feminističkog književnog razvoja uključuje književnosti različitih naroda.

Nadalje, kao najpodesniju književnu vrstu u kojoj je moguće prikazati: „emancipaciju žene od patrijarhalnog braka, od seksualnih veza uopšte, ukoliko one opredeljuju njen socijalni i ekonomski položaj” (1937, 18) Julka Hlapec Đorđević izdvaja roman. Navodeći brojne primere, ona ukazuje na osnovne probleme ženske emancipacije, opšta mesta patrijarhalne dominacije, kao i na pomake u književnosti – koja predstavlja ogledalo društvenih promena. Smisao moderne književnosti se, prema njoj, sastoji u bavljenju modernim temama, pre svega, onim koje su usmerene ka emancipacijskim naporima da se seksualni odnosi odvoje od reprodukcije, o čemu posebno piše u svojoj sociološkoj studiji *Kriza seksualne etike*. U vezi sa tim, ona ističe da

Sve više romana prikazuju ženu koja kroz ljubav i erotične avanture prolazi neoštećena i bez nedaća i udara sudbine. Ili se u romanima o ženi beleži ne-

delikatna i odvratna pojava veštačkih pobačaja. Iz oblasti etike ovo je pitanje prebačeno u oblast medicine. Za modernu književnost, čiji je cilj da da što ver-niju sliku stvarnosti, racionaliziranje i ograničenje rađanja sprovedeno šta više i najprimitivnijim i najogavnijim sredstvima biološka su neminovnost kao i rađanje ili smrt. U književnosti moralne refleksije i sentimentalne tužaljke o „sramoti“ i „grehu“ stoga su otpale (Hlapec Đorđević 1937, 18).

Iako je ovo tvrđenje potkrepljeno mnogobrojnim primerima iz književnosti, njihovo povezivanje u pozamašan opus feminističke književne kritike i radikalnih stavova, posledica su širokog poznavanja i bogate čitalačke prakse Julke Hlapec Đorđević, jer je linija koju je ona pratila u književnosti bila isto-vremeno i progresivna i marginalna. Način na koji je Julka Hlapec Đorđević smeštala napredna mišljenja i književne pojave u polje književnog diskursa bio je svakako feministički/emancipacijski, ali je podrazumevao i neku vrstu fikcionalizacije književne stvarnosti, odnosno njeno ignorisanje. Fokusravaju-ći se na dela koja se svojim pristupima i temama suprotstavljaju kanonu, ona je upisivala u tu stvarnost između ostalih i stavove poput onih da „moderna književnost ne kara i ne izlaže potsmehu ni ženu koja iako više nije ni lepa ni mlada, ne izgubava radosti ljubavi“ (1937, 25), ili da

virgo intacta ne predstavlja više krunu ženskih vrednosti i sama sobom ne znači nikakvu vrlinu. Spiritualizacijom ljubavi i razvijanjem žene u smislu ličnosti, pada predrasuda da su čestitost i „poštenje“ žene vezani za čistotu njenog tela. U tom prekomernom procenjivanju fizičkog devičanstva leži šta više nešto uvredljivo za ženu (Hlapec Đorđević 1937, 26),

i mnoge druge. Sa stanovišta klasifikacije ženske književnosti, naročito, kroz opise sentimentalnosti i drugih stereotipnih književnih osobina koje joj se pripisuju, Julka Hlapec Đorđević je sasvim opravdano ukazala na potrebu za ukidanjem ovih rodno obeleženih razlika tumačenja književnog stvaralaštva. Njen eksperimentalni prikaz ženske knjige koji na kraju negira postojanje ženskog obeležja u književnosti je u svojoj osnovi feministički, ali je u isto vreme bio nedovoljan da se književnost posmatra kroz prizmu univerzalnosti u kojoj bi status muškog i ženskog autorstva bio jednako tretiran i neutralisan, što i danas predstavlja književnu utopiju. Svojim feminističkim pristupom književnosti, ona ukazuje na književnu bipolarnost: mizoginog i femiofilnog autorstva u svetlu sociologije 'jedne' književnosti, koju vidi više kao proces, a manje kao stanje, u kome se treba obračunati sa društveno uslovljenim kategorijama roda, utemeljenim na biološkom polnom dimorfizmu. Njen rad nije značajan samo u istorijskoj perspektivi proučavanja ženskog autorstva i njegovog mapiranja, već i u daljoj teoretizaciji feminističkog

pristupa književnosti, koji treba posmatrati i u epistemološkim kategorijama književnih kanona.

U prilog ovim različitim paradigmatičnim primerima pionirskog rada na kanonizaciji ženskog autorstva, kao zaključak se nameće i filozofski pristup književnosti o kome je pisala Ksenija Atanasijević. U jednom kritičkom književnom prilogu pod naslovom „Jedna knjiga o ženinoj duši“, Ksenija Atanasijević uputila je „jednoj ženskoj knjizi“ oštru, negativnu kritiku, smatrajući da se feministička književnost ne određuje prema polu, već po stavu. Knjiga *Ženina duša* italijanske književnice Đine Lombrozo predstavljena je kao „neprijatno iznaneđenje“ u kome autorka vidi „vaskrsavanje davno pogrebenih zabluda o ženi“. Prikazujući ženu kao apsolutno zavisno biće, Lombrozo, kako Atanasijević navodi, piše da je žena po prirodi altruistična i alterocentrična, jer stavlja svoje ambicije i zadovoljstva u centar drugog, a da je muškarac egoističan i egocentričan, jer od svojih interesa čini centar sveta, što je za Kseniju Atanasijević bilo sporno i neprihvatljivo. Na mnoštvo opštepoznatih mizoginih primera, koje ne treba posebno navoditi, u kojima je žena prikazana kao intuitivna osoba, pasionirana i sekundarna u odnosu na muškarca, a feministkinja kao maskulizirana žena sa „promenjenom dušom“, autorka je reagovala burno, duhovito i argumentovano, kao i na reakcionarnu podlogu cele knjige koja gleda na boljševizam kao na bauk i na francusku revoluciju kao uzrok propasti društva. S obzirom na to da je autorka knjigu čitala u francuskom prevodu, poput Julke Hlapec Đorđević, ona je ujedno ukazala i na konzervativnost francuskog društva, koje popularizuje i prevodi ovakve knjige:

Nama je neobjašnjivo kako je ova knjiga, zajedno sa drugim dvema o ženi što je G-đa Lombrozo napisala, mogla uopšte biti prevedena na strane jezike. Istina je – i to treba naročito podvući – da je ona imala uspeha poglavito u romanskim zemljama. Kod nas ga zaceo neće imati. Jer ako mi nismo imali sredstava i potpore da feminističke zahteve konačno ostvarimo, bar imamo kritičan i zdrav duh što ume pravilno da proceni potrebe modernoga života, i da u njemu racionalno zatraži za ženu mesto što joj po pravu pripada (Atanasijević 1927, 136).

U ovom nadahnutom pristupu knjizi o „ženinoj duši“, nazire se još jedno od važnih pitanja zbog kog su tekstovi poput ovog značajni za kritičko, takođe feminističko istraživanje kolonijalnih diskursa u književnosti.

Iako se nije puno bavila književnim temama, pristup književnosti Ksenije Atanasijević predstavlja feminističku intervenciju u književnu kritiku koja iako napredna i originalna, nije bila usamljen primer na jugoslovenskom prostoru.

Prema tome, rad na pokušajima kanonizacije ženskog autorstva treba posmatrati kritički i u širem kontekstu sa svim svojim razlikama i suprotnostima, koje nam u zadatim okvirima društvenih kategorija roda omogućava uspostavljanje novih književnih paradigmi koje upravo prevazilaze rodno obeležene književne diskurse.¹⁶

Izbor primera u ovom radu ukazuje, pre svega, na afirmaciju ženskog autorstva, pokušaje njegove književno-istorijske kanonizacije, feminističku interpretaciju i kritiku ženskog stvaralaštva. Iz primera se najpre može zaključiti to da je žensko stvaralaštvo po prvi put bilo u nekom širem pojavnom obliku zapaženo i prisutno u velikoj meri u javnosti baš u međuratnom periodu, zahvaljujući, pre svega, brojnim ženskim časopisima, pokušajima osnivanja ženskih izdavačkih kuća, samostalnim izdanjima i emancipaciji jednog manjeg broja ljubitelja književnosti koji su otvarali javni književni prostor i za drugi pol, njegovo stvaralaštvo i afirmaciju. Žensko stvaralaštvo, iako je u ovom slučaju određeno kao celina koja podrazumeva žensko autorstvo u opoziciji sa univerzalnim pojmom autorstva u koji je muški rod upisan kao jedini, ipak ne predstavlja homogenu celinu sa posebnim sistemom ženskih vrednosti. Žensko autorstvo se u ovom periodu javlja kao feminističko iskustvo književne prakse u kojoj se prepliću različite društvene kategorije kao što su obrazovanje, ekonomska moć, klasna pripadnost, političko, versko i seksualno opredeljenje, a koja je iz univerzalnog književnog kanona isključena samo na osnovu biološkog pola koji se u patrijarhalnom sistemu vrednosti konstruisao kao društveni. Zbog toga, svakako, sledi puno daljih istraživačkih i feminističkih poduhvata koji bi sva ova iskustva, znanja i njihove emancipacijske prakse postavile u jedno epistemološko polje književnosti čiji je kanon nužno angažovan oko svih ko-relacijskih društvenih, političkih i ekonomskih pitanja kontekstualizovanih kroz prostor i vreme u kome su ovi pojmovi poput ženskog autorstva i feminizma nastajali.¹⁷

¹⁶ Šeri Benstok (Shari Benstok) u svojoj studiji posvećenoj spisateljicama emigrantkinjama u Parizu između 1900. i 1940. godine, povodom toga, ističe sledeće: „Dekonstruktivistične prakse niso začrtale le razlik med moškim in ženskim, maskulinim i feminilnim, temveč tudi razlike znotraj teh kategorij. Biološko opredeljene kategorije „moškega“ in „ženskega“ ali družbeno ustvarjene kategorije „masklulinega“ in „feminilnega“ niso absolutne niti konsistentne niti monolitne. Vsaka vsebuje svoje nasprotje. Ponujajo se odkritja razlik znotraj spola, znotraj izkušnje spola; ponujajo se alternativna branja vnaprej opredeljenih zgodb“ (Benstok 2005, 26).

¹⁷ Tekst se bazira na istraživanju završenom 2009, koje je, zbog rada na knjizi, prošireno 2018. godine. U međuvremenu su izašli mnogi značajni tekstovi i publikacije koji se ovom temom bave u njenim različitim segmentima (cf. Petrović 2018).

Literatura

- Aleksijević, Vlastoje D. (1941) 1994/1995. „Naša žena u književnom stvaranju“. *ProFemina: časopis za žensku književnost i kulturu* 1: 164–182.
- Almanah Društva hrvatskih književnica*. 1938. Br. 1.
- Benstok, Shari. 2005. *Ženske z levega brega*. Ljubljana: Založba Škuc.
- Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji*. 1936. Beograd, Ljubljana, Zagreb: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji.
- Detoni Dujmić, Dunja. 1988. *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Dojčinović Nešić, Biljana. 1993. *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“.
- Erjavec, Fran i Pavel Flere (prir.). 1926. *Starejše pesnice in pisateljice: izabrani spisi za mladino*. Slovenski pesniki in pisatelji 14. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- Genette, Gerard. 1982. *Palimpsestes: La Litterature Au Second Degre*. Paris: Éditions du Seuil.
- Govekar, Minka, Marija Borštnik, Milica Schaup, Vida Horvat i Mara Lamut. 1926. „Slovenska ženska in slovensko slovstvo“. U *Slovenska žena*, ur. Minka Govekar, 81–129. Ljubljana. Jugoslave Express Reclame Company.
- Harevičeva, Dr. Lucja. 1933. „Da li je osnovano pisati jednu specijalnu istoriju žene?“ *Ženski pokret. Organ Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini Jugoslaviji* 14 (7-8): 97–98.
- Hlapec Đorđević, Julka. 1935. *Studije i eseji o feminizmu*. Beograd: Život i rad.
- Hlapec Đorđević, Julka. 1937. *Studije i eseji o feminizmu II – Feminizam u modernoj književnosti*. Beograd: Knjižarnica Radomira D. Ćukovića.
- Kecman, Jovanka. 1978. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941*. Beograd: Narodna Knjiga/Institut za saveremenu istoriju.
- Mihurko Poniž, Katja. 2004. „Knjige slovenskih pisateljic pri založbi Belo-modra knjižnica.“ *Jezik in slovstvo* 49 (1): 29–41.
- Peković, Slobodanka. 2004. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka“. U *Slavica Tergestina* 11-12: 123–137. www.openstarts.units.it/dspace/bitstream/10077/2423/1/05.pdf.
- Petrović, Jelena. 2018. *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia. The Politics of Love and Struggle*. Palgrave Macmillan.
- Radulova, Nadežda. 2002. „Palimpsest kao figura ženskosti“. *Genero. Časopis za feminističku teoriju* 1: 139–149.
- Showalter, Elaine. 1979. “Towards a Feminist Poetics“. In *Women's Writing and Writing About Women*, ed. by Mery Jacobus, 25–40. London: Croom Helm.
- Slovenska žena*. 1926. Uredila Minka Govekar. Ljubljana: Jugoslave Express Réclame Company.
- Stajić, Miodrag. 1931. Jelena Dimitrijević. U *Marginalije* 1. Beograd: Izdavačka knjižarnica Skerlić.

- Štebi Pleško, Cirila. 1930. „Pismo tajnice Jugoslovanskoga ženskoga saveza predsednici ženskoga društva“. U *Ženski almanah*, ur. Vida Kraška, 13–18. Ljubljana: Belo-modra knjižnica.
- Vučetić Mladenović, Radina. 2003. *Evropa na Kalemegdanu. „Cvijeta Zuzorić“ i kulturni život Beograda 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Williams, Raymond. 1977. *Marxism and Literature*. Oxford University Press.
- Ženski almanah*. 1930. Uredila Vida Kraška. Ljubljana: Belo-modra knjižnica.
- Атанасијевић, Ксенија. 1927. „Једна књига о жениној души“. *Српски књижевни гласник* 22, св. 2 (16. септембар): 132–136.
- Ђорђевић, Криста. 1980. „Оснивање и делатност Удружења пријатеља уметности Цвијетиа Зузорић“. У *Београду сећањима 1919–1929*, ур. Милан Ђоковић, 76–84. Београд: Српска књижевна задруга.
- Секулић, Исидора. 1940. „Око једне женске књиге. Вида Ј. Радонић: *На њаласима живојиа*“. *Српски књижевни гласник* 59, св. 8 (1. април): 613–617.

Jelena Petrović

INSTITUTE FOR ART THEORY AND CULTURAL STUDIES, ACADEMY OF FINE ARTS, VIENNA

Canonisation of Women's Authorship in Interwar Yugoslavia

This contribution to the collection on the heritage and importance of women in academia indicates extensive, systematic, and engaged individual and collective, critical, and theoretical work in the field of the organization, affirmation, and promotion of women's literary creations and the determination of its foundational starting points and concepts based on selected examples of the canonisation of women's authorship in interwar Yugoslavia. On the one hand, it starts from the ideological and programmatic absence of women in the so-called universal literary canon, the marginal positioning of women's authorship, and the evaluation / labelling of women's literary production, and in this regard, the special emphasis on the prefix *feminine* by the authoritative representatives and creators of the official literary canon (who first introduced and defined the term *female literature* as incomplete and less valuable, and then, paradoxically, in the universal understand-

ing of literature, as impossible). On the other hand, the analysis of interdisciplinary research and academic texts that bear witness to that time rediscovers the scope and significance of women's creativity, as well as selected feminist texts that determined the importance of women's authorship and the necessity of its presence in literary studies. Selected examples in this paper indicate, above all, the presence of women's authorship in public discourses, attempts of literary-historical canonisation, and feminist interpretations and literary criticism of female literature during this period of time. Thanks to numerous women's magazines and organised events, newly established women's publishing houses, independent publications and the emancipation of a small number of literature lovers who opened the public literary space for the second sex, women's literary creations has flourished through the persistent feminist struggle both for literary and for any other equality.

Key words: women's authorship, literary canon, feminism, emancipatory politics of knowledge production, interwar Yugoslavia

Marija Šegan-Radonjić

MATEMATIČKI INSTITUT SANU, BEOGRAD

Vesna Todorčević

MATEMATIČKI INSTITUT SANU, BEOGRAD

Rodna struktura Matematičkog instituta SAN od 1946. do 1961. godine

Pošto je 2021. godine Matematički institut SANU ne samo obeležio 75 godina od svog osnivanja, već i usvojio svoj prvi plan ostvarivanja i unapređivanja rodne ravnopravnosti, u radu se, na osnovu analize sadržaja arhivske građe, prvenstveno one pronađene u arhivu Instituta, istražuje pitanje rodne strukture i postojanja eventualnih rodni neravnopravnosti u Institutu u prvim godinama njegovog delovanja. U hronološkom smislu, rad obuhvata period od 1946. godine, kada je Institut uspostavljen u okrilju Srpske akademije nauka (SAN), do 1961. godine, kada je izdvojen iz sastava SAN i potpuno osamostaljen. Rad je zamišljen kao prva faza šireg istraživanja o istorijskom kontekstu na kojem počiva današnja rodna struktura i odnosi u Matematičkom institutu, a koje bi pružilo korisne podatke i zaključke radi ostvarivanja i unapređivanja institutskog Plana rodne ravnopravnosti.

Ključne reči: Matematički institut, Mileva Prvanović, rodna ravnopravnost u nauci, istorija nauke

Uvod

Matematički institut SANU je u maju 2021. godine usvojio svoj prvi plan ostvarivanja i unapređivanja rodne ravnopravnosti (“Plan for Achieving and Improving Gender Equality”, 2021). Ovaj plan sadrži podatke o rodnoj strukturi i odnosima u Institutu, kao i niz mera za identifikovanje i prevazilaženje eventualnih rodni neravnopravnosti. Na primer, pruža informacije da je u junu 2020. u Institutu angažovano 77 istraživača, među kojim 30 žena istraživača, što je 38, 96% ukupnog osoblja; da ima 19 istraživača u najvišem istraživačkom zvanju – naučni savetnik – koji su svi stariji od 45 godina i među kojim je 6 žena naučnih savetnica, što je 31, 57% od ukupnog broja i da broj žena progresivno opada na pozicijama naučnog saradnika i višeg

naučnog saradnika (na primer, u junu 2020. bilo je 16 studentkinja u istraživačkim zvanjima istraživača pripravnika i istraživača saradnika, 7 naučnih saradnica i samo 1 viša naučna saradnica) (Ibid, 13–15).

Iste godine kada je usvojio plan rodne ravnopravnosti, Institut je obeležio i 75 godina od svog osnivanja. Ova dva događaja inspirisala su autorke da istraže istorijski okvir i nasleđe iz kojih je proistekla današnja rodna struktura i odnosi u Matematičkom institutu. Otuda se u radu otvara pitanje rodne strukture i postojanja evidentnih rodni neravnopravnosti u Matematičkom institutu u hronološkom okviru od 1946. godine, kada je uspostavljen u okrilju Srpske akademije nauka (SAN), do 1961. godine, kada je izdvojen iz sastava SAN i potpuno osamostaljen. Rad je pre svega fokusiran na predstavljanje prikupljenih podataka i njihovu osnovnu analizu, što čini prvi korak jednog šireg istraživanja u budućnosti.

Prema saznanjima autorki, ova tema do sada nije posebno istraživana, a može se rekonstruisati na osnovu sledećih izvora: izveštaja Matematičkog instituta objavljenih u Godišnjacima Srpske akademije nauka, zapisnika sa sednica upravnih i naučnih tela Instituta i memoarske građe savremenika. Takođe, posredan uvid u ovo pitanje pruža Milan Čavčić, hroničar Matematičkog instituta (Вујичић и Чавчић 1972; Чавчић 1990). Na kraju, treba pomenuti da su autorke u određivanju pola lica koja se navode u radu sledile pripisane odrednice u izvorima i literaturi, a u malom broju slučajeva, oslanjale su se i na lična imena.

Personalni sastav Matematičkog instituta

U sastav Matematičkog instituta, u periodu od 1946. do 1961. godine, nije ulazilo više od 35 osoba ako se ne računaju spoljni saradnici. Treba imati u vidu da je Institut osnovan neposredno nakon Drugog svetskog rata, pa usled posledica rata nije bilo dovoljno naučnih radnika u oblasti Matematike i srodnih disciplina (Вороњец 1972, 23).¹ Personalni sastav Instituta činilo je naučno i stručno osoblje koje je obuhvatalo članove i saradnike – stalne, privremene i spoljne – kao i naučni podmladak. Takođe, sastav Instituta činilo je i administrativno i pomoćno osoblje. U nastavku su prikazani tipovi angažovanja u Institutu u datom periodu i učinjen pokušaj da se utvrdi broj žena u svakoj kategoriji i identifikuje njihova uloga.

¹ Akademik Konstantin Voronjec, upravnik Odeljenja za mehaniku Matematičkog instituta, piše: „stariji kadrovi bili su desetkovani za vreme rata, a novi kadrovi su se tek formirali“ (Вороњец 1972, 23).

Članovi Instituta bili su predstavnici matematičkih disciplina u Srpskoj akademiji nauka („Правилник Математичког института САН“, 1946). Dakle, nisu birani, već su u skladu sa svojim položajem u Akademiji automatski ulazili u sastav Instituta i njegovih upravnih i naučnih tela, Saveta i Veća. U posmatranom periodu, broj članova je varirao od pet do osam i među članovima akademikima nije bilo žena. Prva žena akademikinja u oblasti matematike izabrana je tek 1981. godine. Bila je to Mileva Prvanović, matematičarka i profesorka univerziteta, koja 24. novembra 1981. postaje dopisna članica Vojvođanske akademije nauka i umetnosti (VANU), a potom 29. maja 1991. i redovna članica Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) („Милева Првановић – САНУ“ s.a.).² Treba pomenuti i Olgu Hadžić, matematičarku i profesorku univerziteta, koja je dopisna članica VANU od 22. novembra 1984, a redovna članica SANU od 29. maja 1991. godine („Олга Хаџић – САНУ“ s.a.).³ То су истовремено и једине академикње у области математике до данас.

Stalni i honorarni saradnici birani su prvenstveno iz redova univerzitetskih nastavnika i naučnih radnika. Za stalne, odnosno honorarne saradnike uglavnom su birani oni koji su prethodno doktorirali (Чавчић 1990, 171). Biraо ih је Савет Института на предлог бар једног свог члана академика, а њихов избор је потврђивала Академија природних наука, као и Комитет за научне установе, Универзитет и високе школе („Правилник Математичког института САН“, 1946). Primali su mesečni honorar, а њихова обавеза је била да учествују у раду Института, да долазе на седнице Већа, као и да саопштавају своје радове математичког карактера (Књига записника седница Савета 53/1953). Како су у почетку сарадници бирани из редова postdok-

² Mileva Prvanović (Žlne, 16. 07. 1929 – Beograd, 12. 02. 2016) bila je prvi doktor nauka iz oblasti geometrije u Srbiji. Bavila se diferencijalnom geometrijom, specijalno strukturama na mnogostrukostima. Doktorirala je na Univerzitetu u Zagrebu 1955. godine pod mentorstvom profesora Danila Blanuše. Radila je kao asistent na Matematičkom institutu SANU od 1951. do 1955. godine. Dugi niz godina bila je rukovodilac Seminara za geometriju na MI SANU. Bila je glavni urednik najstarijeg matematičkog časopisa u Srbiji *Publications de l'Institut Mathématique* koji je bio izdavan od strane Matematičkog instituta SANU. Imala je 14 doktoranata, od toga 12 odbranih u Srbiji i 2 u BJR Makedoniji (Minčić i Velimirović 2015; Bokan 2003).

³ Olga Hadžić (Novi Sad, 25. 08. 1946 – Novi Sad, 25. 01. 2019) bila je prva žena rektor u Srbiji (1996–1998). Bavila se teorijom nepokretne tačke u okviru funkcionalne analize. Doktorirala je na Prirodno matematičkom fakultetu u Novom Sadu 1972. godine pod mentorstvom akademika Bogoljuba Stankovića. Prvih 8 naučnih radova objavila je u časopisu *Publications de l'Institut Mathématique* Matematičkog instituta SANU. Imala je 13 doktoranata, od toga 6 iz oblasti matematike, а 7 из географје („Олга Хаџић – САНУ“ s.a.).

toranata i univerzitetskih nastavnika, među saradnicima Instituta nije bilo žena.⁴ Treba imati u vidu da je od vremena uspostavljanja Prirodno-matematičkog odseka pri Filozofskom fakultetu Velike škole 1873. do osnivanja Prirodno-matematičkog fakulteta u Beogradu 1947. za doktora filozofskih nauka promovisana samo jedna žena – Ksenija Atanasijević („Doktori nauka – Matematički fakultet“ s.a.),⁵ kao i da među univerzitetskim nastavnicima matematike, primenjene matematike i astronomije nije bilo žena (Шнајдер и Преших 1998, 4–22). Tek 1954. Institut dobija svoju prvu saradnicu, pošto je Astronomsko-numerički institut pripojen Matematičkom institutu kao astronomsko-numerička sekcija. U pitanju je Ružica Mitrinović, diplomirana matematičarka, asistent na Astronomskoj opservatoriji u Beogradu i stručna saradnica Astronomsko-numeričkog instituta SAN (Годишњак САН LX/1953, 12; Годишњак САН LXI/1954, 11; Радованац 2007, 415). Takođe, njoj se kao honorarni saradnik Instituta pridružuje i Mileva Prvanović, nakon što je doktorirala u Zagrebu 1955. godine (Годишњак САН LXII/1955, 12).

Privremeni saradnici angažovani su za izvršavanje određenih zadataka u određenom vremenskom roku („Правилник Математичког института САН“, 1946). Angažovao ih je Savet Instituta i za njihovo angažovanje nije bila potrebna saglasnost Akademije prirodnih nauka SAN. U prvoj godini rada Institut je imao četiri privremena saradnika za rad u naučnim odborima, među kojima se ne pominju žene. U literaturi se od 1947. godine više ne navodi kategorija privremenih saradnika.

⁴ Na osnovu spiska diplomiranih studenata i doktora nauka u oblasti matematike na Beogradskom univerzitetu, koji po svoj prilici nije potpun, u periodu od 1905. do 1946. u oblasti matematike diplomiralo je oko 95 studentkinja i 306 studenata, a doktoriralo svega 20 doktoranata, među kojima nije bilo žena (Diplomirani studenti matematike“ s.a.; „Doktori nauka – Matematički fakultet“ s.a.). Od 1946. do 1961. u oblasti matematike je diplomiralo oko 155 studentkinja i 188 studenata, a doktorirali 1 doktorantkinja i 16 doktoranata (Ibid). Autorke rada trenutno ne raspolazu podacima o diplomiranim studentkinjama i doktorantkinjama u oblasti matematike u posmatranom periodu na univerzitetima u Zagrebu, Novom Sadu i Sarajevu.

⁵ Ksenija Atanasijević (Beograd 05. 02. 1894 – Beograd 28. 09. 1981) nakon odbrane teze „Brunovo učenje o najmanjem“ na Beogradskom univerzitetu pred komisijom koju su činili, između ostalih, Branislav Petronijević i Milutin Milanković, promovisana je za doktora filozofskih nauka 1922. godine. Mada je njeno ime navedeno u listi doktora nauka Matematičkog fakulteta, treba imati u vidu da je radila u oblasti filozofije. Do 1947. godine među doktorima filozofskih nauka koji su odbranili svoje doktorate na Beogradskom univerzitetu, a u oblastima teorijske i primenjene matematike (npr., Mladen Berić, Sima Marković, Tadija Pejović, Radivoje Kašanin, Jovan Karamata i dr.), nije bilo žena.

Kategorija *spoljnih saradnika* je uvedena 1953. na zahtev Akademije. Oni su bili pozvani da „savesno učestvuju u radu Instituta, dolaze na sastanke Veća i saopštavaju svoje radove matematičkog karaktera“ (Књига записника седница Савета 54/1953). Nisu primali mesečni honorar, ali su mogli biti povčano nagrađeni (Књига записника седница Савета 62/1954). Tek od 1956. u spiskovima spoljnih saradnika pominje se jedna spoljna saradnica – Kosara Jojić, udata Jojić-Radosavljević, prva žena doktor Mašinske tehnike u Srbiji i docentkinja na Mašinskom fakultetu, kasnije prva žena redovna profesorka na Beogradskom univerzitetu (Годишњак САН LXIII/1956, 12; Јовичић 2017, 109–110).

Kada je reč o *naučnom podmlatku*, postojale su dve kategorije mlađih saradnika, *stipendisti* i *aspiranati/asistenti*, koje je birao Savet Instituta, a potvrđivali Akademija i Komitet za naučne ustanove, Univerzitet i visoke škole. Ideja je bila da njihovo angažovanje u Institutu bude privremeno, dok ne doktoriraju i ne budu raspoređeni na odgovarajuće fakultete ili ustanove (Чавчић 1990, 172). Treba imati u vidu da u tom periodu nisu postojale postdiplomske studije, pa su kandidati, dve godine po diplomiranju, odmah mogli preći na izradu doktorske disertacije (Првановић 1995). Pravo na odbranu svoje teze dobijali su pošto objave naučni rad (ibid.).

Konkurs za stipendiste Matematičkog instituta raspisan je 1948. godine (Књига записника седница Савета 10/1948). Kandidat za stipendiju trebalo je da ima položenu veliku maturu iz egzaktnih predmeta sa odličnim uspehom i prosečnu ocenu na studijama iznad osam (Књига записника седница Савета 11/1948). Zahtevalo se takođe i da dobro poznaje strane jezike (Ibid.). Iste godine kada je raspisan konkurs, u Institut su pristigle molbe sedamnaest kandidata, među kojima i šest molbi kandidatkinja, studentkinja Matematike (Књига записника седница Савета 12/1948)⁶. Tom prilikom, međutim, Savet Instituta nije odabrao nijednu od njih da ih dalje preporuči Predsedništvu SAN kao svoje stipendiste (Ibid.). Dostupni izvori, nažalost, ne slažu se u pogledu vremena angažovanja odabranih stipendista, ali se čini da je Institut 1948. imao jednog stipendistu muškarca (Годишњак САН LV/1948), 1949. opet jednog stipendistu muškarca (Годишњак

⁶ Као кандидатkinje се наводе Мирослава В. Марковић, студентkinja šestog semestra Matematike, docnije diplomirana matematičarka (1948/1949), Anka V. Milošević, studentkinja šestog semestra Matematike, uskoro diplomirana matematičarka (1948/1949), pomenuta Mileva Prvanović, tada studentkinja trećeg semestra Matematike, Jelena Kostić, studentkinja prvog semestra Matematike, Ljiljana Vasiljević, studentkinja prvog semestra Matematike i Nadežda Radojević, studentkinja prvog semestra Matematike i docnije diplomirana matematičarka (1952/1953) (Књига записника седница Савета 12/1948; „Diplomirani studenti matematike“ s.a.).

САН LVI/1949, 17) i najzad, 1950. ženu stipendistu – Milevu Prvanović (Годишњак САН LVII/1950, 20). Iako je učestvovala u konkursu raspisanom 1948. godine, Prvanović je tek na konkursu upriličenom dve godine kasnije, a na inicijativu Predsedništva SAN, odabrana kao stipendistkinja Instituta (Књига записника седница Савета 25/1950; Годишњак САН LVII/1950, 20). Nakon 1950, usled nedostatka materijalnih sredstava, Institut nema više stipendista, mada je postojala potreba u cilju razvoja mladog kadra (Књига записника седница Савета 10/1959).

Iste godine kada je raspisan prvi konkurs za stipendiste, raspisan je i konkurs za aspirante Matematičkog instituta (Књига записника седница Савета 14/1948). Kandidat za aspiranturu morao je imati diplomu matematičkih nauka, odličnu ocenu iz bar jedne oblasti matematičkih disciplina, preporuku univerzitetskih profesora i naučno saopštenje („Правилник Математичког института САН“, 1946). Aspirantura je trajala dve godine, uz mogućnost da se, po odobrenju Saveta Instituta, produži na još godinu dana (Ibid.). U 1948. godini, među dva pomenuta kandidata, nema žena (Књига записника седница Савета 14/1948; Годишњак САН LVI/1949, 17). U izvorima, potom, umesto pozicije aspiranta pominje se pozicija asistenta i asistenta pripravnika. Institut je dobio svoju prvu asistentkinju pripravicu u periodu između 1951. i 1953. godine (Годишњак САН LVIII/1951, 11). Naime, nakon što je Mileva Prvanović diplomirala na matematičkoj grupi kod profesora Miloša Radojčića, Savet Instituta je predložio Predsedništvu SAN da se unapredi iz statusa stipendistkinje u asistentkinju pripravicu (Књига записника седница Савета 40/1951; Књига записника седница Савета 54/1953).⁷ U Institutu je kao asistentkinja bila angažovana do odbrane svog doktorata 1955. godine, kada postaje honorarna saradnica Instituta (Годишњак САН LXII/1955, 12). Nakon pripajanja Astronomsko-numeričkog instituta SAN 1954. godine, Institut dobija još jednu asistentkinju, Ivanku A. Popović, udatu Đorđević, diplomiranu matematičarku, docnije i diplomiranu astronomkinju, pripravicu Astronomsko-numeričkog instituta SAN (Годишњак САН LX/1953, 12; Годишњак САН LXI/1954, 11; Милоградов-Турин 2009, 202).

Razmotrićemo i pitanje *administrativnog i pomoćnog osoblja*. Matematički institut je do 1961. godine imao malu administraciju i usled nedostatka finansijskih sredstava, uglavnom se oslanjao na resurse Akademije. Godine 1947. honorarno upošljava jednu Akademijinu činovnicu – Jelisavetu

⁷ U izvorima, Mileva Prvanović se u periodu od 1951. do 1953. pominje kao pripravnik (Књига записника седница Савета 40/1951; Књига записника седница Савета 54/1953), ali i kao profesor srednje škole na radu u Institutu (Чавчић 1990, 67).

Radojlović – za vođenje administrativnih i kancelarijskih poslova (Књига записника седница Савета 6/1947), 1948. jednu studentkinju matematike – Gordanu Mišković – da vodi poslove biblioteke i prepiske sa inostranstvom (Годишњак САН LV/1948; „Diplomirani studenti matematike“ s.a.), kao i jednu higijeničarku – Stojnu Mitić – sa punim radnim vremenom radi održavanja prostorija Instituta (Годишњак САН LV/1948). Iako nisu angažovane kao naučno osoblje, ovo su bile prve žene u Matematičkom institutu. Međutim, zbog neredovno uplaćivanih honorara, Institut ostaje bez administrativnog i pomoćnog osoblja 1950. godine (Књига записника седница Савета 22/1949; Годишњак САН LVII/1950, 19). Nakon pripajanja Astronomsko-numeričkog instituta SAN 1954. godine, nasleđuje njegovo administrativno i pomoćno osoblje, među kojim jednu kancelarijsku referentkinju – Ljubicu Malešević, udatu Kašanski – i jednu higijeničarku – Anku Brekić (Годишњак САН LXI/1954, 12).

Struktura upravljanja Matematičkog instituta

U periodu kada se Matematički institut nalazio u sastavu Srpske akademije nauka, postojala su dva nivoa autoriteta: a) unutrašnji, koji su činili rukovodilac Instituta (tj. upravnik / direktor Instituta) i odgovarajuća upravna (Savet / Upravni odbor Instituta) i naučna tela (Veće Instituta) i b) spoljni, koji su činili Srpska akademija nauka i odgovarajuća državna tela za nauku (Komitet za naučne ustanove, Univerzitet i visoke škole / Savet za naučni rad NRS). U nastavku je ukratko opisana uloga upravnih i naučnih organa Instituta kako bi se utvrdio broj žena i njihova uloga u upravnim strukturama Instituta.

U periodu od 1946. do 1961. godine, rukovodilac Instituta uživa zvanje upravnika (do 1958), a potom direktora Instituta (1958–1961). Rukovodioca i njegovog zamenika birao je Savet Instituta iz svojih redova („Правилник Математичког института САН“, 1946), a potom, od 1954. godine kolektiv Instituta („Правила Математичког института Српске академије наука“ 1955). Taj izbor potvrđivala je Akademija, kao i odgovarajuće državno telo za nauku. Rukovodilac je istovremeno bio i predsednik Saveta i predsednik Veća Instituta, a njegova dužnost je bila da upravlja poslovima Instituta i izvršava zaključke Saveta i Veća. Za obavljanje svojih dužnosti primao je mesečnu nagradu. U posmatranom periodu, Matematički institut je promenio četiri rukovodioca, među kojima nijedna nije bila žena. Treba imati u vidu da do danas Institut nije imao ženu na mestu njegovog rukovodioca ili zamenika.

Rukovodilac se u upravljanju Institutom oslanjao na Savet Instituta, koji je 1954. preimenovan u Upravni odbor, da bi potom 1958. opet vratio svoj stari naziv. Ovo telo je uspostavljeno radi razmatranja i rešavanja svih naučnih i drugih poslova Instituta (na primer, pitanja raspoređivanja budžeta, izdavaštva, izbora u zvanja, nabavke literature i sl.). Njegov predsednik je bio rukovodilac Instituta, a u njegov sastav su mahom ulazili članovi Instituta. U posmatranom periodu, Savet je imao od 6 do 7 članova, koji su uglavnom bili iz redova univerzitetskih nastavnika i Akademije. Otuda, Savet nema žena u svom sastavu. Svoju prvu članicu – Milevu Prvanović – dobio je tek nakon reorganizacije i izdvajanja Instituta iz sastava Akademije, 1962. godine i pošto je Prvanovićeva izabrana za docentkinju (1957), a potom i vanrednu profesorku (1962) na Katedri za matematiku Filozofskog (kasnije Prirodno-matematičkog) fakulteta u Novom Sadu („Governing of the Mathematical Institute - Timeline“ s.a.; Bokan 2003, 112).

Savet je određena pitanja slao na razmatranje Veću Instituta, koje je predstavljalo „najviši forum matematičara-stručnjaka u ovoj zemlji“ (Билимовић 1946). Za njegovog predsednika imenovan je, kao i u slučaju Saveta, rukovodilac Instituta, a u njegov sastav ulazili su članovi i saradnici Instituta koji su na sednicama Veća izlagali rezultate svojih istraživanja, razmatrali naučne probleme i diskutovali o pitanjima koja im uputi Savet (npr., o organizaciji kurseva i seminara). Treba imati u vidu i da naučni rad nije mogao biti publikovan u časopisima Instituta pre njegove prezentacije na sednicama Veća. Na primer, 1948. godine, Zora Voneš, lekarka iz Zagreba, moli Veće da joj se publikuje rad, što Veće odbija usled negativne ocene referenta Instituta (Чавчић 1990, 21–22; Dugački 1993, 97). Od 245 radova koji su saopšteni na Veću u periodu od 1946. do 1953. godine, bio je to jedini rad žene autora koji je mogao biti saopšten, ali je na kraju odbijen (ibid.). Kada su 1953. skupovi Veća otvoreni i za mlade istraživače i širi stručni auditorijum (Књига записника седница Савета 52/1953),⁸ u njegovom radu učestvuju i svoje radove saopštavaju, pored Mileve Prvanović, Ivanke Popović i Kosare Jojić, i Zora Petrić Uzelac, matematičarka, saradnica na Vojnotehničkom institutu i docnije prva žena doktor vojno-tehničkih nauka u Jugoslaviji (Књига записника седница Већа 412/1960; Петрић 2012), kao i Vera Šnajder, matematičarka, profesorka Univerziteta u Sarajevu, jedan od osnivača Katedre za matematiku na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i prva

⁸ Mileva Prvanović se u jednom intervjuu priseća da, pošto je dobila pravo da kao asistent prisustvuje sednicama Veća, većinom nije mogla da prati izlaganja, jer mnogo toga nije razumela (Првановић 1995). Međutim, predstavljao je to važan korak u razvoju mladog naučnog kadra.

žena dekan jednog od jugoslovenskih fakulteta (Књига записника седница Већа 421/1960; Božić 2019).

Na kraju ovog odeljka, bez upuštanja u detaljniju analizu, može se zaključiti da nije bilo žena na rukovodićim položajima i u upravnim telima Instituta u periodu od 1946. do 1961. godine.

Zaključak

Ovaj rad je zamišljen kao prva faza šireg istraživanja o istorijskom kontekstu na kojem počivaju današnja rodna struktura i odnosi u Matematičkom institutu, a koje bi pružilo korisne podatke i zaključke radi ostvarivanja i unapređivanja aktuelnog Plana rodne ravnopravnosti koji je Matematički institut usvojio u maju 2021. godine.

Autorke rada pokazuju da u posmatranom periodu broj žena nije prelazio više od 15% od ukupnog broja zaposlenih u Institutu. Takođe, zaključuju da su u početku žene angažovane ili kao administrativno ili kao pomoćno osoblje Instituta, čak i u slučaju studentkinja matematike. U radu se vidi da su bile angažovane na najmanje plaćenim poslovima, ali im ni ta plata nije redovno uplaćivana, što za posledicu ima njihovo kratko zadržavanje u Institutu. Autorke rada naslućuju da su tek konkursi za stipendiste i asistente kao deo državnog programa za razvoj mladog naučnog kadra omogućili da se žene angažuju i kao naučne radnice u Institutu. Međutim, njihov broj je i dalje mali, u proseku čine 7% od ukupnog broja saradnika u naučnom zvanju. Konačno, autorke rada utvrđuju da u datom periodu, budući da su u početku angažovane kao administrativno i pomoćno osoblje Instituta, a tek od 1951. kao naučne radnice, ali u najnižim naučnim zvanjima, ne postoje uslovi da žene budu odabrane na rukovodećim pozicijama u Institutu.

U radu nije obrađena važna tema usavršavanja saradnika u odabranom periodu od 1946. do 1961. godine. Ova tema bi trebalo da odgovori na pitanje da li i koje uslove su saradnici i saradnice Instituta imali za napredovanje u naučnoj i/ili akademskoj karijeri i da li je pri tom bilo nekih neravnopravnosti, na primer, na osnovu roda ili starosne dobi. Ovim problemom će se autorke rada detaljnije baviti u jednom od sledećih radova.

Na kraju se može zaključiti da, pošto u Srbiji nije bilo žena doktora nauka u oblasti matematike do sredine šezdesetih godina dvadesetog veka niti akademikinja do osamdesetih godina dvadesetog veka, nije bilo uslova da budu birane za članove niti naučne saradnike, odnosno da uđu u upravna i naučna tela Matematičkog instituta u posmatranom periodu. Takođe, na

osnovu prijave na konkurs za stipendije Matematičkog instituta, zaključuje se da je postojalo interesovanje studentkinja matematike za dalje usavršavanje i napredovanje, ali da je usled ograničenih materijalnih mogućnosti biran samo jedan kandidat po konkursu i da je tek na trećem konkursu izabrana jedna žena kandidatkinja.

Izvori

- Билимовић, Антон. 1946. „Уводна реч приликом отварања 1. седнице Већа МИСАН“. *Дигитални архив Математичкој институту САНУ*. <https://misanuarc.omeka.net/items/show/22>
- Годишњак САН LV/1948. Београд: Научна књига.
- Годишњак САН LVI/1949. Београд: Научна књига.
- Годишњак САН LVII/1950. Београд: Научна књига.
- Годишњак САН LVIII/1951. Београд: Научна књига.
- Годишњак САН LX/1953. Београд: Научна књига.
- Годишњак САН LXI/1954. Београд: Научна књига.
- Годишњак САН LXII/1955. Београд: Научна књига.
- Годишњак САН LXIII/1956. Београд: Научна књига.
- Записник 6. седнице Савета Математичког института САНУ. 1947. *Дигитални архив Математичкој институту САНУ*. <https://misanuarc.omeka.net/items/show/25>
- „Књига записника седница Већа МИСАН од 1956. до 1961.“ *Дигитални архив Математичкој институту САНУ*. <https://misanuarc.omeka.net/items/show/56>
- „Књига записника седница Савета Математичког института САН од 1948. до 1954.“ *Дигитални архив Математичкој институту САНУ*. <https://misanuarc.omeka.net/items/show/54>
- „Књига записника седница Савета Математичког института САН од 1958. до 1960.“ *Дигитални архив Математичкој институту САНУ*. <https://misanuarc.omeka.net/items/show/55>
- „Правила Математичког института Српске академије наука“. 1955. Београд: Српска академија наука и уметности.
- „Правилник Математичког института САН: откуцани нацрт 10“. 1946. *Дигитални архив Математичкој институту САНУ*, <https://misanuarc.omeka.net/items/show/13>.
- Првановић, Милева. 1995. „Сећања“ *Дигитални архив Математичкој институту САНУ*, <https://misanuarc.omeka.net/items/show/68>.

Literatura

- Božić, Ilijana. 2019. „Vera Popović Šnajder: Prva matematičarka i žena dekan u Bosni i Hercegovini“. <https://impulsportal.net/index.php/kolumne/drustvo/20655-vera-popovic-snajder-prva-matematicarka-i-zena-dekan-u-bosni-i-hercegovini>
- Bokan, Neda. 2003. „Prof. Dr Mileva Prvanović – Her contribution to differential geometry“. *Kragujevac Journal of Mathematics* (25): 111–125.
- „Governing of the Mathematical Institute - Timeline“ s.a. http://www.mi.sanu.ac.rs/novi_sajt/aboutus/governing.php
- „Diplomirani studenti matematike“ s.a. <http://poincare.matf.bg.ac.rs/informacije/dipmat.htm>
- „Doktori nauka - Matematički fakultet“ s.a. <http://poincare.matf.bg.ac.rs/informacije/dok.htm>
- Dugački, Vladimir 1993. „Hrvatski liječnici – prirodoslovci“. *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža* 1(3): 95–114.
- Minčić, Svetislav i Velimirović, Ljubica 2015. „Academician Mileva Prvanović – the First Doctor of Geometrical Sciences in Serbia“. *Filomat* 29 (3): 375–380. DOI:10.2298/FIL1503375M
- „Plan for Achieving and Improving Gender Equality“. 2021. http://www.mi.sanu.ac.rs/novi_sajt/news/news_pages/plan_rodna_ravnopravnost_en.pdf
- Вороњец, Константин. 1972. „О развоју механике у Институту“. У *Четврти века Математичкој институцији 1946–1971*, прир. Вељко Вујичић и Милан Чавчић, 23–28. Београд: Математички институт.
- Вујичић, Вељко и Чавчић Милан, прир. 1972. *Четврти века Математичкој институцији 1946–1971*. Београд: Математички институт.
- Јовичић, Миленко, прир. 2017. *Зборник биографија наставног особља Машинског факултета. Прва књига (период од 1948. до 1973)*. Београд: Машински факултет. https://vesti.mas.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/09/zbornik_biografija_radna_verzija.pdf
- „Милева Првановић – САНУ“ s.a. <https://www.sanu.ac.rs/clan/prvanovic-mileva/>
- Милоградов-Турин, Јелена. 2009. „Студенти Астрономије Универзитета у Београду и прва 44 диплома“. У *Зборник радова конференције Развој астрономије код Срба V*, прир. Милан С. Димитријевић, 197–208. Београд: Астрономско друштво Руђер Бошковић.
- „Олга Хаџић – САНУ“ s.a. <https://www.sanu.ac.rs/clan/hadzic-olga/>
- Петрић, Јасна. 2012. „Зора Петрић, рођена Узелац (1932–2012)“. http://skamija-vunjak.rs/1broj/zora_petric_uzelac.php
- Радованац, Милан. 2007. „Руџица Митриновић - прва жена са научним звањем на Астрономској опсерваторији у Београду“. У *Зборник радова конференције*

- Развој астрономије код Срба IV*, прир. Милан С. Димитријевић, 415–434. Београд: Астрономско друштво Руђер Бошковић.
- Чавчић, Милан. 1990. *Саопштења научних резултата у Математичком институту 1946–1961*. Београд: Српска академија наука и уметности: Математички институт.
- Шнајдер, Загорка и Преша, Славиша. 1998. „Поглед на развој Математичког факултета Универзитета у Београду“. У *Споменица: 125 година Математичког факултета*, прир. Неда Бокан, 3-42. Београд: Математички факултет Универзитета.

Marija Šegan-Radonjić

MATHEMATICAL INSTITUTE SASA, BELGRADE

Vesna Todorčević

MATHEMATICAL INSTITUTE SASA, BELGRADE

Gender Structure of the Mathematical Institute SAS from 1946 to 1961

As 2021 saw the Mathematical Institute SASA mark not only 75 years since its foundation, but also the adoption of its first plan for achieving and improving gender equality, this paper investigates the issue of gender equality based on the analysis of the content of archival materials, primarily those found in the Institute's archives, relating to the structure and existence of possible gender inequalities in the first years of the Institute's operation. In chronological terms, the paper covers the period from 1946, when the Institute was established within the Serbian Academy of Sciences (SAS), to 1961, when it was separated from SAS and became completely independent. The paper is conceived as the first phase of broader research on the historical context on which the current gender structure and relations at the Mathematical Institute are based, which would provide useful data and conclusions for achieving and improving the current Gender Equality Plan.

Key words: Mathematical Institute, Mileva Prvanović, gender equality in science, history of science

Nada M. Sekulić

FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U BEOGRADU

Žene i žensko pitanje u radu Korčulanske škole i časopisa *Praxis*

Moj način razmišljanja se promenio, ali zagonetka je ista.

Agnes Heler

Rad se bavi problemom nevidljivosti ženskog pitanja, a i veoma niskog učešća žena u radu Korčulanske škole i za nju vezanog časopisa *Praxis*, u periodu od 1963. do 1974. godine. Delovanja Korčulanske škole sećamo se kao zamaha revolucionarnog i istovremeno „dionizijskog“ marksizma usmerenog na „kritiku svega postojećeg“, u okviru koga je preispitivan odnos progressa i kulture, povesnost i perspektive socijalizma, značaj revolucije, odnos stvaralaštva i otuđenja, odnos slobode i jednakosti, ograničenja građanske ideje društva itd. Pa ipak, iako je okupljala najznačajnije jugoslovenske i evropske levičarske intelektualce tog vremena, Korčulanska škola je u okviru tumačenja ideje *praxisa* kao temelja humanizacije socijalističkog i savremenog društva previdela žensko pitanje kao važnu emancipatorsku, a posebno teorijsku marksističku temu. Žensko pitanje je u socijalističkoj Jugoslaviji tematizovano na nekim sasvim drugim mestima, koja su bila pod daleko izraženijom partijskom kontrolom i sve do 1978. godine nije dobilo disidentski predznak. Analizirajući osnovnu mrežu pojmova i teorijskih preispitivanja otvorenih tokom trajanja Korčulanske škole, kao i učešće žena u njenom radu, autorka rekonstruiše osobenosti slobodnog, ali „praznog mesta“ za žene – razloge za odsustvo ozbiljnog teorijskog i praktičnog utemeljenja ideje o oslobođenju žena u korčulanskim polemičkim i jedinstvenim raspravama o novom humanističkom i revolucionarnom marksizmu. Posvećujući posebno pažnju pristupu Zagorke Golubović, kao jedne od retkih žena učesnica Korčulanske škole, ovim radom će biti ukazano na koji način je Zagorka Golubović otvorila vrata rodnim pitanjima u domaćoj akademskoj javnosti.

Ključne reči: Korčulanska škola, *Praxis*, žensko pitanje, marksizam, feminizam

Korčulanska letnja škola formirana je početkom šezdesetih godina prošlog veka sa ograničenim i za vlast sasvim prihvatljivim ciljem – da omogući akademsko usavršavanje srednjoškolskih nastavnika sociologije i filozofije kroz

saradnju sa univerzitetskim profesorima i akademskom javnošću, prevashodno na teritoriji SR Hrvatske, a zatim i cele SFRJ. Neočekivano, odmah nakon skromno naznačenog početka, motivisanog didaktičkim ciljevima i atraktivnim turističkim okruženjem, škola je izrasla u „događaj prve vrste, i to međunarodnog značaja, izvor misaone akcije koja je široko nadilazila njezine formalne granice i [postala je, N.S.] mjesto okupljanja najprominentnijih imena europske i svjetske filozofijske i sociologijske, kao i općeteorijske misli naše suvremenosti“ (Kangrga 1997, 278–294). Prema mišljenju Zagorke Golubović, *Praxis*, kao izdavački projekat Korčulanske škole, imao je tri osnovna cilja: da omogući prevrednovanje mladog Marksa, da se kritički obračuna sa staljinističkim konceptom socijalizma, ugrađenim delom i u jugoslovensko društvo i da poveže marksizam sa savremenom filozofskom mišlju (egzistencijalizmom, fenomenologijom, hermeneutikom itd.) (Golubović 2001, 55).

Da bi se fenomen ogromnog rasta uticajnosti Korčulanske škole sagledao, neophodno je razumeti društveni kontekst u kome se odvijao i u kome je on uopšte bio moguć. Delovanja Korčulanske škole sećamo se kao zama-ha revolucionarnog i istovremeno „dionizijskog“ marksizma, u okviru kog je preispitivan odnos progresa i kulture, povesnost i perspektive socijalizma, značaj revolucije, odnos stvaralaštva i otuđenja, odnos slobode i jednakosti itd. Pa ipak, iako je okupljala najznačajnije jugoslovenske i svetske levičarske intelektualce tog vremena, Korčulanska škola je u okviru tumačenja ideje *praxisa* kao temelja humanizacije socijalističkog savremenog društva i „kritike svega postojećeg“, praktično previdela žensko pitanje kao važnu emancipatorsku, a posebno teorijsku marksističku temu. Zašto ove teme nikada (sem u ponekoj usputnoj opasci i jednom celovitom tekstu posvećenom toj temi) nisu bile predmet kritike grupe intelektualaca (među kojima je bilo i žena) okupljenih oko *Praxisa*¹? To je iznenađujuće, jer je žensko pitanje nesumnjivo bilo važno marksističko i socijalističko pitanje ugrađeno u temelje izgradnje novih socijalističkih država. O *ženskom pitanju* se govorilo na nekim sasvim drugim mestima, kao što je SSRN (Socijalistički savez radnog naroda) i u njegovim pridruženim organizacijama, odnosno, u onoj sferi društva koja je bila pod direktnom partijskom kontrolom, te tu nije bilo zaista slobodnog govora i slobodne kritičke misli. Disidentski glasovi o pravima žena neće se javno čuti sve do druge polovine sedamdesetih godina,² iako su

¹ Analizom tekstova *Praxisa* predstavljenom u ovom tekstu obuhvaćena su samo izdanja *Praxisa* na jugoslovenskim jezicima.

² Hrvatsko sociološko društvo i organizovanje konferencije u Portorožu 1976, kurs Ženskih studija u Dubrovniku 1976, kao i međunarodni skup „Drug-ca žena“ u Beogradu 1978. godine (Stojčić 2009, 112).

od ukidanja AFŽ-a 1953. godine i oni na više načina prigušivani i utišavani kao i drugi vidovi kritičke misli (Božinović 1996). Cilj ovog rada je da osvetli i bar donekle objasni taj raskorak u radu Korčulanske škole i da, kroz prikaz tekstova žena koje su objavljivale u *Praxisu* tokom njegovog postojanja, ukaže na načine na koje su i sa kojim temama one postepeno osvajale i ulazile u one sfere društvenog života koje su za njih do tad bile zatvorene. *Praxis* je bio jedno takvo mesto, mesto proboja. Žene su bile dobrodošle, kao saborci, drugarice, kao kritički mislioci, kao politički aktivisti, kao partnerke, ali nije bilo dobrodošlo i *žensko pitanje*.

Zvanična slika koja je šezdesetih godina prezentovana u javnosti zasniivala se na ideji da je pitanje ravnopravnosti žena rešeno i da tek na selu ima potrebe da se još uvek radi na prevazilaženju patrijarhalnih uslova života i na povećanju stepena obrazovanosti seoskih žena (Tomšič 1981; Božinović 1996).

Ipak, to je bilo daleko od istine. Tačno je samo da je reč o vremenu u kome se ideološki zaista promovisala veća participacija žena u društveno-političkim organizacijama, kao i rad na prosvetivanju žena na selu i ukidanje patrijarhalnog zakonodavstva. Došlo je do uspona i veće vidljivosti nekoliko moćnih žena u političkom prostoru jugoslovenskog društva (među kojima su najistaknutije bile međusobno sukobljene Milka Planinc i Savka Dabčević Kučar – Milka Planinc će kasnije postati i jedina žena koja je ikada bila premijerka u nekoj od socijalističkih država), međutim, sve one su još uvek bile partizanski kadar, učesnice NOB-a i svoje snažne pozicije su gradile na tom nasleđu (Božinović 1996; Stojaković 2002; Tomšič 1981; Ramet 1999; Blagojević 2020). Nasuprot tome i uprkos zvaničnoj ideologiji, u najširem društvu u toj deceniji naglo opada broj ženskih organizacija, kao i stepen participacije žena u društveno-političkim organizacijama. Tačno je takođe da je to vreme kada univerzitet polako otvara vrata ženama (među kojima su neke, kao Zagorka Golubović, Svetlana Knjazeva, Blaženka Despot itd. bile i učesnice Korčulanske škole), ali ne samo da bi bilo preterano reći da su vrata institucija ženama bila širom otvorena, već se u toj deceniji specifično ženska prava brišu iz zakonskih i ustavnih odredbi i stapaju se sa opštim pravima radnog naroda. Uz to su negativni efekti društvene reforme, koja je sprovedena početkom šezdesetih godina i koja je uticala na pad životnog standarda, posebno pogodili žene (Klasić 2018; Stojaković 2002). Međutim, u javnom prostoru izvan plenuma i partijski strogo kontrolisanih organizacija o tome se ili nije govorilo ili je taj prostor ostao nevidljiv. Iako su se u svojim ličnim životima žene učesnice Korčulanske škole sigurno morale susretati sa patrijarhalnim okruženjem, pitanje odnosa marksizma i patrijarhata i društvenog

položaja žena u socijalističkom društvu u okviru Korčulanske škole nikada nije stavljeno na dnevni red.

Tako je decenija velikog društvenog preobražaja u kojoj su rešavani krupni reformski problemi izgradnje novog, humanijeg i otvorenijeg socijalizma, za mnoge žene predstavljala vreme *problema bez imena*.³ O njihovim teškoćama pre ćemo saznati iz individualnih biografija, nego na osnovu javnog diskursa o ravnopravnosti žena.

Društveni kontekst

Džinovski koraci koji su vodili transformaciji Jugoslavije neposredno posle II svetskog rata (pobednički izlazak iz rata, promena državnog uređenja i ideologije, prekid sa Informbiroom) trebalo je da budu samo temelji za početak velikog društvenog eksperimenta izgradnje jedinstvenog jugoslovenskog samoupravnog socijalizma. Šezdesete godine predstavljale su deceniju suočavanja sa konkretnim problemima izgradnje „novog puta“ – u toku te decenije promenjen je naziv države iz Federativna Narodna Republika Jugoslavija u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, donesen je novi ustav, tzv. „Povelja samoupravljanja“ (1963), a zatim i set zakona iz 1965. i amandmani iz 1967. godine (Klasić 2018, 1).

Ideje partizanskog jugoslovenstva nesumnjivo su se i dalje zadržale i imaće ogroman simbolički i politički značaj tokom ukupnog postojanja SFRJ (pa i kasnije, jer one ni danas nisu prosto deo istorijskog nasleđa, već i prepoznatljivi deo ideoloških platformi jednog dela leve). Međutim, one više nisu mogle da posluže kao modeli za rešavanje konkretnih problema povezanih sa nastojanjima da se etatički piramidalni model političkog i ekonomskog upravljanja preokrene „sa glave na noge“ kroz tržišnu transformaciju, federalizaciju Jugoslavije i jačanje opštinskog i radničkog samoupravljanja.

U ideološkom smislu, ova transformacija je predstavljala negaciju sovjetskog modela i obuhvatala je snažnu kritiku državnog i birokratizovanog etatizma kao poželjnog oblika socijalističkog uređenja. Ovakvu kritiku podržavali su i promovisali pre svega sam držani vrh, Josip Broz Tito i CK KPJ, kao i Edvard Kardelj, najvažniji ideolog samoupravnog jugoslovenskog socijalizma. Kritika etatizma prema svom izvoru nikako nije bila deo unutrašnjih disidentskih politika, koje bi došle sa margina društva ili iz posebnih intelektualnih niša – ona je predstavljala radikalni zaokret jugoslovenske države kao celine u odnosu

³ Sintagma upućuje na Beti Fridan i njeno kapitalno delo *Feminine Mystique* objavljeno prvi put 1963. godine.

na SSSR i pokušaj da se na sveobuhvatan način utemelji novi put. Marksova teorija otuđenja i Marksova i Engelsova zamisao o postepenom odumiranju države poslužili su za teorijsko utemeljenje ovog prestrojavanja, te je sa samog državnog vrha podržavana društvena i filozofska kritika sovjetske verzije marksizma i poticano drugačije, *humanističko* čitanje Marksa, što je kasnije, poput neke vrste bumeranga, izmešteno u disidentsko polje kritike samog jugoslovenskog društva kao autoritarnog, etatističkog i u senci Titovog kulta ličnosti.

Jedno je bilo teorijski utemeljiti novu utopiju (sa jasnim spoljnopoličkim funkcijama), a drugo u praksi realizovati novu pluralističku samoupravnu strukturu jugoslovenskog društva u kojoj će opština (društvena *baza*) biti centralna politička zajednica, a radnički saveti okosnica ekonomskog poslovanja privrednih subjekata. Protivrečnosti teorije i prakse su ubrzo isplivale i nadalje su se samo produbljivale. Značajan pad industrijskog rasta i društvenog bruto dohotka koji je usledio pod uticajem društvene reforme nije mogao da se rešava na efikasan način u raskoraku između etatističkog i liberalnog modela privrede. Iako su preduzeća dobila mogućnost da samostalno raspolažu svojim fondovima, radnički saveti nisu imali prave kompetencije za privredno upravljanje, niti je privreda zaista decentralizovana. Decentralizacija je dovela do toga da investicioni fondovi pređu u ruke banaka, koje su se rukovodile logikom profita, što je pogodovalo samo najuspešnijim preduzećima, a to je posledično uticalo na povećanje animoziteta između razvijenih i nerazvijenih regiona, između kojih je do tada ravnoteža održavana centralizovanim ekonomskim upravljanjem. Republičke političke elite tokom šezdesetih godina počele su da se sukobljavaju. Započet je proces buđenja potisnutih nacionalizama. Međutim, tih šezdesetih godina, podela se ispoljila u javnom diskursu pre svega na liniji etatizam *vs.* liberalizam, pri čemu je deo partijskog/državnog vrha zagovarao etatističke ideala socijalizma, a drugi su bili za potpuniju liberalizacije jugoslovenskog tržišta. Polemika u državnom vrhu je imala snažnu nacionalističku pozadinu, dovela je do sukoba republičkih političkih elita i kulminirala je u političkim čistkama, prvo kroz uklanjanje Aleksandra Rankovića iz vlasti, a zatim početkom sedamdesetih u čistki MASPOK-a (Dabčević-Kučar, Tripalo...). Nakon studentskih protesta '68, i univerzitet i Korčulanska škola našli su se na udaru, da bi rešavanje nagomilanih problema kroz mehanizam čistki doveo na kraju do ukidanja škole, časopisa i isključivanja osam profesora sa Beogradskog univerziteta.

Tokom šezdesetih godina, preduzeća priklještena između tržišnog i etatističkog modela prvo su povećala cene proizvoda, a zatim, kada je država cene zamrzнула, masovno su počela da ograničavaju zapošljavanje i da otpuštaju zaposlene, te dolazi do velikog talasa rasta nezaposlenosti i iseljavanja,

naročito mladih u inostranstvo (Klasić 2018). Ograničenost broja radnih mesta naročito je smanjivala mogućnosti za zapošljavanje žena i jačala stavove da žene zauzimaju radna mesta muškarcima (Tomšič 1981, 97). Pad životnog standarda odrazio se i na socijalnu politiku, koja je postala restriktivnija, a samim tim je u većoj meri pogađala žene. Javno mnjenje se kolebalo između kritikovanja majki, koje, kako se govorilo, zanemaruju svoju decu, i kritikovanja države, koja zanemaruje majke (Tomšič 1981, 72).

Prema rečima Nede Božinović, žene zapravo nisu ćutale, ali su im institucionalna vrata u to vreme bila zatvorena i morale su da traže alternativne puteve da ostvare svoj uticaj. Nisu postojale jake ženske organizacije niti institucionalni mehanizmi unutar kojih su njihovi zahtevi ozbiljno razmatrani izvan ideoloških formalizama. U jednom intervjuu, Neda navodi neke primere za ovakvu situaciju. Šezdesetih godina je posebnom uredbom SIV-a naređeno da se smanji dečji dodatak i da se sve žene, uključujući i samohrane majke, koje se nađu iznad određenog cenzusa, liše dečjeg dodatka, čime bi ogroman broj žena bio oštećen (Stojaković 2002, 41). Kako su propali pokušaji da se institucionalnim putem utiče na SIV kako bi izmenio Uredbu o dečjem dodatku, Neda Božinović i Branka Savić⁴ napisale su pismo Titu i tražile od njega da u funkciji predsednika vlade ne potpiše uredbu kad mu je budu dostavili iz SIV-a. I „Tito je odbio da potpiše uredbu. (Iz SIV-a se pitaju, N.S.) Kako? Zašto? Nas dvije ćutimo, ne smijemo ništa da kažemo. Onda su mu poslali naknadno. Opet nije htio da potpiše. I tako su ostali dječiji dodaci“ (Stojaković 2002, 41).

Šezdesetih godina su ženske organizacije okupljene oko Saveza ženskih društava, nastalog 1953. iz rasformiranog AFŽ-a, planski integrisane u SSRNJ (Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije). SŽD se tokom svog postojanja pedesetih godina bavio nizom konkretnih problema svakodnevnog života žena. Iako on nije bio popularan kao AFŽ, omogućavao je postojanje velikog broja raznovrsnih decentralizovanih ženskih društava, organizovanih u posebne aktive, odbore i sekcije. Kada je Savez ukinut, izgubljen je kontakt sa ženama iz najširih slojeva društva i ženske organizacije su postale pridruženi deo s vrha strogo kontrolisanog ideološkog aparata. U praksi, život prosečne žene u Jugoslaviji tog vremena bio je zasićen patrijarhalnim okruženjem. Dok je postojao, SŽD se bavio mnogim konkretnim problemima povezanim sa takvim nasleđem: podelom poslova u braku, ukidanjem

⁴ Branka Savić je bila bivša partizanka, supruga istaknutog naučnika i društveno-političkog radnika na visokim funkcijama u to vreme, Pavla Savića, i članica SIV-a zadužena za pitanja zaštite dece. U to vreme, Neda Božinović je bila članica Ustavnog suda, koji se takođe preko svojih komisija bavio tim pitanjima (Stojaković 2002, 41).

ropskog položaja žene u braku, pravom na abortus, jačanjem svesti i slobode žene, a zatim i povećanjem društvene brige o deci, sugestijama za funkcionalniju stambenu izgradnju, igralištima, zabavištima uz fabrike, projektima izgradnje javnih praonica itd. (Božinović 1996, 178). To je vreme kada se u Jugoslaviji po prvi put na tržištu pojavljuju personalna veš mašina i usisivač (uz znatne otpore direktora fabrika koji su to smatrali luksuzom koji neće proći na domaćem tržištu), otvaraju se po prvi put restorani sa samoposluživanjem, samoposluže, velike konfekcijske kuće sa savremenom odećom za žene. Žene su svojim predlozima preko SŽD, kao i SSRNJ, mnogo uradile na osavremenjivanju kulture svakodnevnog života.

Slično kao i kada je 1953. ugašen AFŽ, SŽD je ukinut na osnovu mišljenja zvaničnih državnih organa da žensko pitanje ne bi trebalo više izdvajati „iz zajedničkih napora u rešavanju društvenih problema“ (Božinović 1996, 169) i da ravnopravnost žena više nije problem. Aprila 1961, kada je SŽD ukinut, umesto njega je osnovana Konferencija za društvenu aktivnost žena, ali SSRNJ ukida svoje ženske sekcije i praktično pripaja Konferenciju sebi, što je doprinelo likvidaciji autonomnih ženskih društava (Božinović 1996, 187; Tomšič 1981, 80).

U širem društvu dolazi do naglog pada učešća žena u Skupštini SFRJ. Do 1958. godine njihovo učešće se merilo u procentima od 4 do 7%, da bi ih 1963. godine bilo 19,6 % a zatim krajem te decenije 8,1 % (Tomšič 1981, 97).

Korčulanska škola i *Praxis*

Časopis *Praxis* bio je izdavački projekat Korčulanske škole i izlazio je od 1964. do njenog ukidanja (zabrane rada) 1974. godine. Tokom svog desetogodišnjeg postojanja, časopis je izlazio u vidu temata koji su u centralnom delu pokrivali teme godišnjih Korčulanskih skupova, a godišnje teme su redom bile: progres i kultura (1963, kada je osnivački skup održan u Dubrovniku); smisao i perspektive socijalizma (1964); šta je povest (1965); 1966. skup nije održan zbog pokušaja partijskog vrha da školu ugasi (naročito se Vladimir Bakarić zalagao za njeno ukidanje); stvaralaštvo i postvarenje (1967); Marks i revolucija (1968); moć i čovečnost (1969), Hegel i naše vreme (1970); utopija i realnost (1971); sloboda i jednakost (1972); suština i granice građanskog sveta (1973) i umetnost u tehnološkom svetu (1974).

Svaka od tema bila je direktno ili indirektno povezana sa kritikom tadašnjeg jugoslovenskog društva i pojedinih aspekata ideologije na kojoj je ono počivalo, te je u tom pogledu *Praxis* predstavljao najangažovaniji i naj-

provokativniji časopis u okviru socijalističkih zemalja tog vremena. Kako je okupljao i najangažovanije levičarske mislioce sa Zapada i Istoka, predstavljao je, kao i sama škola, diskusioni i politički most između Istoka i Zapada. Zbog svoje jedinstvenosti u socijalističkom okruženju državnog marksizma, zbog uticajnosti i angažovanosti, ova škola i časopis postali su znak jedine na međunarodnom nivou prepoznate marksističke i avangardne škole ili pravca sa jugoslovenskih prostora tog vremena.

Svaki broj *Praxisa* bio je organizovan u nekoliko celina koje su se uglavnom, ali ne po pravilu, ponavljale tokom celokupnog vremena izlazenja časopisa. Tu je najčešće bio uvodničarski tekst koji je objašnjavao celinu temata, zatim je sledio centralni deo broja – niz tematski izabраниh originalnih naučnih radova autora, a nakon toga je sledila rubrika Portreti i situacije, u okviru koje su prikazivani opusi značajnih svetskih filozofa leve orijentacije. Rubrika Misao i stvarnost je činila deo u kome se problemski obrađivalo neko pitanje kroz odnos teorije i prakse. Ovo poglavlje je takođe sadržalo originalne radove i promišljanja, ali se povremeno preklapalo i sa drugim poglavljima. Poglavlje Diskusije sadržalo je diskusioni forum i polemike. U završnom delu časopisa predstavljeni su važniji filozofski skupovi u svetu, kao i dopisi i događaji koji su često sadržali odgovore članova *Praxisa* na pritiske koji su vremenom postajali sve veći.

Teme su se nadovezivale na zvanična društvena i teorijska pitanja marksizma. U tim temama nije bilo ubacivanja nesocijalističkog ili marksizmu suprotstavljenog stanovišta, već kritičkog elaboriranja teorije koja je inače zvanično bila prihvaćena kao deo jugoslovenske marksističke ideologije i opredeljenja. Neke od tih tema danas mogu izgledati prevaziđene i nimalo provokativne same po sebi, ali je izuzetno važno uočiti da njihova provokativnost proizlazi iz toga što su se nadovezivale na zvaničnu ideologiju na nedogmatski način, pa su Korčulanska škola i *Praxis* za državu i partiju predstavljali pravog Trojanskog konja – za Jugoslaviju je bilo dobro što ima takvu školu, koja na međunarodnom planu promoviše teorijsku platformu marksizma koja je tumačena kao nova i nesovjetska, ali je problem predstavljalo to što je ta platforma poslužila za kritiku samog jugoslovenskog društva, partije i njenog rukovodstva na čelu sa Titom, a ne za kritiku SSSR-a.

Stalno kombinovanje partijski i ideološki prihvatljivog i subverzivnog sadržaja jedno je od glavnih obeležja *Praxisa* i starteški metod pristupa gotovo svim temama. Kada Gajo Petrović u uvodnoj reči prvog broja (1964/1) kaže da je „socijalizam [...] jedini ljudski izlaz iz teškoća u koje se zaplelo čovječanstvo, a Marxova misao – najadekvatnija teorijska osnova i inspiracija revolucionarnog djelovanja“, onda je to svakako jedna od najpoželjnijih

formulacija kojom bi državni vrh želeo da intelektualci promovišu SFRJ i u domaćoj javnosti i u svetu. Međutim, kada dodaje da „ne treba previdjeti, da ni u onim zemljama, gdje se vrše napori za ostvarenje doista ljudskog društva, naslijeđeni oblici nehumanosti nisu savladani i da se pojavljuju i deformacije kojih ranije nije bilo, koje filozof ne može ravnodušno promatrati“, on najavljuje prostor društvene kritike koja će zahtevati partijski obaveštajni nadzor.

Pored direktnog nadzora rada škole i *Praxisa*, časopis *Komunist* je imao zadatak da s vremena na vreme pruži zvaničnu ideološku kritiku praxisovaca i da njihov rad postavi u koordinate „pravovernog“ tumačenja marksizma i jugoslovenskog socijalizma. Tako Zagorka Golubović 1973. godine dostavlja dopis časopisu *Komunist* zbog tendencioznog predstavljanja njene delimično zabranjene knjige *Čovek i njegov svet*⁵ i tekstova koje je objavila u *Praxisu*. „U vašem listu se već po drugi put ustupa prostor za iznošenje neistina o mojim spisima“ (1973/3–4, 547), piše Golubović i ukazuje nadalje na proizvoljna tumačenja njenog rada od strane Milije Komatine (tadašnjeg komunista, a posle raspada SFRJ crnogorskog nacionaliste) i M. Tockića iznetim u *Komunistu*. Komatina i Tockić joj prigovaraju da zastupa antimarksističke pozicije, da identifikuje kapitalizam i socijalizam, da ne koristi dovoljno marksističku terminologiju (eksploatacija, posebno klasna borba, društvena jednakost...), da zastupa elitizam, da radničku klasu gura u drugi plan, da negira raspodelu prema radu i sl. Argumentacija ovih autora napisana je u stilu držanja lekcije iz (ideološki podobnog) marksizma, te Zagorka Golubović u svom odgovoru u datom kontekstu, nema prostor da stvarno polemiše o adekvatnosti ukazivanja na protivrečnosti jugoslovenskog društva, već mora da opravdava svoje tekstove kao terminološki i ideološki korektne interpretacije marksizma. Naime, kao i u bilo kom drugačijem dogmatskom okviru, forma i terminologija su ovde bile neuporedivo važnije od sadržaja i poslužile su kao glavni i neupitni razlozi za kažnjavanje i šizmatično uklanjanje disidenata. Čini se da je ovo izuzetno važno uzeti u obzir prilikom interpretiranja smisla celokupne prepoznatljive retorike *Praxisa*.

U prvim tematima, autori pokušavaju strateški da utemelje svoj kritički pristup na filozofiji i filozofskim argumentima. Npr. u svom tekstu o suštini pojma *praxis*, Branko Bošnjak objašnjava da se *praxis* mora shvatiti kao potencijal realizacije idela, onoga što još nije, te da je kritički odnos prema praksi preduslov njenog humanog oblikovanja, a kao mesto filozofskog de-

⁵ Pod formulacijom „delimično zabranjena“ podrazumeva se to da knjiga Zagorka Golubović nije bila zabranjena u celini, već su to bili pojedini njeni delovi, koji su se odnosili na kritiku kulta ličnosti. Iz već odštampanog prvog izdanja knjige inkriminirane stranice su bile fizički odstranjivane, odnosno cepane!

šavanja određuje *polis*, a ne kabinet i akademsku zajednicu. „Bez aktivnosti u polis, čovek nije u potpunosti čovek“ (1964/1, 13). Kada Kangrga u istom broju piše: „Čovjek, naime, ne misli zato da bi mislio. On to ne bi mogao čak i kad bi htio. On misli uvijek ono šta, nešto, ne samo u obliku nekog izvanjskog predmeta, onoga predmetnutog, nego kao ono u čemu se sam nalazi i iz čega kao mišljenog ima nešto i da *proizvede*. Kad čovjek *misli*, onda nešto hoće“ – onda je to svakako spekulativna argumentacija kojom se želi utemeljiti pravo na slobodno mišljenje i kritiku društva, i to na tragu čitanja Hegela, kao Marksovog legitimnog učitelja (1964/1, 83).

S vremenom, kritički ton časopisa *Praxis* postaje sve direktnije uperen ka konkretnim problemima društvene reforme i stanja u jugoslovenskom društvu. Recimo, već 1966. godine, pored teorijskih razmatranja o odnosu etike i marksizma, veliki deo broja posvećen je kritici reforme obrazovanja u SFRJ koja vodi tretiranju znanja kao robe i vrednuje ga prema ekonomskoj koristi. Zatim kritika postaje sve provokativnija – kritikuje se birokratija u SFRJ, ograničenosti ideološki suženog marksizma, nejednakosti itd.

Temati iz 1968. direktno se sukobljavaju sa vlašću i daje se podrška smenjenim univerzitetskim profesorima u Varšavi, među kojima su bili i Bauman i Kolakovski. Časopis nailazi na velike finansijske teškoće. Zbog smanjivanja finansijske podrške tu godinu redakcija je dočekala u velikim dugovima iako je tiraž časopisa sve vreme rastao. Treći broj *Praxisa* 1968. objavljen je tako što su studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu sakupili novac za njegovo objavljivanje.

Savet za naučni rad Hrvatske na kraju je ipak odobrio deo finansijskih sredstava, ali proces uklanjanja profesora Beogradskog univerziteta je već počeo i *Praxis* nastavlja da deluje kritikujući direktno rad državnih organa i „trenutak sadašnjeg jugoslovenskog socijalizma“ (1971/3).

Praxis se toliko dugo održao isključivo zbog toga što su njegovi članovi bili delom i uticajni članovi Saveza komunista, neki od njih i bivši članovi pokreta otpora, kao i to što je za grupu bilo karakteristično da do poslednjeg momenta formuliše svoju poziciju kao poziciju doslednog marksizma, uz puno uvažavanje „jugoslovenskog puta“ i držeći se okvira zvanične terminologije povezane sa kritikom staljinizma, iako je po rečima Lina Veljaka to bila grupa neistomišljenika, mislilaca različitog intelektualnog puta:

Produbljenija analiza mogla bi tako pokazati, primjera radi, da je Marxov utjecaj na oblikovanje opusa Branka Bošnjaka gotovo marginalan, te da su na marksizam Milana Kangrge više utjecali Hegel i Fichte nego sam Karl Marx, kao i da je Nietzsche bio Danku Grliću inspirativniji od Marxa i od bilo kojega Marxovog sljedbenika. Neki drugi su pak bili skloniji ortodoksnijim vari-

jantama marksizma (u tom se smislu, da ostanemo na zagrebačkim praksisovcima, posebno ističe Predrag Vranicki) (Veljak 2016, 126).

Sukobi sa vlašću su se svake godine sve više pojačavali i kada je Korčulanska škola na kraju zabranjena (1974), to je sprovedeno neposrednom direktivom datom rukovodstvu grada Korčule da ne dopusti nadalje njihov rad.

Učešće žena u radu *Praxisa*

U radu *Praxisa* učestvovalo je više žena:⁶ Zagorka Golubović (1930–2019),⁷ Agnes Heler (1929–2019), Blaženka Despot (1930–2001), Ljerka Šifler Premec (1941–2016), Branka Brujić (1930–2020), Svetlana Knjazeva, Vera Horvat Pintarić, Marija Kaljević, Azra Šarac, Maja Minček, Lidija Lisicki, Ina Ovadija Mustafija, Jasminka Gojković, Eleonora Prohić, Ena Pajnić, Vesna Potkovic, Raja Dunajevska, Melita Rihter, Željka Šporer, Štefica Bahtijarević, Marija Brida, Rada Iveković, Zdravka Matišić, Nadežda Čaćinović Puhovski, Džudit Adler. Imajući u vidu znatan broj autorki, kao i činjenicu da se neke od njih, poput Blaženke Despot, Rade Iveković, ili Nadežde Čaćinović Puhovski u sledećoj deceniji postale inicijatorke savremenih ženskih i feminističkih studija u bivšoj Jugoslaviji, u prvi mah se dobija utisak da je *Praxis* oberučke otvorio vrata ženama.

I zaista, u u beleškama i autobiografijama najistaknutijih članica *Praxisa* (Korčulanske škole), bilo je to zlatno doba intelektualne slobode i kritičkog mišljenja. Zagorka Golubović šezdesete godine označava kao najdinamičiji period u razvoju jugoslovenskog socijalizma (Golubović 2001, 53), a svoje učestvovanje u radu Korčulanske škole i *Praxisa* kao period koji joj je otvorio nove horizonte, naročito zbog mogućnosti da se upozna sa najpoznatijim filozofima tog vremena. Korčula je za nju bila mesto progresivnih i autentičnih vizija.

Agnes Heler takođe navodi u svojoj autobiografiji da je Korčula predstavljala naročito mesto i vreme, momenat uspona, jačanja i okupljanja evropske levice: „Svi koji su nešto značili bili su okupljeni tu.“ Iako Korčulanska škola nije imala jedinstvenu platformu, „svi su verovali da je njihova misija da učine nešto važno za svet, da ga učine boljim“. Bila je to „razmena mišljenja muškaraca i žena“, u kojoj je „bilo važno čuti mišljenje drugog“ (Heller 2010,

⁶ Označene su godine rođenja i smrti najaktivnijih autorki.

⁷ U periodu na koji se ovaj tekst odnosi, i Zagorka Pešić-Golubović.

23). Heler beleži da je kroz radove koje je objavljivala u *Praxisu* ona sama doživela nagli uspon u evropskim intelektualnim krugovima:

Odmah su me pozvali da budem članica Izdavačkog saveta časopisa *Praxisa*, gde je objavljeno više mojih radova. Paralelno sa objavljivanjem tih tekstova, moji radovi su prevedeni na više jezika. Postala sam učesnica mnogih konferencija (tada ih nije bilo toliko kao danas), a dodatno su usledili pozivi za gostujuća predavanja. Tokom tih godina bilo mi je dozvoljeno da izlazim iz zemlje. Tzv. „Korčulanska deklaracija“ stavila je tačku na sve to (isto, 24).

Heler je istovremeno bila i članica Budimpeštanske grupe na čelu sa Lukačom. Kada je Heler sa još četiri mađarska učesnika Korčulanske škole (istovremeno i članova Budimpeštanske grupe) 1968. javno izrazila protest protiv invazije Sovjetske armije (u koju su bile uključene i mađarske oružane snage) na Čehoslovačku, onemogućeno joj je dalje učestvovanje u radu škole, ali je ostala članica izdavačkog saveta *Praxisa* do njegovog ukidanja 1974. godine.

Zagorka Golubović i Agnes Heler bile su jedine dve žene članice redakcijskog saveta, od osnivanja Saveta do ukidanja časopisa. Među članovima saveta bili su najuticajniji mislioci tog vremena, među kojima čak nisu svi bili marksističke provenijencije: Kostas Akselos, Alfred Ajer, Zigmunt Bauman, Ernst Bloh, Tomas Botomor, Đerđ Lukač, Herbert Markuze itd.

Redakcija časopisa nikada nije imala ni jednu ženu kao članicu, iako je tokom njegovog postojanja s vremena na vreme sastav redakcije menjan. Stalni urednici časopisa bili su Gajo Petrović i Rudi Supek. Sekretarski posao obavljao je prvo Zlatko Posavac, a zatim Branko Despot.

Zagorka Golubović i Agnes Heler su takođe bile autorke koje su u *Praxisu* objavile najviše originalnih naučnih radova koji su bili obuhvaćeni centralnim tematskim blokom svakog broja.

Svi tekstovi Zagorke Golubović u *Praxisu* predstavljaju koherentnu celinu njenog rada na humanističkoj interpretaciji marksizma i deo su njenog utemeljenja nove marksističke antropologije u domaćem okruženju, kao i zacrtavanja personalističke interpretacije marksizma, koja će postati prepoznatljivo obeležje njenog pristupa (Sekulić 2014, 27–39). Ove tekstove je neophodno čitati imajući u vidu istorijski momenat i društveni kontekst u kome su nastali. Bilo je to vreme zaleta modernizacije u celom svetu, te nije čudno da se tu mogu naći zapažanja da eksploatacija radnika u razvijenim kapitalističkim zemljama više nije problem, pogotovo ne na način kako o tome piše Marks, jer je životni standard radničke klase u stalnom rastu, te da se polariteti izražavaju po drugim osnovama. Mnoga od ovih pitanja će se zapravo pokazati ne samo žilavijim nego što se to pretpostavljalo šezdesetih godina, već će krenuti retro-

gradnim smerom, kroz pojavu novih fundamentalizama, urušavanja prava radnika, opšteg pogoršanja društvenog položaja žena širom sveta, a ne samo kod nas, povezanog sa siromaštvom, izbegličkim talasima i ratovima itd.

Težište kritike Zagorka Golubović je na problemu otuđenja (kritika parcijalizacije rada, kritika osiromašenja i instrumentalizacije ljudskih potreba). Važan deo njenog pristupa predstavlja i kritika klasične antropološke teorije i to kroz njeno nastojanje da je poveže sa marksističkom antropologijom. U to vreme su naročito američke antropološke škole bile veoma zatvorene za marksističke uplive, a sa druge strane, u domaćem okruženju antropologija kao posebna disciplina, izvan etnologije, nije ni postojala. Neki od tekstova predstavljaju polemiku sa sociološkim paradigmatama koje su drugačije od marksističke. Kako temati *Praxisa* postaju konkretnije upućeni na kritiku jugoslovenskog društva, Golubović primenjuje taj antropološki aparat na pitanja povećane participacije radnika, raspodele prema radu i važnosti nivoa opšteg obrazovanja stanovništva i radničke klase, kritikujući zastoj u razvoju autentičnog socijalizma.

U tekstovima koji su objavljeni u kasnijim izdanjima *Praxisa*, u vreme njenog isključivanja sa univerziteta zajedno sa drugim profesorima, naglasak je na važnosti utopije kao vizije koja omogućuje prevladavanje stvarnosti kao datosti. Mnoga od njenih zapažanja o značenju kulture imaju univerzalnu vrednost i mogu biti predmet polemike i osnova za kritiku državnih politika i danas: „Funkcije kulture prevazilaze ciljeve jednog društvenog sistema i ne vezuju se nikad isključivo ni do kraja za nacionalnu tradiciju i nacionalnu egzistenciju; tako su nauka, umetnost, filozofija, ljudski ideali i vrednosti po svojoj prirodi *afunkcionalne* u odnosu na dati društveni sistem, *nepragmatičke i univerzalne*“ (Golubović 1972/1–2, 249).

Zagorka Golubović je takođe jedna od autorki čije ime se najčešće pojavljuje u diskusijama i u polemikama u *Praxisu*, kao i u zajedničkim dopisima javnosti ili državnim institucijama redakcijskog saveta *Praxisa*, povodom pritisaka koji su vršeni na njih ili u vidu objavljivanja solidarnih podrški. Takav stepen angažovanosti je doprineo da zajedno sa još osam muških kolega, profesora, bude isključena sa Univerziteta.

Kao i Zagorka Golubović, i Agnes Heler u okviru saradnje sa Korčulanskom školom i *Praxisom*, tokom šezdesetih oblikuje i utemeljuje svoje ideje. Njene prve levičarske knjige objavljene su u toku te saradnje (*Towards a Marxist Theory of Value*, 1972; *The Theory of Need in Marx*, 1974). Njena saradnja sa *Praxisom* odvija se istovremeno sa njenim učešćem u Budimpeštanskoj školi radikalnih potreba koja je takođe delovala polazeći od humanističkih interpretacija marksizma, a politički se pozicionirala nakon Mađarske

revolucije nasuprot staljinističkom modelu socijalizma u Istočnom bloku. Njeni članovi, uključujući i Agnes Heller, bili su pod stalnim nadzorom, a ona sama je više puta isključivana iz Komunističke partije Mađarske. Glavne teme koje Heler otvara u okviru *Praxisa* odnose na etičko utemeljenje marksizma, kritiku svakodnevnog života i analizu Lukačeve filozofije.

Sem radova Agnes Heler i Zagorke Golubović tekstovi autorki u kategorijama originalnih naučnih radova su pojedinačni. U jednom od prvih brojeva, u tematu o istini i, Svetlana Knjazeva objavljuje tekst „Istina kao korespondencija“, koji, zajedno sa drugim tekstovima, sadrži odbacivanje teorije odraza i zastupanje šireg aksiološkog, ontološkog i „esencijalnog“ razumevanja istine (1965/2). Njen pristup u osnovi predstavlja pokušaj najopštijeg logičkog utemeljenja opravdanosti višestruke teorijske interpretacije objektivne stvarnosti, sa zaključkom da u različitim sistemima pojmova različiti iskazi mogu biti istiniti.

U tekstu „Vizualna kultura i problemi vizualnih komunikacija“ (1966/4–6) Vera Horvat Pintarić se bavi medijskom revolucijom u koju svet ubrzano ulazi šezdesetih i neophodnošću da se, u okviru eskspanzije „ekranske“ i vizuelne kulture, omogući edukacija profesionalnih dizajnera u obrazovnom sistemu. U istom broju, koji se tematski bavi obrazovanjem u vreme tehnološkog razvoja, Marija Kaljević u tekstu „Univerzitet i obrazovanje sociologa“ zagovara neophodnost širokog obrazovanja sociologa i razvijanje kompetencija za kritičko mišljenje, smatrajući da sociolog ne treba da bude specijalizovani „fah“ stručnjak koji će služiti kao instrument državnih politika, već samostalni mislilac koji će doprineti daljoj humanizaciji društva i uvođenju neophodnih promena u već uspostavljena pravila i načela funkcionisanja institucija u društvu, kao i same vlasti.

Tekst Blaženke Despot „Humanost i problem marksističke antropologije“, predstavlja filozofsko ontološko utemeljenje marksističke antropologije, sa kritikom pojednostavljenja Marksovog tumačenja čoveka, ljudskog rada, privatnog vlasništva, kapitalizma i klase, oslanjanjem na Hegelovu fenomenologiju i Marksov humanizam, a sa nastojanjem da se ta veza ne antropologizuje i ne svede na pozitivna znanja o čoveku i time dovede do pojednostavljenja onto-kozmo-antropološke dimenzije marksizma (1970/3).

Marija Brida u tematu o Trockom (1971/5) u tekstu „Sloboda i neki aspekti povijesnog događanja“ utemeljuje pojam slobode u pojmu egzistencije kao nesvodljive na objekte percepcije ili proizvode rada. Da bi čovek delovao kao čovek, kao celovito biće, neophodno je da se povjesno događanje utemeljuje u slobodi kao suštinskom egzistencijalnom obeležju čoveka. Na taj način se obrazlaže i kako tehnika može da vodi porobljavanju čoveka (npr. u uslovima

mehaničkog rada na traci u fabrici), a sa druge strane, upravo je tehnika proizvod kreativnog rada uma i predstavlja potvrđivanje postojanja slobode.

Tekstovi o budizmu koji su objavljeni u *Praxisu*, zajedno sa tekstom Rade Iveković (1973/3–4) „Pitanje Apsoluta u buddhizmu“ za cilj imaju da upoznaju akademsku javnost i čitaoce sa filozofijom i terminologijom budizma. Budizam je u tim tekstovima predstavljen kroz statičku pojmovno-kategorijalnu i spekulativnu analizu.

Upečatljivo najveći broj tekstova autorki objavljen je u kategoriji prikaza radova drugih filozofa. Prikazi su najšestće pisani na osnovu čitanja originalnih izvora. Naročito su Blaženka Despot i Ljerka Šifler Premec zaslužne za ogroman broj prikaza, uglavnom iz francuskih, nemačkih ili ponekad italijanskih izvora, koji su se odnosili na radove Karla Korša, Gilbert i Kuna, Kostasa Akselosa, Lisjena Goldmana, Vladimira Jankeleviča, Antonija Antonacija, Rože Garodija (Šifer Premec), ili pak Helmuta Klagesa, Klauza Horna, Hajdegera, Volfganga Hariha, Lea Koflera, Serža Malea, itd. (Despot).

Disproporcija koja postoji između radova objavljenih u kategoriji originalnih naučnih radova i prikaza više je nego očigledna – najveći broj svih poimence pomenutih autorki *Praxisa* objavljuje upravo prikaze radova drugih filozofa.

Stiče se utisak da je to bila decenija u kojoj su se žene teorijski „kalele“. To su bile nove generacije žena koje svoj kredibilitet nisu mogle da utemelje na partizanskoj prošlosti. U društvu kakvo je bilo jugoslovensko, žene su društveno-politički kredibilitet sticale upravo na osnovu takvog nasleđa. Ovo je, pak, bila nova generacija. Njihovo glavno uporište predstavljalo je teorijsko utemeljenje njihovih stavova. *Praxis* je nesumnjivo predstavljao prostor koji je to omogućavao, pri čemu su njihovi prikazi znatno doprinosili podizanju kvaliteta i teorijske obuhvatnosti časopisa. Zbog toga nije nimalo neočekivano da su upravo autorke *Praxisa* početkom sedamdesetih pokrenule talas novog feminizma i studija roda u Jugoslaviji.

Nije moguće u ovom kratkom osvrtu predstaviti detaljnije sadržaj svih tih tekstova, ali se već iz ovog kratkog pregleda može uočiti da su u *Praxisu* otvarane i danas zapravo aktuelne teme. Diskurs kojim su tekstovi pisani svakako je povezan sa društvenim kontekstom šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, zasićen je retoričkim sadržajima i prihvatljivim ideološkim vokabularom državnog marksizma i socijalizma koji je danas arhaičan, ali pogađa važne probleme koji se otvaraju i danas. Kada kažem da je jezik *Praxisa* arhaičan, pri tom ne mislim da je ključ marksističke interpretacije problema koji su u časopisu obrađivani – prevaziđen, već da su komunikaciona situacija i odnosi moći (sa kim se polemiše i u kom režimu društvenih od-

nosa) drugačiji i neprimenljivi na današnji kontekst. Zbog toga je, pri čitanju *Praxisa*, potrebno pristupiti i posebnoj vrsti „prevođenja“ tekstova, da bi se protumačili i njihovi dometi i njihova primenljivost danas.

U prikazima i u rubrici *Portreti i situacije* nema predstavljanja feminističke literature, a prikazani su radovi samo dve autorke, Vere Erlih (1964/1) i Simon de Bovoar (1972/2). Sa jedne strane, to je razumljivo, jer se produkcija knjiga iz oblasti feminističke teorije i filozofije povećava tek od sedamdesetih godina prošlog veka. Sa druge strane, ipak čudi što se u avangardnom i levo orijentisanom časopisu toliko malo pažnje posvećuje ženama i ženskom pitanju.

Interesantno je primetiti da sami pojmovi neki put imaju različitu konotaciju u odnosu na način kako se upotrebljavaju danas i da nisu u datom vremenu sazreli kao deo vokabulara koji se jasno bavi pravima žena. Recimo, Ivan Kuvačić objavljuje 1965. tekst u *Praxisu* „Socijalizam i patrijarhalnost“ (1965/1), u kome se uopšte ne pominju odnosi između muškaraca i žena, već se ceo tekst bavi kritikom tradicijskih kočnica modernizaciji, otporom uvođenju novih tehnologija i sl.

Praxis i Korčula nisu imali taj heterotopijski potencijal da postanu i prostori feminističke ili marksističko-feminističke kritike, ali omogućavali su, nekako lateralno i nenameravano, da postanu mesta njenog buđenja.

Ova dvostruka zatvorenost i otvorenost može se pratiti i kroz analizu jedina dva teksta objavljena u *Praxisu* koja su bila posvećena radovima žena. Prvi tekst odnosi se na prikaz dela Vere Štajn Erlih „Porodica u transformaciji“, koji je napisao Rudi Supek (1964/1, 126–128). U osnovi, ovo kapitalno delo Vere Erlih, koje je napisano na osnovu istraživanja o patrijarhalnom ustrojstvu jugoslovenskih porodica sprovedenog u različitim regionima tadašnje Jugoslavije, u preko 300 sela, može se interpretirati kao začetak naše domaće naučne feminističke literature. Vera Erlih je po mnogo čemu bila rodonačelnica jugoslovenskog naučnog feminizma. Još pre II svetskog rata, ona je bila jasno feministički orijentisana i samo istraživanje o kome je reč u ovom prikazu bilo je motivisano njenom zainteresovanošću za unapređenje društvenog položaja žena i za žensku emancipaciju i osvajanje prava glasa. Istovremeno je kritikovala etnološki pristup istraživanjima unutar kojih se zanemaruju uloga i značaj žena u oblikovanju kulture i doprinosi njihovoj nevidljivosti. U prikazu Rudija Supeka ništa od ovoga se ne vidi. Ona je predstavljena kao psihološkinja i pedagoškinja, a nema ni pomena o njenom feminističkom angažovanju. Kao glavni naučni doprinos ovog istraživanja, Supek navodi metodološke inovacije (primena kvantitativne metode u etnologiji) i osmišljavanje originalne tipologije porodica na osnovu regionalne distribu-

cije. Sredinom šezdesetih u Jugoslaviji su politički veoma atraktivni svako bili radovi i istraživanja koji su se bavili regionalnim neujednačenostima u razvoju Jugoslavije, a ovo je bilo upravo takvo delo. Celokupna tipologija jugoslovenskih sela (sedam tipova) napravljena je s obzirom na regionalne razlike u stepenu patrijarhalnosti. U vremenu u kome su se lomila koplja oko privredne reforme u raspravama o tome kako izgraditi strategiju prelaska na tržišnu privredu u uslovima ogromnih razlika u stepenu razvijenosti različitih republika i regiona, ovo istraživanje je zapravo bilo veoma savremeno, iako je bilo sprovedeno oko 30 godina ranije, a upućivanje na taj kontekst je u ovom prikazu očigledno, mada implicitno. Međutim, savremeno je bilo i pitanje o ženskoj emancipaciji, pa ipak Supek navodi da problem ženske emancipacije na selu u vreme *Praxisa* možda i nije više toliko aktuelan problem, odnosno, da je socijalističkom revolucijom mnogo toga promenjeno, te da se mnogi više ne bi složili sa onim što je Erlih napisala o stepenu patrijarhalnosti jugoslovenskog društva.

U drugom prikazu, reč je o tekstu Erne Pajić (1972/2) o Simon de Bovoar. Danas je Simon de Bovoar ikona feminizma, a njeno delo *Drugi pol* se tumači kao teorijsko utemeljenje kategorije roda i Drugosti žene. U tom smislu je ovo delo koren moderne feminističke teorije. Tekst Erne Pajić o Simon de Bovoar započinje upućivanjem na Žan-Pol Sartra. "Ono što njen položaj čini specifičnim jest nadasve veza s Jean-Paul Sartreom, jednim od najznačajnijih predstavnika francuske poslijeratne filozofije..." (isto, 227). Iako nije tajna da su de Bovoar i Sartr veoma uticali na međusobni rad, redigovali tekstove jedno drugome i čak pisali delove autorizovanih tekstova jedno drugom, te da važnost ukazivanja na tu vezu nikako nije proizvoljna, iz perspektive sadašnjeg uvažavanja rada Simon de Bovoar, pet decenija nakon pisanja ovog teksta, u toj meri je jasno da je sama Simon de Bovoar jedna od najznačajnijih predstavnica francuske posleratne filozofije, da se ovo uvodno pozivanje na značaj Sartra doima kao nastojanje da se u samom uvodu teksta ojača filozofsko-egzistencijalistička pozicija same Simon de Bovoar.

Tekst se samo u drugom delu bavi *Drugim polom*. Najveći deo teksta posvećen je tumačenju egzistencijalističkih filozofskih pozicija Simon de Bovoar kroz prikaz njene biografije. Tekst takođe predstavlja revalorizaciju i uvažavanje egzistencijalizma kao filozofskog polazišta koje je bilo podvrgnuto kritici od strane zvanično prihvaćene verzije marksizma. Pojmovi egzistencijalne dvosmislenosti, bačenosti, negativiteta, odvojenosti, slobode i ništavila tumače se kao izvedenice iz Sartrove filozofije i u fokusu su njenog prikaza. Erna Pajić čak na jednom mestu upućuje na to da je uticaj Simon de Bovoar najznačajniji po tome što je, budući da je pisala široj čitalačkoj

publici prihvatljivijim jezikom, omogućila popularizaciju egzistencijalizma: „Nameće se poslije svega dojam da, nakon pročitanih Sartreovih djela, u ovoj knjizi ne možemo naći neke originalne stavove. Doista ono novo uglavnom jest sam pokušaj, da se na jednoj već formiranoj filozofskoj koncepciji zasnuje moral. U tom smislu moguće je i usmjeriti pokušaj analiziranja njenih stavova“ (isto, 235).

U drugom delu teksta, u kome je predstavljen *Drugi pol*, problem žene nije sagledan niti elaboriran u kategorijama filozofije drugosti koju Bovoar izgrađuje u tom delu – a što će imati ogroman uticaj na dalji razvoj feminističke teorije u postmodernom ključu – već celokupno delo analizira kao empirijsko-egzistencijalističku kritiku ženske sudbine. Autorka navodi da se „mnoge njene (S. de B.) analize i zaključci mogu učiniti zastarjelima u odnosu na današnju situaciju“ (isto, 239), čime se zapravo nadovezuje na duh vremena kome je svojstveno da „žensko pitanje“ smatra rešenim:

Simone de Beauvoir nema neke svoje originalne filozofije, niti je njena namjera bila da je izgradi. Ona želi samo u svojim literarnim djelima iznijeti sve ono šarenilo životnih mogućnosti, situacija, koje će potkrijepiti uvjerljivost egzistencijalističkih teza, koje će učiniti prisutnom, živom istinu koju izriče ta filozofija, koja će omogućiti da je razotkrijemo u svakodnevnom, u kojima će se napokon iskušati teze te filozofije (isto, 242).

Ambivalentnost ovog teksta, za nas kao čitateljke koje ga čitaju pet decenija kasnije, očituje se u istovremenom afirmisanju misli Simon de Bovoar i njenog feminizma u polju savremene angažovane filozofije, čime se označava ulazak feminizma u svet *Praxisa*, ali na bočna vrata i preko Sartra, dajući joj tek marginalan filozofski značaj.

Bilo bi krajnje nepravедno ne naglasiti na kraju ovog kratkog prikaza teksta Erne Pajić da je reč o kritičkom osvrtu na jedno vreme, pre nego na jednu autorku, sagledano pet decenija kasnije.

*

U vremenu o kom je reč nije bilo dovoljno uočeno da trajno obeležje žanra feminističke literature, kao i studija kulture, koji se ne nadovezuje u kontinuitetu na „ozbiljni“ diskurs nauke ili filozofije (već sadrži puno refleksija, učitavanja, ličnih priča), zapravo nije nužno filozofski nedostatak i znak površnosti i pokazatelj njihovog marginalnog značaja. Nasuprot tome, ovi žanrovi pisanja vode preispitivanju „velikih teorija“ i metanarativa, kao i preispitivanju odnosa politike i teorije, politike i znanja dekonstruišući ih,

devalorizujući ih, izmeštajući ih i otvarajući prostor za postmodernu kritiku u narednoj deceniji. Delo Beti Fridan *Feminine Mystique* je u tom smislu jedno od izuzetno važnih dela, jer ono ukazuje da odsustvo artikulacije „ženskog pitanja“ u polju „ozbiljne“ nauke, kao i nevidljivost samog ženskog iskustva u prostoru društvenog života. Ovakva dela zahtevaju reviziju nauka i naturalizovane perspektive feminiteta, a ne njihovu dalju marginalizaciju zato što se u taj diskurs u krugu „normalne nauke“ ne uklapaju ili ih nema.

Takav pečat nevidljivosti i naročito filozofske i teorijske „bezvrednosti“ pojma feminiteta karakteriše i produkcija časopisa *Praxis*, iako u praksi on zapravo otvara izuzetno važan prostor ženama šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog veka. Kroz taj časopis nova generacija obrazovanih žena ostvaruje prodor u sferu društvene i teorijske kritike, a za neke od njih sa *Praxisom* započinje uspon njihovog uticaja, čitanosti i novog revolucionarnog kredibiliteta, koji bi u drugačijem slučaju mogao ostati nevidljiv, bez obzira na kvalitet njihovog rada.

Tokom trajanja *Praxisa*, u promociji žena nije bilo puno prostora za teorijsku artikulaciju ženskog iskustva i ženske egzistencije niti kao filozofskog, niti kao političkog pojma. Tako je i u samim životima ovih žena jedan deo njihovog iskustva iz tog vremena ostao „bez imena“. Iskustvo profesorke Zagorke Golubović za mene je posebno ilustrativno. Njen životni put mogao je veoma lako da ode u sasvim drugom pravcu, da je bio određen okolnostima koje su je okruživale, a ne njenom ogromnom potrebom da se razvija i da doprinese svojim radom stvaranju humanijeg društva. Postoje te životne tačke „bez reči“ i prave artikulacije u njenom životu, tačke ćutanja i tišine, oni veliki zarezi, preko kojih se ide dalje, a malo je nedostajalo da postanu tačke koje zaustavljaju kretanje. Upravo ta nevidljiva čvorišta, preko kojih prelazimo, jer nas interesuje više ono što se dešava između zarezova, zapravo su krucijalne teme feminizma.

„Kako se to dogodilo [da se uda sa 17 godina, N.S.] i samoj sebi teško mogu da objasnim“ (Golubović 2001, 29) Iz današnje perspektive, znajući za njen životni put, teško da možemo da zamislimo da je bila spremna da prekine školovanje zbog braka, uprkos želji svojih roditelja i nastavnika. Teško možemo da zamislimo njen život u proširenoj patrijarhalnoj porodici sa roditeljima svog supruga, niti nju kao majku sa 19 godina:

Problem je bio u tome [...] što nikakvu pomoć nisam dobijala od muža, koji je vrlo malo bio prisutan [...]. Svekrva nikako nije mogla da shvati šta će mi studiranje kad imam muža i dete. Zato sam svaki put, kad sam odlazila na fakultet u Beograd, morala nositi ćerku da je čuvaju moji roditelji. Tada se iz

Zemuna odlazilo u Beograd brodom i bio je to pravi poduhvat putovati tako sa bebom (isto, 32).

Provincijalna sredina, malograđanski moral, patrijarhalna porodica, dominacija svekrve u proširenoj porodici, razvod, osećaj krivice što nije „dovoljno dobra majka“, te klasične teme oko kojih se spotiču žene suočene sa zahtevima da se povinuju rodnim režimima koji im se nameću kao deo ženske sudbine, u tom vremenu nisu predmet „kritike svega postojećeg“.

Interesantno je da se Zagorka Golubović, za razliku od Blaženke Despot, ili pak Rade Iveković, bez obzira na ovakve životne okolnosti i borbu, nikada nije izjašnjavala kao feministkinja niti se uključila u eksplicitno feminističku kritiku društva ili samih društvenih nauka, ne samo tada, šezdesetih, već ni kasnije. Međutim, upravo u ovo vreme, na njenu inicijativu uveden je po prvi put predmet Sociologija porodice na Filozofskom fakultetu u Beogradu (sa težištem na proučavanju transformacija moderne porodice i položaja žene u tim transformacijama uz kritiku patrijarhata, što svakako jeste feministička tema), a kasnije je ličnim angažmanom omogućila dolazak na fakultet nekih od žena koje će uvesti rodne studije na Filozofski fakultet i uvrstiti se među najvažnije feminističke autorke kod nas (Anđelka Milić, Žarana Papić).

Patrijarhalnost je bila prepoznata na plenumima SKJ, SSRNJ i u razvojnim planovima kao negativna pojava, ali sa idejom da u socijalizmu prirodno dolazi do njenog odumiranja. Taj problem, koji je kasnije na skupu „Drug-ca žena“ imenovan kao pitanje: Drugovi, ko vam pere čarape?, sem što nije postavljen na način koji stvarno omogućuje menjanje društva u realnim i ograničenim vremenskim okvirima određenim programima i planovima jednog društva koje želi da se razvija, gubi i svoju teorijsko-marksističku artikulaciju šezdesetih godina, tokom koje se i u avangardnim krugovima smatra da je „žensko pitanje“ u osnovi rešeno.

Nekoliko godina kasnije, po raspadu Korčulanske škole, Vranicki u tekstu „Marksizam o društvenom položaju žene“ (“Marxism on the social position of women“) tvrdi da „Marks i Engels nisu ljudsku prirodu posmatrali u dualitetu polova. Za marksizam čovek je društveno, istorijsko biće, a problem emancipacije radničke klase i čoveka oduvek je impliciralo oslobođenje čoveka u celini“ (navedeno prema Blagojević 2020, 59-60).

Iako ova artikulacija dolazi sa zakašnjenjem, delovanje *Praxisa* se odvija upravo u tom teorijskom i avangardnom političkom okruženju. Kao što je već rečeno, u *Praxisu* se koristio prihvaćeni ideološki vokabular i retorika da bi bili disidentski preusmereni na kritiku jugoslovenskog društva. Zato je bilo teško odjednom delegitimizovati

Korčulansku školu – pokušaji da se ona ukine trajali su godinama, a započinju ubrzo po njenom osnivanju, 1966. godine. Ipak, ideološki vokabular koji se inače koristio na plenumima, u razvojnim programima, na partijskim sastancima, u ovom slučaju nije prisvojen i iskorišćen za disidentsku kritiku realnog stanja u društvu i ukazivanje na kontroverze društvenog položaja žena. Nije bilo teorijskog Trojanskog konja. To su u *Praxisu* bile same žene. Naime, Trojanski konj je u odsustvu teorije bio sačinjen od živih žena od krvi i mesa, koje su otčutale feminističku priču u *Praxisu*, ali iskoristile znanje koje su sticale tokom te decenije da ga u narednoj deceniji okrenu protiv patrijarhata.

Nakon ovoga, na kraju moramo konstatovati da ženskog pitanja u *Praxisu* nije bilo, ali da je ovaj časopis predstavljao važan intelektualni prostor za žene, da im je otvorio vrata, i da su one, baveći se *praxisovskim* pitanjima, tokom šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. veka ušle na intelektualnu, progresivnu i disidentsku scenu, da bi zatim samostalno pokrenule feminističke teme koristeći se tim znanjem, kao i institucijama koje su u međuvremenu osvojile (instituti, univerziteti, organizacioni kapaciteti za osnivanje novih škola).

Literatura

- Blagojević, Una. 2020. "The *Praxis* Journal and Women Intellectuals". *Contradictions* 4(2): 47–71.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: 94 & Žene u crnom.
- Golubović, Zagorka. 2012. *Mislim, delam, postojim*. Beograd, Novi Sad: Žene u crnom, Centar za ženske studije.
- Golubović, Zagorka. 2001. *Živeti protiv struje*. Beograd: Medijska knjižara Krug.
- Golubović, Zagorka. 1973. *Čovek i njegov svet u antropološkoj perspektivi*. Beograd: Prosveta.
- Heller, Agnes. 2010. *A Short History of My Philosophy*. Lanham: Lexington Books.
- Heller, Agnes. (1974) 2018. *The Theory of Need in Marx*. Verso.
- Heller, Agnes. 1972. *Towards a Marxist Theory of Value*. Carbondale: University of Southern Illinois, Telos Books.
- Klasić, Hrvoje. 2012. *Jugoslavija i svijet 1968*. Novi Sad: Heliks.
- Lóránd, Zsófia. 2016. "Socialist-Era New Yugoslav Feminism between 'Mainstreaming' and 'Disengagement': The Possibilities for Resistance, Critical Opposition and Dissent". *The Hungarian Historical Review* 5 (4): 854–881.
- Kangrga, Milan. 1997. *Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena*. Split: Feral Tribune biblioteka.

- Praxis*. 1964–1974. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Ramet, Sabrina P. (ed.). 1999. *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav successor state*. The Pennsylvania State University Press.
- Sekulić, Nada. 2014. „Rodonačelnici naše moderne socijalne antropologije – Zagorka Golubović“. U *Antropološka teorija i praksa*, prir. Jelena Đurić, 27–39. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Stojaković, Gordana (ur.). 2002. *Neda jedna biografija*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Stojčić, Marijana. 2009. „Proleter i svih zemalja – ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978–1989“. U *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, prir. Tomić, Đorđe i Petar Atanacković, 108–122. Novi Sad: Cenzura.
- Tomšič, Vida. 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Jugoslovenska stvarnost.
- Veljak, Lino. 2016. „Smije li se govoriti o današnjoj aktuelnosti Praxisa?“. U *Praxis, društvena kritika i humanistički socijalizam*, prir. Dragomir Olujić Oluja i Krunoslav Stojaković, 125–131. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.

PRILOG

Bibliografija radova žena u časopisu *Praxis* 1964–1974 (izdanje na jugoslovenskim jezicima)

1965. II (1)

- Golubović, Zagorka. „Socijalizam i humanizam“, 3–15.
- Šifler, Ljerka. „Vladimir Jankélévitch, *L'ironie*“, 143–145.

1965. II (2)

- Knjazeva, Svetlana. „Istina kao korespondencija“, 206–215.
- Golubović, Zagorka. „Jedno ‘nemarksističko’ shvatanje marksizma“, 292–297.
- Šifler, Ljerka. „Roger Garaudy, *Dieu est mort*“, 304–307.
- Knjazeva, Svetlana. „Poljsko-jugoslavenski simpozij u Varšavi“, 318–321.

1965. II (4–5)

- Šifler, Ljerka. „Lucien Goldmann, *Pour une sociologie du roman*“, 699–702.

1965. II (6)

- Brujić, Branka. „Herbert Marcuse, *Kultur und Gesellschaft I*“, 916–919.

1966. III (1)

- Heller, Agnes. „Vrijednost i povijest“, 41–51.

1966. III (2)

Pešić-Golubović, Zagorka. „U čemu je smisao otuđenja?“, 264–268.

Lovrić, Blaženka. „Helmut Klages / Technischer Humanismus“, 282–284.

1966. III (3)

Heller, Agnes. „O estetici Georga Lukacsa“, 367–377.

Šifler-Premec, Ljerka. „Kostas Axelos / Heraclite et la philosophie“, 456.

Šifler-Premec, Ljerka. „Kostas Axelos / Vers la pensee planetaire“, 456.

Šifler-Premec, Ljerka. „Karl Korsch / Marxisme et philosophie“, 456–461.

1966. III (4–6)

Kaljević, Marija. „Univerzitet i obrazovanje sociologa“, 653–660.

Horvat Pintarić, Vera. „Vizualna kultura i problemi vizualnih komunikacija“, 639–643.

Lovrić Mimica, Blaženka. „Etičko humanistički problemi socijalizma, Rad, Beograd 1964“, 812–815.

1967. IV (1–2)

Brujić, Branka. „Telos samoupravljanja“, 116–118.

Šifler-Premec, Ljerka. „Nicola M. de Feo / Analitica e dialettica in Nietzsche“, 214–216.

Lovrić, Blaženka. „Helmut Schelsky / Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation“, 217–221.

1967. IV (3)

Pešić-Golubović, Zagorka. „Mesto antropologije u Marxovoj koncepciji istorijskog materijalizma“, 305–314.

Šarac, Azra. „Diskusije sovjetskih filozofa povodom ‘Ekonomsko-filozofskih rukopisa’“, 406–421.

1967. IV (4)

Heller, Agnes. „Mjesto etike u marksizmu“, 453–461.

1967. IV (5–6)

Šifler-Premec, Ljerka. „Mit i praksa“, 832–839.

1969. VI (1–2)

Heller, Agnes. „Marxova teorija revolucije i revolucija svakidašnjeg života“, 65–77.

1969. VI (3–4)

Ovadija-Mustafija, Ina. „Martin Buber ili Dijalog i iskon“, 390–408.

Lisicky, Lidija i Finkelstein, Sidney. „Existentialism and Alienation in American Literature“ 616–620.

Šifler-Premec, Ljerka. „Teorija informacija i nova estetika (BIT)“, 620–623.

1969. VI (5–6)

Despot, Blaženka. „Tehnika i socijalizam“, 828–845.

Šifler-Premec, Ljerka. „Gilbert-Kuhn, Istorija estetike“, 871–874.

Despot, Blaženka. „H. Taut, Zur Dialektik von Bedürfnissen im Sozialismus und Kommunismus“, 879–882.

1970. VII (3)

Despot, Blaženka. „Humanost i problem marksističke antropologije“, 341–352.

Brida, Marija. „Filozofska misao Henrija Bergsona“, 397–406.

Šifler-Premec, Ljerka. „Kostas Axelos: Le jeu du monde“, 469–472.

Despot, Blaženka. „T. Rendtorff, A. E. Todt, Technologie der Revolution“, 477–479.

Lisicky, Lidija. „K. Damodaran: Indian Thought“, 481–484.

1970. VII (4)

Šifler-Premec, Ljerka. „Mit i jezik“, 591–599.

Gojković, Jasminka. „Noam Chomsky, American Power and the New Mandarins“, 670–672.

Despot, Blaženka. „Klaus Horn, Die Dressur oder Erziehung“, 672–673.

Despot, Blaženka. „Anthropos I–11/1970“, 682–684.

1970. VII (5)

Dunayevskaya, Raya. „Lenjin i Hegel“, 957–973.

Gojković Jasminka. „Raskršća američkog SDS-a“, 1023–1027.

1971. VIII (1)

Despot, Blaženka. „Andre Gorz: Radnička strategija i neokapitalizam“, 127–130.

1971. VIII (2)

Prohić, Eleonora. „Istorizacija estetičkih kategorija kao principa promišljanja umetnosti u delu Luciena Goldmana“, 189–197.

Pajnić, Enna. „Simone de Beauvoir“, 227–249.

Petkovic, Vesna. „Lucien Goldmann: Marxisme et les sciences“, 292–295.

1971. VIII (3–4)

Zagorka Pešić-Golubović. „Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost“, 373–397.

Despot, Blaženka. „Serge Mallet: Nova radnička klasa“, 620–622.

Richter, Melita. „Giovani-nuova frontier“, 626–629.

1971. VIII (5)

Brida, Marija. „Sloboda i neki aspekti povijesnog događanja“, 719–725.
Šifler-Premec, Ljerka. „Pregled hermetičko-magijske tradicije“, 749–752.

1971.VIII (6)

Despot, Blaženka. „Sociologija između teorije i empirije“, 952–954.
Potkovac, Vesna. „Prilog filozofiji čovjeka“, 958–961.
Bahtijarević, Stefica. „Međunarodni kongres sociologije religije“, 966–967.
Šporer, Željka. „Internacionalni sastanak sociologa porodice“, 968–971.

1972. IX (1–2)

Pešić-Golubović, Zagorka. „Kultura kao most između utopije i realnosti“, 247–261.

1972. IX (3–4)

Pešić-Golubović, Zagorka. „Zašto je danas funkcionalizam u nas poželjniji od marksizma“, 339–351.
Despot, Blaženka. „Leo Koffler: Technologische Rationalität im Spät-kapitalismus“, 575–577.
Despot, Blaženka. „H. G. Geyer u. a.: Theologie und Soziologie“, 588–589.
Šifler-Premec, Ljerka. „Antonio Antonaci: Marcantonio Zimara“, 589–593.

1973. X (1–2)

Golubović, Zagorka. „Samorealizacija čoveka jednakošću i slobodom“, 19–27.
Despot, Blaženka. „Pustolovina spoznaje“, 141–145.
Brida, Marija. „Federik Grisogono o problemu ljudskog stvaralaštva i sreće“, 169–177.
Čačinović-Puhovski, Nadežda. „Dijalektika prosvjetiteljstva ili prosvjetiteljstvo dijalektike“, 177–195.
Despot Bleženka. „Heinrich Beck, Philosophie der Technik“, 226–229.
Despot, Blaženka. „Günther Rohrmoser, Humanität der Industriegesellschaft“, 237–241.

1973. X (3–4)

Heller, Agnes. „O siromaštvu duhom. Jedan dijalog mladog Lukacsa“, 303–313.
Iveković, Rada. „Pitanje Apsoluta u buddhizmu“, 465–477.
Adler, Judith. „Umjetnost i psihoanaliza“, 501–515.
Matišić, Zdravka. „Tvrtko Kulenović, Indija i umetnost“, 521–523.
Despot, Blaženka. „Wolfgang Harich, Zur Kritik der revolutionären Ungeduld“, 526–528.
Iveković, Rada. „R.C. Pandeya, Problem značenja u indijskoj filozofiji“, 530–532.
Despot, Blaženka. „Gert Raeithel, Opfer der Gesellschaft“, 534–537.
Golubović, Zaga. „Redakciji lista 'Komunist'“, 547–553.

1974. XI (1–2)

Despot, Blaženka. „Dušan Kecmanović, Između normalnog i patološkog“, 181–184.

Despot, Blaženka. „Balint Balia, Kaderverwaltung“, 201–205.

Nada M. Sekulić

FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF BELGRADE

Women and the Women's Issue in the Work of the Korcula School and the Journal *Praxis*

The paper deals with the invisibility of the women's issue, and the very low participation of women in the work of the Korcula School and the related magazine *Praxis*, in the period from 1963 to 1974. We remember the Korcula School as a momentum of revolutionary and at the same time “Dionysian” Marxism aimed at “critique of everything that exists”, in which the relationship between progress and culture, the history and perspectives of socialism, the importance of revolution, the relationship between creativity and alienation, the relationship between freedom and equality, idea of bourgeois society were questioned. And yet, although it brought together the most important Yugoslav and European left-wing intellectuals of the time, within the interpretation of the idea of praxis as the foundation of the humanization of socialist and modern society, the Korcula school overlooked the women's issue as an important emancipatory, and even more theoretical Marxist topic. In socialist Yugoslavia, the women's issue was discussed in some completely different places, which were under far more pronounced party control and did not acquire a dissident sign until 1978. Analyzing the basic network of concepts and theoretical re-examinations opened during the Korcula School, as well as women's participation in its work, the author reconstructs the peculiarities of free but *empty space* for women – reasons for the lack of serious theoretical and practical foundation of the idea of liberating women in Korcula polemical and unique debates on the new humanistic and revolutionary Marxism. Paying special attention to the approach of Zagorka Golubović, as one of the few women participants in the Korčula School, this paper will show how Zagorka Golubović opened the door to gender issues in the domestic academic public.

Keywords: Korcula school, *Praxis*, women's issues, Marxism, feminism

Mirjana Prošić-Dvornić

NORTHWOOD UNIVERSITY, MIDLAND, MICHIGAN, USA

Professor Đurđica Petrović – a life worth living

Đurđica Petrović, Ph.D. (1927–2003), professor at the Department of Ethnology and Anthropology (1971–1992), Faculty of Philosophy, University of Belgrade, was the first Serbian and Yugoslavian anthropological historian researching everyday life of mostly common people in Dubrovnik, its hinterland, and the Balkans in general, from the late Middle Ages until contemporary times. She based her research on all available reliable sources but mostly on archival written documents from Dubrovnik, Venice, Zadar, and Kotor, as well as on visual records representing various artifacts, from mediaeval frescos to graphic prints, paintings, and photography. Both of these sources, at the time she started using them were novel in ethnological research in Serbia. Her entire professional career reveals her efforts to approach the study of culture, irrelevant of any specific topic, be it a material object, ethnic or social groups, religious customs and rituals, folklore, relations between rural and urban cultures, or between tradition and contemporary contents and transitions between them, inside dynamics and different outside influences, always contextualized, in historic and comparative perspective and in precisely defined time period, and never in “ethnographic present”. Her two places of employment, the Military Museum of the Yugoslav Peoples’ Army (1952–1971) and the Faculty of Philosophy (1971–1992) determined her area of research. In the former she was in charge of historic fire- and sidearms collections, and in the latter the curriculum directed her towards Ethnology of Croatia and, for a much longer period of time, to material culture. Irrelevant of the topic, each one was researched and presented in innovative, scientifically rigorous ways, which imbued them with reputability. This article has two parts. The first one is a summary of Đurđica Petrović’s research topics and professional achievements. The second part is about her as a private person, about some of the events and experiences that made her into who she was, about her feelings and aspirations based on my memories created during our long (1971–2003) professional and personal relationships. She was a great person to have first as a mentor and then as a colleague and a friend.

Key words: Ethnological/anthropological historian, museum curator and university professor, with broad interests and high professional and scientific standards, a pioneer, innovator, leader

Professor Đurdica Petrović was a successful, well-respected researcher and professor in the field of historic ethnology/anthropology. Her professional biography and bibliography, as well as the analyses of her work are very well known (cf. Петровић 1995; Прошић-Дворнић 2003, 377–404; Павковић 2002–2003, 259–262; Миленковић Вуковић, 2003), therefore they will be presented here only very briefly. She graduated with the degree in ethnology from the Faculty of Philosophy, University of Belgrade in 1952. Her first employment, which lasted 19 years (1952–1971), was at the Military Museum of the Yugoslav People’s Army in Belgrade. Climbing through the ranks, she left the Museum with the title of Senior Research Fellow and a recipient of the Order of Military Merit with Golden Swords for her outstanding services. As a curator in charge of the historic weaponry collection, her research was directed towards the interesting and until then mostly neglected subject of side and firearms. She started her studies by classifying, dating, and analyzing samples that were already in the Museum, but soon expended her research to include weaponry in the Balkan Peninsula in historical perspective, mostly during the Ottoman reign.

However, this was hardly a narrow territorial approach. Aware that cultural phenomena are never static and that they develop under different influences to which they are exposed, she set out to determine which were the decisive ones in shaping Balkan weaponry. In the process she became an expert on weapons from the Mediterranean Basin, Central and Western Europe as well as The Near and Far East, enabling her to make broad but precise cross-cultural comparisons. Thanks to her fluency in three European languages, German, French and Italian she was able to master relevant literature on the subject. The next logical step was to conduct her own research in the Western Balkans, which consisted of systematic analyses of all available sources, ranging from folklore material, for example, epic poetry, to archival materials such as Mediaeval Serbian charters and *defters*, official documents of the Ottoman administration and accountancy (cadastral tax lists), and records preserved in the archives of Dubrovnik, Venice, Zadar, Trogir and Kotor. She also conducted fieldwork research in once well-known weapon-making centers in Kosovo, Macedonia, SW Serbia, Montenegro and Bosnia and Hercegovina¹. Although at the time of her research in the 1950s, the artisanry weapon production was mostly extinct, she visited almost all remaining

¹ I would like to draw special attention to one of her articles, “Ethnographic Notes while travelling in Bosnia and Hercegovina in the fall of 1953” that she published almost 30 years later, in 1981. By that time, she fully realized the importance of such notes documenting her observations *in situ* and of the times that no longer existed at the time of publication.

craftsmen patiently observing and recording their skills firsthand. She had spent many hours talking to them and made many friends with them in the process, especially in Prizren, a captivating multi-ethnic, multi-lingual, and multi-religious city in SW Kosovo, situated at the foot of the Shar Mountains, once a powerful cultural, manufacturing (crafts), commercial, and administrative center both in Mediaeval Serbia and the Ottoman Empire. It remained vibrant with well-preserved Turkish architecture and mentality of a successful community. Silversmithing and goldsmithing, an important part of weapons decoration, were still in full sway, mostly in jewelry making. However, the memories of past production and craftsmanship were still alive for the young and eager Đurđica Petrović to learn about. Accumulation of excellent data enabled her to conceive and start working on her doctoral dissertation entitled “Manufacturing of Weapons in our Country during the Ottoman Administration”, which she defended with the highest merit in 1964 at the Faculty of Philosophy.

In addition to numerous studies of different types of historic weapons from the former Yugoslavia (for example, firearms, and war equipment in the 14th century Dubrovnik, rifle making in Metohija, and in Tetovo, origins of pistol known as *ledenica*, tips for dating yataghan swords, wooden cannons, the making of cannonballs in Serbia and Bosnia in the 15th and 16th centuries, weapons, and outfits of medieval warriors in Serbia, and many more), she also wrote about mediaeval tournaments, jousts, javelins, and an armorer in the Republic of Dubrovnik. Other related subjects, included the role of Dubrovnik in supplying weapons to Bosnia in late Middle Ages, weapons, ornamentation and engravings on freedom fighters’ flags from the time of Karadžorđe Petrović, the leader of the first Serbian uprising against the Ottomans (1804–1813), arms, orders and seals in the 18th and 19th century, and tracing the changes that a song, “We are the Young Partisans from Kraina”, went through as it passed from one epoch to another and from one group to another.

Since the Military Museum of the Yugoslavs Peoples’ Army also had collections of traditional weapons from some the non-European tribal societies, namely from Africa, Oceania, and Caucuses, Đurđica Petrović also studied the arms from *Völkerkunde* territories (to borrow a term from German nomenclature), which brought her world recognition as an outstanding expert in the field. In that capacity she was invited by other museums in Novi Sad, Vršac (Vojvodina, Serbia), Sarajevo (Bosnia) and Cetinje (Montenegro) to analyze their weapon collections. She also dated, classified, and described weapon collections from non-Western cultures in two other Bel-

grade museums. First, she worked on the collection of various types of arms, presented to Josip Broz Tito, the former president of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), by many foreign dignitaries during his long rule (1943–1980). They are, together with many other different gifts, on display in the Museum of Yugoslav History located in prestigious residential area in Belgrade. The second is the collection consisting of acquisitions made by and gifts presented to Kosta Dinić, the first Serbian physician to work in Central Africa in what is today known as a Democratic Republic of the Congo (1897–1902). It is a part, together with several other private donations, of the Military Museum's non-European weapons collection. Đurđica processed this collection for the Museum but also wrote about it in a catalogue for the exhibition organized by the Museum of African Art when some items from the Dinić collection were there on loan².

As she was a pioneer in the study of weaponry in museum collections from ethnological perspective in Yugoslavia, she knew the importance of her own journey in finding the best way of processing these collections. She wanted to share her experiences and acumen with her colleagues and to that end published several instructive articles on processing, preserving, and displaying side and firearms. She also advocated the significance of Mediaeval archival records for ethnological research, especially those preserved in the Historic Archive of Dubrovnik in which she systematically worked for many decades, starting in mid-1960s. As she had accumulated a critical quantity of information, she expended her research into other areas of mediaeval culture in Dubrovnik, such as the construction of the oldest organ, or making and installing the first public clock in the 14th century.

The real expansion of her interests happened after she had left the Museum in 1971³ to take up a position of an associate professor (in 1979 she was promoted to a full-time professor with tenure) at the Department of Ethnology where she remained until retirement in 1992. During her time as a faculty member, she went through two curriculum reforms, each time having to conceive and develop a different program. The first reform was just

² For titles and years of publication of her works on weapons, and all other topics see Миленковић Вуковић 2003.

³ When the rules governing the structure of employees working in the military services changed, it was required that commissioned personnel gradually took over posts previously held by civilians. This was an end to the interregnum during which civilians with the right, usually advanced degrees held professional jobs until new cadres in active military services gained expertise and experience to be able to fill in those posts. Professor Petrović was one of those civilians who had to find a job in the civilian world.

being implemented at the time of her arrival. Faculty felt that an enormous course, *The Ethnology of Yugoslavia*, taught by four or five professors over four semesters, which ended with an oral exam in front of all of them and lasted multiple hours, had to be broken down into more manageable units. The solution was to divide the material into ethnologies of the six republics (Slovenia, Croatia, Bosnia and Hercegovina...) which constituted the former SFRY⁴. Professor Petrović, because of her work in the archives on Adriatic coast, active membership in the committee for the *Ethnological Atlas of Yugoslavia* under the leadership of Professor Bratanić⁵, and the Board for Folk Life and Customs of the Yugoslav (now Croatian) Academy of Sciences and Arts (JAZU), and because of her many professional and personal connections with colleagues in Croatia, was assigned to create a course on Croatian ethnology. Both her approach and content of the course differed profoundly from those of her colleagues. It was historically grounded, with well defined diachronic sequence following the development of Croatian culture within the spheres of interest it was a part of (Adriatic region with strong influences from the Apennine Peninsula, especially from the Republic of Venice; Slavonia in the North, a part of Pannonian zone, of Habsburg Empire and the Military Border which was subjected to the reforms of the Enlightenment in the 18th century; and central Dinaric region with multiple influences). It was the easiest course to follow because it offered cause and effect reasoning, interesting facts, and logical conclusions. It was a refreshing combination of approaches and perspectives: ethnographic, linguistic/etymological, historical and art historical. Every aspect of culture was presented as a necessary part of the culture there to help the society function properly; each one had

⁴ I was never in favor of this option because the administrative borders rarely coincided with the cultural zones, or ethnic and religious affiliation of the population. There were too many exceptions, resembling the issues that surfaced with the postcolonial border delineations, which could always be manipulated into disputes over territories.

⁵ Professor Bratanić (Chair, Department of Ethnology, Faculty of Philosophy, University of Zagreb) was the founder of the Yugoslav section of the *European Ethnological Atlas* under the auspices of the *Ethnological Society of Yugoslavia* in 1957. The purpose of this massive, multi-national project, based on unified research techniques and questionnaires, was to create a tool, which would accurately show the special distribution of cultural elements. This in turn, in accord with the cultural circles' theory, would provide material for commentary and generalizations about cultural areas and their development in time. The first book with distribution patterns in Yugoslavia, authored by Jelka Vince Pallua, was published only 30 years later, in 1987, by the Center for the *Ethnological Atlas of Yugoslavia* in Zagreb, and the Committee for the *Ethnological Atlas of the Ethnological Society of Yugoslavia*.

its origin, development, functions, and meanings in the communities it was a part of. Every conclusion was supported by rich evidence provided by a number of different sources: traditions, fieldwork data, historic documents, visual records, and anything else available, all first subjected to critical evaluation (verification of authenticity to start with) appropriate for each type. Most importantly, she believed in truths documented by facts; she never subscribed to ideological, Romantic assumptions, such as folk cultures seen as pure and authentic expressions of a *Volks Geist* primordial and slowly, if ever changing. She was not afraid to challenge this premise, in Serbian ethnology first promoted by the 19th century folklorist, Vuk Stefanović Karadžić⁶. Her studies demonstrated that the village culture was never isolated, that the town and village, autochthonous and imported, old and new, brought in or found *in situ* were all playing in cultural processes evolving during precisely defined periods of time.

A new impetus to the broadening of her research topics came about a few years later, in 1973, when, with the new reform of the curriculum, Yugoslavian ethnology was divided into subfields according to their domains: ethnogenesis, social, spiritual (religion and folklore) and material culture⁷. Of course, Professor Petrović chose to develop lectures on material culture. Once again, the course was conceived differently than material culture had ever been taught before. This made it very difficult to teach in the first year because there were not enough published articles or books dealing with material culture (except on the types of village layouts and their special distribution in the Balkans, written by a famous anthropogeographer, Jovan Cvijić, and on architectural styles presented by architects, primarily Aleksanadar Deroko and Branislav Kojić), which would offer more than descriptive accounts. That is why she set to conduct research and write studies about many material culture items. She had records from the archives and studies of acceptable quality produced by historians, art historians (Verena Han, Bojana Radojković, Zagorka Janc, Radmila Antić, Marija Hadži-Pešić, and others working with the collections in the museum of the Applied Arts and Bel-

⁶ Educated and strongly influenced by Romantic movement and ideology, Vuk regarded Serbian rural culture as the only genuine expression of the nation's *Volks Geist*. He saw urban culture as foreign and, according to him, a small number of Serbian craftsmen and traders who lived in towns, were deeply acculturated into it to an extent of losing their own ethnic (rural) identity (Караџић 1969, 167–168).

⁷ I was even in less favor of this kind of division because it was based on long outdated atomistic rather than the contemporary holistic view of culture. However, Professor Petrović conceived her subject comprehensively.

grade City Museum, both in Belgrade), and ethnologists from other parts of the country, such as Marijana Gušić and Jelka Radauš-Ribarić on folk costumes in Croatia. She farther developed her student lectures into in-depth original scientific works published in the most prestigious Yugoslav and foreign journals, and finally collected in a separate book (Петровић 2003). This brought her additional reputation as an expert in material culture in general, specifically in textiles⁸, clothing decorations, every day and ceremonial folk costumes, household furnishings, pottery, wooden objects, grave monuments, folk art and much more. Her expertise was particularly recognized beyond the boundaries of her own discipline when she was invited by the historians to contribute to a monumental synthesis of the culture of the Serbian Middle Ages, the *Lexicon of the Serbian Middle Ages* published in 2000, for which she wrote twenty-three entries covering costumes, head- and footwear, and household objects.

But that was not all. She continued to expand her interests as she discovered more and more notations relevant to the Balkan and Dubrovnik history in the Historic Archival of Dubrovnik, her starting point in every research since she began working there every summer in the mid 1960s. Very early on in her career Đurđica had a keen interest in Romanized pre-Slavic Balkan inhabitants, Vlachs (vlachs)⁹, their economy and social organization and the role they had played in the formation of Dinaric tribal society. This interest was most certainly influenced by her long talks with Professor Milenko Filipović, the only Serbian ethnologist who thanks to his early exposure to the work of American anthropologists and folklorists (Philip Mosley, Albert Lord, the Halperns and others) and spending some time at Harvard University as a Rockefeller Foundation fellow in the early 1950s, promoted a different paradigm in studying traditional cultures among the South Slavs¹⁰. He pleaded for ethnologists to study culture in all sections of

⁸ Just a curiosity: the very first fibrous material she wrote about was the collection of *siapo*, Samoan fabrics made out of bark, which was kept in the City Museum of Subotica.

⁹ Vlachs in variety of names, were Romanized and later Slavicized people of South-Eastern Europe, who spoke Romance dialects, lived in mountainous areas, were organized in *katuns*, and were engaged in transhumant pastoralism, caravan trade, and as horsemen warriors when needed by the local lords. Because of the nature of their subsistence, they enjoyed a special social status and more freedom (tax benefits, unrestricted movement, and more) than the serfs. In south-eastern parts of the Balkans, they were known as Aromaniens, and Tzintzars, especially in urban settlements where they were developing crafts and trades and urban lifestyles in general.

¹⁰ Filipović was a victim of a politically motivated purge. He was ostracized as a pro-Western, ahistorical (sic!) decadent ethnologist, by the most ardent advocate of the Soviet

the society, in villages, katuns, marketplaces and towns/cities, and their mutual interactions, their past as well as their present, and to record dynamics of phenomena, the causes and effects of the processes they were subjected to. Professor Petrović wholeheartedly agreed and followed the paradigm, always looking to successfully answer questions who, why, when, where and how. She was interested in reconstructing the past as closely as possible and determining which items belonged to the category of long duration, and which exhibited constant change and absorption of influences from different sides.

In addition to Vlachs, Petrović also studied other small ethnic and tribal societies in the Balkans in historical perspective, especially in Montenegro, as well as Tzintzars, and Gypsies (Roma) in Dubrovnik and elsewhere in the Balkans, proving that not everywhere they were faced with too negative stereotypes and prejudice. Dubrovnik was one such notable exception. She was also one of the first ethnologist/cultural historians to comprehensively study the transformation of the mediaeval pre-Ottoman (Serbian, Byzantine and Mediterranean) towns and cities into Ottoman both open marketplaces (e.g., kasbah, sheher) and fortified settlements (palanka, kale). In her article *Everyday Life in Serbian Towns in the First Half of the 16th Century*, she provided excellent information about five towns in Serbia: Belgrade, Niš, Smederevo, Kruševac and Novi Pazar. Finally, she also made important contributions to the study of various religious and secular celebrations and rituals, such as graveyards and funeral rites, and government interventions in restricting luxury and expenditure on these rituals (sumptuary laws).

* * *

But who was Đurđica Petrović as a private persona? Who stood behind these undoubtedly enormous accomplishments as a scientist and educator? What did it take to make her such a driven, dedicated, strong and resilient person? Did it all come easily, or did she have to fight for each of them?

I first met Professor Petrović in 1971 when she was elected as a professor to the Department of Ethnology (now Department of Ethnology and Anthropology) at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. I, a junior at that time, was seated in a classroom waiting for our regular weekly

ethnographic school and historical materialism, Špiro Kulišić, who made sure Filipović would not hold a chair at the Belgrade University. Filipović thus ended up working for Zemaljski Muzej (The National Museum of Bosnia and Hercegovina) in Sarajevo, while Kulišić was the director of the Ethnographic Museum in Belgrade.

seminar to start, involving all faculty and the entire student body, when an unknown tall and slender, well-dressed woman with an air of confidence and enthusiasm walked in. She was introduced as a new faculty member. She set through the seminar attentively listening to the scheduled presentation, and discussion that followed. I do not remember the topic exactly, but it must have been something about ethnic/social groups, their identities and/or tribal structure in the central, Dinaric region of the former Yugoslavia, because when she took the floor, she talked about Vlachs in Mediaeval and Ottoman times. It was not the subject matter that caught everyone's attention; it was her approach, her sophisticated and precise terminology, oratorical abilities, contextualization of Vlachs in specific time and place, evidence from most reliable sources that made this group real, almost palpable. It was not an obscure group any longer, but one firmly grounded in Balkan history, which had maintained many of its cultural traits, but which also went through changes and adaptations as the time progressed. We were all in awe after hearing a different story, not the usual Romantic version in "ethnographic present", embedded in ethnology since its founding in early 20th century. Interest among the students who had been experiencing apathy for some time was awoken right then and there. Personally, I was deeply troubled with the descriptive, unproblematized level of ethnology (especially after having spent a year in the USA) that I was contemplating to switch majors, or even the entire school, searching for something more dynamic and relevant. With her arrival and her reminding me of only one other professor, Milenko Filipović, who I have never met in person and who I knew and admired only through his published works, I decided to give it another try, a decision I have never regretted. As her student, then assistant and finally a fellow colleague and professor, and most of all a lifelong friend, I gradually got to know her really well, as much as possible given we never crossed the line of formality appropriate for the hierarchy between us that I always respected. I never called her anything else but "Gospodo Profesor" (Madam Professor)¹¹.

She was born in Stara Pazova (Alt Pasua in German), a town in Srem District of the autonomous province of Vojvodina, Serbia, which in 1718

¹¹ "Madam", or "Sir" as remnants of the bourgeois etiquette were never favored by the Communist government but using them was a declaration that they still existed and that they could not be eradicated. There were still people who believed in civility of the former social order. It was also a statement of our agreement on the matter. Also, even after decades of working together and developing a close relationship based on respect and trust, neither of us ever crossed the line of professional conduct and awareness of age and rank hierarchy. My paternal family was also from K(önig) und K(eiser), and we knew the rules of the game and we obeyed them religiously.

(only two years after it was first mentioned in documents as a permanent settlement) became a part of the Habsburg Monarchy and of the Military Frontier until it was abolished in 1882. The settlement was organized according to the reforms and regulations of the Enlightened Habsburg absolutist regime of the 18th century: on a grid, actually along two roads perpendicular to each other, which at their crossing point created the town center. Typically, that is where all important town buildings were located, including churches (Serbian Orthodox, Catholic and Slovak Evangelical). Also typically, reflecting the Habsburg ideas of building a cosmopolitan empire, population was multi-ethnic (Serbian, Slovak, Germans, Romanian, Jewish, Tzintzar¹² and other), some representing a majority, others being present in very small numbers. Although Stara Pazova had gone through several development changes during its existence, it has retained some of its Austro-Hungarian character, not only in town layout and architectural styles, but also in culture and mentality of its inhabitants, all proud of their town and region. Đurđica was no exception. Whenever she recalled her childhood memories, there was always appreciation and fondness in her voice about her hometown “Across” (the rivers)¹³. It has grown from its agricultural and military beginnings into a prosperous trade and manufacturing center already in the second half of the 19th century. After WW I, as part of the Kingdom of Yugoslavia (1918–1945), when Đurđica lived there, it had also developed into an important cultural and educational center.

The Petrović family was highly educated, professional, well-respected, and financially secure. She, the only child, adored her father, a pharmacist, and a pharmacy owner, and enormously respected her paternal uncle, classical languages high school professor in Sremski Karlovci¹⁴. Both were her role models in years to come from whom she learned the importance of education, dedication, curiosity, investigation, and hard work, if one is to succeed. Her father was very engaged in his profession and traveled often on business, and

¹² Đurđica’s own paternal family was of Tzintzar descent. Their members migrated from the south to settle in Stara Pazova, accepted Serbian identity and changed their name to Petrović. Their “slava” (family patron saint, a trait of Serbian ethnicity), St. Stephan, celebrated on January 9th, the third day of Orthodox Julian Calendar Christmas, however, is typical for Tzintzar families.

¹³ Even in the interwar period there was always a distinction between Serbs living in Serbia Proper and those north of the Sava and Danube rivers, as part of the Ottoman (until 1830) and of Austro-Hungarian empires (until 1918), or as culturally belonging to the Balkan and Central European realms, with strongly implied hierarchy of civility.

¹⁴ In 1993 Đurđica Petrović prepared and published memoirs left behind by her uncle, Kosta Petrović, revealing his perception of the history of Stari Banovci.

she truly missed him. Her mother, a proper lady, was her disciplinarian who wanted to enculture her daughter as an upper middle-class young lady, according to the standards considered appropriate for the female gender of the time. She worked hard on enabling Đurđica to be superbly educated, fluent in foreign languages, competent in discussing music and literature, to have impeccable manners in every situation and to be appropriately dressed to reflect her status. Based on her own account, Đurđica did not have a problem with her mother's aspirations, but she also wanted to be a free child to roam around the town, gardens, and fields, jump fences, explore the woods, play ball with other children, of both genders, who may not have been of her own social standing. Her mother did not like to see the evidence of her, as she saw it, mischievous behavior, such as a torn or soiled dress, a small cut or other innocent injury and, most of all, unrestrained attitude. Those were the instances when serious measures, like a little slap, had to be taken, accompanied with the words Đurđica often repeated: "Das ist dafür, was du noch alles anstellen wirst", ("This is for what you are yet to do"). There was no question that the child would transgress; it was only the question, in her mother's mind, when and what specific "crime" would be committed. Her daily caregiver was not her mother, but a Slovak nanny who had a much more relaxed and tolerant attitude towards her. There was a definite symmetry of opposites in Đurđica's life while growing up, both male and female principals at work in shaping her personality. The female principle was represented in two different forms: a nurturing care giver, always there to dress a wound, wash and mend clothes, listen to grievances, and offer understanding, advice and love. Her mother, who loved her dearly, acted as was expected of a woman in her class: a little detached strict disciplinarian, eager to produce a successful young lady as imagined by her class, always there to offer proper emotion-free instruction. Đurđica showed her individuality and bravery from her early age. She would not conform with all requirements if they meant giving up her freedom of choice. She learned how to compartmentalize her behavior to suit both what was expected from her from the grown-ups, and what she wanted to engage in as a tomboy, as she often referred to herself. Lessons in finding ways to defy silly rules, but compromise to find balance, were important lifelong lessons.

She was an A+ student because she liked learning. As she was getting ready to start the four upper high school grades, WW II broke out. Many schools were closed, and students did not attend classes. Đurđica was among them. She survived because she enjoyed a large library in her own house and had friends and relatives to help her continue her education. However, if she were to attend the university, she had to have a formal high school diploma.

She completed special high school courses offered to students whose educational process was disrupted by the war and was ready to start the university. This was not without challenges either. Not only that it must have been devastating for an ambitious young woman to put her dreams on hold for four years, but there were still more obstacles to overcome. Although the postwar government wanted to have well educated experts with university degrees, there was a shift in preferences who should those new professionals be. Children of rural or working-class origin, especially if their parents have proven their loyalty to the Communist party, were favored over children coming from pre-war families of large landholdings (kulaks), or owners of successful businesses. The latter were restricted in their career choices. Being a pharmacist's daughter Đurđica could not study pharmacy. She was also discouraged from enrolling into classical studies at the school of Philosophy and steered toward ethnology, believed at that time to have little social clout or influence as a profession. It was perhaps also an attempt to mix and level students of different backgrounds and enforce a kind of "affirmative action". She, however, took the offer determined to make the most of it despite knowing that some faculty members and students at the Department of Ethnology were curious to say the least how a person of Đurđica's background ended up at their department. She was too urban, too cosmopolitan, too "foreign", too "civilized", or perhaps even "not Serbian enough" to fit the erroneous belief strongly held at that time that an ideal ethnologist should be someone who was brought up in a village and lived all their life there: "there is no one better versed in Serbian village culture than an old, local woman". All modern-day ethnologists realize that that was a nonsense and that a "grandma" could at best be considered a valuable key informant to a trained anthropologist.

The way she dressed only made their suspicions higher. Namely, she and her friends, in the face of aftermath of WW II shortages, proudly wore inherited or borrowed their mothers' wardrobes consisting of made-to-measure coats, suits and dresses cut and sewn of high-quality fabrics. Accessorized with silk scarves, and stockings, leather gloves, and jewelry (Đurđica's favorite was a pearl necklace), they differed greatly from other students' attire of simple and cheap clothing, or parts of the military uniforms. This was certainly another encounter with the changed, topsy-turvy world she had to deal with. What used to be valued more in pre-war times, was now valued less. I believe that this reversal of values bothered her throughout her life. That is why she often exhibited a strong desire to affirm her class as a worthy contributor to the society and even expected some entitlements and privileges (for example always taking a front seat in a car when traveling with colleagues, having the

best, specially prepared meal in a restaurant, or an espresso instead of the usual Turkish coffee), to be honored. She never, however played a “female card”. She simply did not believe that that was an important distinction. At times she was deeply hurt with some malicious, disparaging comments about her work, not in terms of its quality, but the choice of topics. For example, her papers on wooden cannons and church organ in Dubrovnik, were mocked as (“cannons and pianos”) non-ethnological nonsense. She knew these remarks were ridiculous and ineffective because the academic community, at home and abroad, highly valued her studies, but she still perceived them as hurtful and unjust. However, she would quickly pull out of that state of mind, with a comment: “*I mi konja za trku imamo*” (literally, “We also have a horse for a race”, or an English idiomatic equivalent: “Two can play a game”).

She graduated from the University with the highest merit in 1952 and immediately got a job as a curator in the Military Museum. It seems strange for a rebellious person treasuring her freedom of expression to be happy in a strictly hierarchical, male dominated military institution. But she made it work. If she ever found the situation intimidating, she never let it stop her from pursuing her duties to the best of her abilities. Her Austro-Hungarian values actually appreciated the order and efficiency the institution offered. Already in the first year of employment, working with a colonel and lieutenant colonel, she wrote a Guide to the Military Museum exhibitions, which was published immediately. She was respected from the very beginning and admired for her expertise and work ethic. She enjoyed working there, the weapons collections she was assigned to curate, and an opportunity to make a mark in the “men’s world”. She even “used” men to her advantage. Actually, I know of only one such man, a tall and strong famous Red Star ex-football goalkeeper, Srđan Mrkušić, who, after retiring from sports, worked as an engineer at the Parks and Gardens Public Utility Commission of Belgrade, which had its headquarters in the same park, Kalemegdan, formerly the old Belgrade fort, on the plateau above the confluence of the Sava and the Danube rivers. In winter, when there were heavy snowfalls (the snowfalls were really magnificent in the 1950s), early in the morning, before paths could be cleared, Đurđica would wait at the entrance of the park for Srđan. She would let him go in first and then follow in his footsteps in compressed snow.

About the same time, in the last years of university studies and early employment, she went through a tragic loss of her mother, which really hit her hard¹⁵. It was the second parent she had lost, and she felt alone in the

¹⁵ It is tragic because it seems that it was a case of a misdiagnose and medical malpractice, but I never asked about the details. What I do know is that she always had a few people

world, like an orphan. It felt like losing the last close connection to the world she once knew and felt comfortable in. Her brief marriage to an up-and-coming young opera director also ended. She always joked how neither her husband (as a male) and her (as a woman who grew up in household operated by the help) enjoyed household chores. I remember her story about their invention of dealing with dirty dishes, a novelty in their lives. They attached rugs to a long wooden spoon to wash with so that there would be as much distance between themselves and the dish as possible.

In the 1960s a number of apartment buildings began to be constructed scattered throughout Belgrade and in new subdivisions mushrooming on the peripheries, in an attempt to solve housing problem for state employees. They were more solidly built and offered more variety in styles than the prefabricated typical socialist-era housing structures that could be seen throughout Central and East Europe, but they were still recognizable as socialist housing projects. Mostly, they were tall “forbidding apartment blocks executed in concrete and metal with a modernist hostility to adornment [...] not much softened with landscaping and greenery” (Patterson 2019, 31). The apartment sizes and amenities were strongly impacted by a speech given by President Tito in Split in May 1962. The speech was delivered as a criticism of many shortcomings that have appeared in economic, political, and cultural development of the country. The part that had directly influenced housing development was a concern about “excessive, rushed investments with everyone building irresponsibly whatever they wanted”.¹⁶ As a consequence, apartment sizes were cut in half, as well as the intended amenities.¹⁷ Đurđica, still working in the Military Museum, was allocated an apartment in one such large building, close to the city center, sharing it with other commissioned and civilian personal employed by the army. The inside communal areas (halls, stairways, elevators) were very well maintained, but the outside spaces were neglected and cluttered with parked automobile, garbage containers and other debris. This was a common occurrence in Belgrade and elsewhere

over to her house on the day of her mother’s passing to commemorate the loss. Today we would call those gatherings “a celebration of life”.

Đurđica did have collateral relatives. She was very close with some of them. I remember when, soon after she had started teaching, she told me that she had “just had a grandchild” born to her cousin.

¹⁶ (<https://www.youtube.com/watch?v=Frr4VSC3-pA>).

¹⁷ For example, elevators were eliminated in buildings not exceeding four stories. In some places central heating was not available and residents had to have individual heating systems powered by coal, oil or electrical sources.

because tenants did not care about the outside area surrounding their building since it was not considered to reflect on them personally: it was someone else's responsibility (Ibid, 33–35). Professor Petrović's apartment, of a size and structure considered appropriate for a single occupant, was on the 5th floor offering good views of the city.

The threshold of each apartment was the pivotal point at which the public space became private where different rules applied. A lot of attention was given, discretionary funds permitting, to improve and personalize the interior space, as if they were privately owned¹⁸. Every family wanted to have their apartment express who they were. To this end, they often consulted mass media for design ideas. Unlike citizens in some other Communist countries, Yugoslavs were not required to decorate their homes as the authorities thought they should, but to the contrary, suit their own individual needs and aesthetics. The result was a variety of interiors, each one reflecting the identity of its dwellers¹⁹. Đurđica's apartment was not an exception. Although it was small, consisting of a tiny entryway, one relatively large room, a kitchen, a miniscule bathroom, and a pantry, totaling about 45 square meters in area, she had completely claimed it as her treasured, private oasis. She had it completely restructured to accommodate her needs in the given limited available space, the functions of which had to be maximized. Kitchen was moved to the pantry²⁰, and the original kitchen was remodeled into a room with a triple purpose: library, study, and dining room. Floor to ceiling bookcases lined the entire surface of three walls and spaces below a large wall-to-wall window on the remaining wall. In addition to books, periodicals, and reference editions there was a large number of envelopes containing carefully classified and labeled copies of data from the archives. The dining room table had a permanent place for her old typewriter, and a small, cleared space where she had her meals, while the rest was covered with books and documents she was working on at a particular moment. The other room served as a bedroom

¹⁸ Apartments were not privately owned, until the late 1980s, or the beginning of transitional period, when long time tenants had the opportunity to buy their flats at highly subsidized rates. Almost everyone found a way to finance the purchase. But they were considered a private space into which no one from the outside could interfere.

¹⁹ According to Patterson's detailed research, the dominant ethos in arranging private living spaces, "the expressive communicative quality of residential life; [...] was commonly marked as a set of recurring primary points of emphasis. The five key cultural complexes were centered on rationality, culture, modernity, individuality and status." (Patterson 2019, 38).

²⁰ That was a practical and rational decision from her point of view. She felt about preparing the food as she did about cleaning up afterward, therefore it had to be reduced to a minimum.

(there was a large, beautiful, comfortable, velvet covered sofa that was made into bed at night), and as a living room/ parlor. The rest of the furniture were authentic period pieces, Biedermeier predominantly (several armchairs and side tables), that were saved from her childhood home. The most valuable (and functional piece) was a massive chest of drawers that once belonged to bishop Stefan Stratimirović, Metropolitan of Karlovci (1790–1836), head of the Serbian Orthodox Church in the Austrian Empire. Walls were covered with original paintings, some by old academic painters, (including an excellent portrait of an ancestor and of Saint Stephan, the patron saint), others by naïve artists, like Emerik Feješ. Knowing, as a curator, the importance of placement, she always asked her art historian friends, museum curators themselves, to help her arrange wall art. There were many decorative antique pieces, including beautiful lamps, displayed in great taste. Who ever went into her private sanctuary knew that it was a perfect fit for her. It felt like stepping into a different reality, an ambiance that breathed class and good taste. The atmosphere was formal, but cosy, inviting, and stimulating for serious conversations and intellectual well-being. She enjoyed her space and generously shared it with her friends and colleagues.

She enjoyed going to the theatre and concerts of classical music and to luncheons, afternoon, and dinner parties to the homes of her friends, colleagues, and members of the Belgrade diplomatic core. She was a frequent dinner guest in my parents' home with a carefully selected dinner guests they knew Đurđica would enjoy. Conversations always extended into late hours, but especially if among the invitees was an old classical studies professor, Albin Vilhar, our affinal relative, who Đurđica shared many interests with. It would not be rare if they carried a part of their conversation in Latin, when discussing Roman poets or philosophers or debating the differences between classical and traditional pronunciations.

She loved to travel, at home and abroad. She participated in a conference in a western European country at least once a year, maintaining her relations with foreign colleagues. She also traveled with her art historian friends in specially organized professionally guided tours to see a particularly monumental exhibition or event. I joined the group twice, once to Venice, in the late 1970s and once to Vienna, in mid-1980s. Those trips were highly enjoyable, and they gave me an opportunity to see her interact with her friends in a relaxed, informal way, which revealed a different persona than the serious and always driven one I knew at home. She was happy and cheerful, laughing and joking, excited to learn new things and acquire new experiences. I remember, in Venice we enjoyed espresso on San Marco's Piazza, right in front of the

Biblioteca Marciana, watched and commented on Basilica's horses and clock tower, and of course of people walking by. We even went shopping there, but not before we made a pact that each of us could buy only one small item, so we don't spend more than we could afford. We strolled down the Riva degli Schiavoni and pretended that we were staying in the famous Danieli hotel. We searched for small restaurants off the beaten tourist paths to enjoy risotto nero and other seafood specialties. In Vienna, it was all about the Habsburg Empire, Hofburg, Belvedere, Ringstrasse and Inner Stadt, St. Stephan, and other churches, Staatsoper, Musikverein, but also Café Prückel for lunch or a pastry shop for a slice of Sachertorte and cappuccino. We walked for hours reminiscing what were our ancestors doing and where they were going for fun while studying in Vienna. We both felt Vienna as the capital city of the Empire our families were a part of.

Đurđica would also travel to meetings and congresses throughout Yugoslavia. We shared a few trips of the kind as well. I will always remember how I insisted on walking with her across the suspension bridge over the Lim River in Prijepolje. She was reluctant to try, but she loved it once we were on it. She also visited Zagreb, Skopje, Sarajevo, and other cities in the former Yugoslavia, researching in archives and museum collections, or simply sharing her findings with colleagues and listening to their achievements. She was the person who did not believe in any kind of barriers. Instead, she built bridges between colleagues in different institutions who never resented her interest in their collections.²¹ Đurđica was always welcome wherever she went, and it was an honor to have her in one's institution. However, she loved nothing better than to spend several summer months in her beloved Dubrovnik. There, she felt alive, happy, inspired, appreciated, and accomplished. She worked in the archive ever since a young historian, Radovan Samardžić, a member of her doctoral dissertation defense committee, suggested that she should also look into documents preserved in Dubrovnik and see if they would enrich her research interests. She accepted the advice and, spent many years there, from the mid-1960s until the break-up of the former Yugoslavia and the beginning of internal ethnic wars 30 years later. Although she

²¹ It is not unusual for curators to be protective of and attached to their collections. However, nobody has ever refused to share their "treasures" with Đurđica. The reasons were very simple: they never felt her as a threat but as someone they could learn from in the process and who would always reciprocate with a good advice, a push in the right direction and guidance.

worked very hard in the archive,²² every day, in the morning and in the afternoon, deciphering mediaeval scribes' paleography, abbreviations and other idiosyncratic nuances of mediaeval Latin dialect, she economized her time to allow for complete and rewarding experiences while being there. She enjoyed the people of Dubrovnik, co-researchers in the archive from different disciplines, the local version of the Mediterranean diet, espresso coffee in outdoor cafes, walks along the *Stradun*, the lime-stone paved main promenade in the old town within the mediaeval walls that was built in the 13th century, and performances at the Dubrovnik Summer Festival. One summer I discovered that Đurdica was also athletic, an excellent swimmer who never missed an early afternoon swim at one of the beaches.

She readily shared all her findings with other colleagues, and she was very happy when she discovered mentions about people she knew in the archival documents. I remember one summer she handed me a piece of paper with my maiden surname on it mentioned as a name of a katun in the Dubrovnik mountainous hinterland in the 15th century. "There, you have it now. You know who you are. Had it not been for the Ottoman invasion, your family may have had become nobility". Several years later, she discovered my husband's name pertaining to a customs officer at the court of the ruler of Zeta, Balša III (1403–1421). If she discovered something that may help someone else's research, she would take the time to copy the information and give it to the colleague in question. Her generosity and genuine care about other people made her not only an excellent, compassionate professor, but also a dedicated, strict but fair mentor to many students at all levels of study: undergraduate, master's degree and doctoral. She let candidates select their own research topics, as long as they could convince her of its merit, allowed them to borrow books from her private library, helped them compile the literature to start them off in their research, and then send them, depending on their selected topics to experts in many different disciplines for further instruction. She would let them proceed without interference, but always demanded clean and clear scientific approach, the use of as many reliable sources as possible proper documentation and iron-clad proof of every claim made. However, if she thought the candidates were taking too much time, or delivering little progress, she would not hesitate to call them to order and apply pressure to make the process move on. I know that from my personal experiences. She did not only mentor traditional students. Concerned

²² She carefully scrutinized documents from many different series: wills, dowries, economic transactions, disputes, litigation, ordinances, regulations issued by the Major and Minor City Councils between the 13th until the 18th centuries, and many others.

about older generation working in ethnological institutions (such as museums, Ethnographic Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts, and others) who did not have final degrees, she encouraged them to pursue working on their dissertation so that they could be promoted or even just keep their jobs.

Personally, I was very lucky to have had Professor Petrović as my adviser for all three of my theses. It happened that unknowingly I wanted to do for my undergraduate thesis the same topic she did for hers, annual cycle of customs and rituals. Having gone through the process, she quickly advised me to select one particular part of the cycles and study it in depth rather than attempt to do them all. I listened and selected to study the period between Christmas and Fat Tuesday/Ash Wednesday, the period of freedom to eat, drink and be merry, known as *poklade*, *fasching* or *carnival*. For the undergraduate thesis I studied the traditional forms of the rituals involving male participants dressed in sheep skins with theriomorphic masks, making a lot of noise with bells and other metal objects, scaring not only the invisible evil forces, but also villagers, especially children. We both enjoyed the subjects so much that for my master's degree thesis I continued with the same topic, but now comparing those traditional rituals with Mediterranean style carnivals staged as a mock trial of a scapegoat, a male doll stuffed with straw, accused of all mischief that had happened in the community over the previous year. For those sins he would be sentenced to death, which brought about cleansing and therefore salvation of the community. Cross cultural comparison of two different traditions was something Đurđica truly appreciated. When it came to my doctoral dissertation, I had to make my own selection. As I was at that time her assistant working on the Material Culture course, it had to be something from that domain. Of course, it had to be conceived in a holistic way, not only because it was Professor's way, but also because I did not believe in atomistic approaches either. I decided to do research in a historically defined, completed period, therefore based predominantly on archival, printed, and visual sources, not just classic ethnographic fieldwork. I also decided to concentrate on urban, not rural culture and to observe socio-economic and cultural changes that were happening in Belgrade during the 19th and early 20th century as expressed in the change of clothing styles. Professor Petrović was thrilled because my choices also reflected her interests, but she let me have complete freedom in conceiving, designing, and executing my research, based on theoretical approaches of my choice²³. She also let me have the same

²³ In keeping with her multi-disciplinary approach in the study of culture and crossing over the rigid and arbitrary boundaries between disciplines, she made sure that my thesis

kind of freedom in designing auxiliary lectures and student exercises while I was her assistant. She trusted people to follow their own instincts and preferences as long as they were serious, meaningful, and relevant. Everything else was their own responsibility. This is, of course, the only way for a good leader to secure that there will be variety, diversity, and development of a discipline. We all appreciated such freedom especially because it came with guidance when necessary or asked for.

Although we shared many interests, values, and approaches, we also differed a great deal. I was leaning on more recent theoretical and methodological influences such as semiology, symbolism, interpretative anthropology, mainly from Anglo-American authors, while she remained loyal to her tried and true approaches. This is evident in a book we wrote together on visual folk art, which we divided into two separate segments so that each of us could have full expression of her views (Petrović, Prošić-Dvornić 1983).

Đurđica was also very interested in popularizing ethnological/historical research to the general public. She often presented lectures to various audiences, and in the late 1970s she even agreed to participate in a very popular TV program, *Znanje imanje* (officially translated as Knowledge Property; the meaning being “To Know is to Have”), still running today, featuring life and work in Serbian villages. The program aired live at noon on Sundays. TV crew, anchors, journalists, and guest experts from various disciplines offering advice for the overall betterment of both, would gather in the village on Fridays. The plan was to get to know the village, its accomplishments, and problems, meet the inhabitants, and village officials, get to know each other, and prepare for the Sunday broadcast. Professor Petrović’s role was to select and reward the best handmade weavings, embroidery, knits, and crochets exhibited by women from the host and a guest village competing against each other. While doing so, she would educate the viewers about the origin of some motifs or techniques applied. Knowing what traditional women’s crafts were in the region, she would add a few pieces, found in the villagers’ homes, which could provide a good and meaningful illustration of what she was to share. I accompanied her on some of these trips. Once, the exhibited pieces happened to be all recently made pieces copied from the templates published in many available magazines. In other words, there was nothing original or authentic for the area. However, Professor Petrović, at that time very much immersed in reconstructing the Balkan weaving industry and searching for objects of *longue durée*, knew what might be found there. We

defense committee was also interdisciplinary. It consisted of herself, historian Professor Samardžić and art historian and expert on costumes, Pavle Vasić.

went on a search through older houses hoping to stumble upon some historically valuable pieces. We did indeed: we found old, in poor condition, discarded pieces of woven covers in stables and sheds of the exact kind that Đurđica wanted to highlight in her presentation. “What in the world are you going to do with these old, disgusting rugs?”, the women in the exhibition hall asked. We answered: “display them and talk about them”. This episode turned out to be an unfortunate example of misunderstandings that can arise when cultural artifacts are views from different perspectives: “One person’s trash, other person’s treasure”. The story of woolen covers serving different purposes and converging from different cultural traditions at different times was one of the best presentations Professor Petrović made in the series, but the women from the village who wanted to be recognized for their “modern” (advanced, not old) work were deeply disappointed.²⁴

As if all this was not enough, she also found time for administrative work. She was an active member in professional organizations, and on many important scientific and educational committees, at home and abroad, always making valuable contributions and connections. She headed the department of Ethnology and Anthropology for a number of years, and she was the first woman elected as a dean of the School of Philosophy (1989–1991). The last two positions required a lot of patience, problem solving skills and diplomatic abilities. Both had nationalistic and political undertones. In the late 1980s, with the transition of the socio-economic system and reinstitution of the multi-party-political organizations, she joined the Democratic Party, ready to fight for a multi-cultural, free society she has always believed in. Her genuine enthusiasm for change turned into a deep disappointment after the country sunk into a series of internal wars, nationalistic xenophobia, religious fundamentalism, and war-mongering autocracy of a different kind.

It is hard to believe that such a busy person with so many amazing accomplishments, also had to face some serious health issues. She had a kidney disease which ended with nephrectomy in 1971. Smoking (“Kent” cigarettes were her favorite) was most certainly the cause of the other serious disease, lung cancer, the only enemy she could not fend off but sadly succumbed to in 2003, just months before her book *From Felt to Embroidery with Golden*

²⁴ I still think about this episode frequently. I deeply regret that I took some of their items down to make room for the “barn treasures”. Instead of rearranging what was already on display, I should have found another space where I could do a separate showing. It was not Đurđica’s fault at all. She was in the make-up room writing her presentation and talking to the cameraman about imagery framing to coordinate with her talk. I was the one receiving the women’s anger as I was displaying as instructed.

Thread, a collection of studies on weaving and fabric decorations, was published.

* * *

Some may say that Professor Petrović's work lacked serious theoretical grounding. The criticism usually came from people who were very good in summarizing recent theoretical developments but lacking extensive fieldwork research and data collecting from other sources. Sometimes people who have learned a lot of theory from the books, had vague ideas how to operationalize them in their own research. Sometimes, instead of a solid merger of theoretical assumptions and gathered data, two equally important components of scholarly research that should be supporting one another, there was evidence of cherry-picking data to fit into chosen theoretical framework. As Kathrine Verdery, who started off her research in Romania "with the most fashionable macro-sociological theories [...] and research problems established in the U.S., as was the theoretical apparatus through which I analyzed my material", recently stated that "theoretical part should not overwhelm the empirical material" (Verdery 2020, 87). Learning about the life of the others directly while doing fieldwork *in situ* or bringing it back to life by correctly reading document or images from the past,²⁵ "demands continuous desire to listen to people and use oneself – [personal] reactions, [and] sentiments – as an instrument of knowing" (loc.cit.).

A skilled researcher must learn how to read the living people or artifacts (objects, documents, images) others have left behind, to understand their viewpoint and sentiments, even if they lived centuries ago, and not introject researcher's own assumptions into their way of thinking (the issue of insider/outsider, or emic/etic paradigms)²⁶. Long term and repeated ex-

²⁵ A reader in history and historical anthropologist, Peter Burke, has written one of the influential books demonstrating how historical documents (for early modern Italy) can illuminate the everyday life at distant times. He concentrates on revealing perceptions and communications and how they change over time. According to him, when a researcher can see, feel, hear and smell the life he/she is decoding, then he/she could be sure that they have penetrated deeply enough (Burke 1987). Professor Petrović has achieved similar revelations although she never read Burke's book.

²⁶ I remember when I was doing my research for doctoral dissertation on the clothing and fashion style in the 19th/early 20th century in Belgrade, how as I was learning more and more about it from various sources, I started imagining the city and people in it through the eyes of those who lived in it a long time ago.

posure to field sites, even if recreated from documents, changes researcher's way of thinking and being. Therefore, Đurđica's reconstructions of artifacts, events, ethnic and social groups, bringing to life the facts from the past in a comprehensive and dynamic way was and still is extremely valuable. This is a lasting legacy and in keeping with her generosity, she has bestowed her records from the Historic Archive of Dubrovnik and other places to the Serbian Academy of Sciences and Arts. The hope was that someone with the right set of skills, knowledge of medieval Latin and interest to learn more about the past from authentic sources will continue where she left off or reinterpret what she had written about.

Professor Petrović may not have explicitly used the more recent theories about different aspects of material culture, in Anglo- and Francophone anthropology (George Stocking, Jr., Mary Douglas, Daniel Miller, Victor Buchli, Nick Prior, Arjun Appadurai, Pier Bourdieu, and others, that have appeared after decades of neglect (cf. Прошић-Дворнић 2003, 383–388), but her research was founded on precisely defined concepts and older, but valid theoretical assumptions. She used etymology, special distribution, genesis, cultural syncretism, diachronic and comparative approaches to explain processes, functions, and meanings evident in materialized items of culture. Her holistic, contextualized approach intuitively, as a form of “independent invention”, resonates some of the ideas presented in the work of the famous “material culture revivalists”. For example, one of these intuitive revelations was that objects are multidimensional, just as Stocking Jr. had suggested, and that if we are to understand them, we have to recognize not just their three basic physical dimensions (height, width, and depth), but at least four other dimensions as well, which are time (history), power, wealth, and aesthetics, making a total of seven dimensions each object has. Or Appadurai's assertion that objects take on different meanings from the context they become a part of. Or Kopytoff's observation that all tangible property has a biography profoundly shaped by culture and that paying attention to it (origins, distribution, uses, eventual discarding), can reveal important social relations and cultural dynamics. Or Miller's argument that things matter for understanding the social life of people because they are so important to all human beings. Professor Petrović was fully aware of all these ideas. And, although staying loyal to her long-time favorite topics, she was always expanding her research interests and time periods, such as cultural transitions at the end of the 20th and early 21st century (Petrović 1993).

The story of her private life reveals that in spite of all her successes she also had to overcome many obstacles in order to reach her goals. The origins

of these obstacles were many: social, cultural, political, but she never perceived her grievances as gender related. Of course, she was aware of the patriarchal ethos continued to exist in Serbian culture, despite socialist proclamations of equality, and she knew that many women were suffering without support to stand against it. She thought that the best way to make changes in a society was to assist individuals who trusted her in their struggle, not by joining formal organizations. Although she had worked for almost 20 years in a male dominated world, the Military Museum, as a regular citizen, not as enlisted officer, she never felt inferior. She strongly believed in equality based on personal abilities and merits, expertise, and integrity as an individual, on “talent and virtue”, and not on gender or any other “tribal” belonging. She never let a road bump, or a set-back of any kind hold her down for long. She always found strength to stand up and fight back for what she thought to be worthy of an effort. She never betrayed her beliefs and personal values: integrity and authenticity were always the highest priority. The way she lived her life and ability to support all her needs and aspirations by herself, provided an example of an alternative way of being a women in a male dominated society. I find that the words uttered by Ann Fudge, an African American business leader, a CEO of Maxwell House, a part of Kraft Foods, Inc., and Young and Rubicam Brands, a global networking of marketing communications, member of many business and non-profit boards and one of most influential women in American business, suit Professor Petrović’s life path very well indeed. Ann Fudge said: “Authenticity and knowing who you are is fundamental to being an effective and long-standing leader.” (az.quotes.com). And: “Nobody advances without hitting the speed bumps [...]. If you have a commitment to do something you really want, you will find a way [...] something gives you the strength to move forward”.²⁷

Literature:

- Appadurai, Arjun, ed. 1986. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burke, Peter. 1987. *The Historical Anthropology of Early Modern Italy: Essays on Perception and Communication*. Cambridge University press.
- Filipović, Milenko. 1955. „Etnološki (etnografski) rad u Bosni i Hercegovini“. *Prehled* 7(2): 211–215.

²⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=SZtXaLaCWek>

- Kopytoff, Igor. 1986. "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process". In *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, ed. A. Appandurai, 64–91. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kulišić, Špiro. 1955. „Antiistorizam funkcionalne škole u etnologiji“. *Pregled* 7 (11–12): 296–302.
- Miller, Daniel. 1987. *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Basil Blackwell.
- Patterson, Patrick Hyder, 2019. "It's Inside That Counts: Furnishing the Modern in the Apartments of Socialist Yugoslavia." In *Everyday Life in the Balkans*, edited by David W. Montgomery, 31–43. Bloomington: Indiana University Press.
- Petrović, Đurđica. 1981. „Etnološke beleške s puta po Bosni i Hercegovini, u jesen 1953. godine.“ *Glasnik Zemaljskog muzeja* (n.s.) 35–36: 155–187.
- Petrović, Đurđica. 1998. Das Altagsleben in den serbischen Städten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, *Zeitschrift für Balkanologie* 27(2): 157–169.
- Petrović, Đurđica. 1993. „Mala istorija Malih Banovaca. Uspomene Koste Petrovića profesora gimnazije u Sremskim Karlovcima.“ *Rad vojvođanskih muzeja* 35: 117–131.
- Petrović Đurđica. 1994. „Dnevna štampa kao izvor za proučavanje svakodnevice.“ U *Kultura u tranziciji*, prir. Mirjana Prošić-Dvornić, 147–159. Beograd: Knjižara Plato.
- Petrović, Đurđica i Mirjana Prošić-Dvornić. 1983. *Narodna umetnost Jugoslavije*. Beograd: Izdavački zavod Jugoslavije – Zagreb: Spektar – Mostar: Prva književna komuna.
- Stocking, George W. Jr, ed. 1985. *Objects and Others: Essays on Museums and Material Culture*. History of Anthropology Vol. 3. Madison: University of Wisconsin Press.
- Verdery, Katherine. 2020. "Fieldwork and Social Relationships in Aurel Valicu, Romania." In *Recalling Fieldwork: People, Places and Encounters*, eds. Raluca Mateoc and François Ruegg, Freiburger Sozialanthropologische Studien 51, 77–95. LIT Verlag.
- Карацић, Вук Стефановић. 1969. *Географическо-статистическо описаније Србије* (Даница 1827), Сабрана дела Вука Стефановића Карацића 5, 126–176. Београд: Просвета.
- Миленковић Вуковић, Биљана. 2004. „Библиографија проф. др Ђурђице Петровић – Део I (1927–2003)“. *Гласник Етнoгpафској институту САНУ* 52: 335–355.
- Павковић, Никола. 2002–2003. „Проф. др Ђурђица Петровић (7. маја 1927 – 12. јануара 2003)“. *Гласник Етнoгpафској институту САНУ* 50–51: 259–262.

- Петровић, Ђурђица. 1995. „Ђурђица Петровић, редовни професор“. У *Библиографија наставника и сарадника Филозофској факултету у Београду* I, ур. Сретен Петковић, 97–107. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
- Петровић, Ђурђица. 2003. *Од јусџа до златовеза: икање и вез*. Етнолошка библиотека 9. Београд: Српски генеалошки центар.
- Прошић-Дворнић, Мирјана. 2003. „Говор предмета: културна историја испричана језиком текстилија“. Поговор у *Од јусџа до златовеза: икање и вез*, Ђурђица Петровић, 377–404. Етнолошка библиотека 9. Београд: Српски генеалошки центар.

Mirjana Prošić-Dvornić

UNIVERZITET NORTVUD, MIDLAND, MIČIGEN, SAD

Profesor Đurđica Petrović – život koji je vredelo živeti

Dr Đurđica Petrović (1927–2003), profesor na Odeljenju za etnologiju i antropologiju (1971–1992) Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, bila je prvi srpski i jugoslovenski istorijski antropolog koji je istraživao svakodnevni život uglavnom običnih ljudi u Dubrovniku, njegovom zaleđu i na Balkanu uopšte, od kasnog srednjeg veka do savremenog doba. Svoja istraživanja zasnivala je na svim dostupnim pouzdanim izvorima, ali uglavnom na arhivskim pisanim dokumentima iz Dubrovnika, Venecije, Zadra i Kotor, kao i na vizuelnim zapisima različitih artefakata, od srednjovekovnih fresaka do grafika, slika i fotografija. U vreme kada je počela da ih koristi, ovi izvori su bili novina u etnološkim istraživanjima u Srbiji. Cela njena profesionalna karijera otkriva njene napore da pristupi proučavanju kulture, unutrašnjoj dinamici i različitim spoljašnjim uticajima uvek kontekstualizovano, u istorijskoj i komparativnoj perspektivi i u tačno određenom vremenskom periodu, a nikada u „etnografskom prezentu“, bez obzira o kojoj konkretnoj temi se radilo – o materijalnom objektu, etničkim ili društvenim grupama, verskim običajima i obredima, folkloru, odnosima ruralne i urbane kulture, ili onima između tradicije i savremenih sadržaja i prelaza između njih. Njena dva radna mesta, Vojni muzej Jugoslovenske narodne armije (1952–1971) i Filozofski fakultet u Beogradu (1971–1992), odredila su njenu oblast istraživanja. Na prvom je bila zadužena za istorijske zbirke vatrenog i hladnog oružja, a na drugom ju je nastavni plan i program usmeravao na etnologiju Hrvatske i, mnogo duže, na materijalnu kulturu. O

kojoj god temi da se radilo, svaka je istraživana i predstavljena na inovativan, naučno rigorozan način, čime su i same te teme dobijale na ugledu. Ovaj članak ima dva dela. Prvi je sažetak istraživačkih tema i stručnih dostignuća Đurđice Petrović. Drugi govori o njoj lično, o nekim događajima i iskustvima koji su je učinili onakvom osobom kakva je bila, o njenim osećanjima i težnjama na osnovu mojih sećanja nastalih tokom naših dugih (1971–2003) profesionalnih i ličnih odnosa. Bila je sjajna osoba prvo kao mentor, a zatim kao kolega i prijatelj.

Ključne reči: istorijski etnolog/antropolog, muzejski kustos i univerzitetski profesor širokih interesovanja i visokih stručnih i naučnih standarda, pionir, inovator, lider

Benevolentni i neprijateljski seksizam kao prepreka vidljivosti naučnih doprinosa akademske radnice u Srbiji*

Rad se fokusira na seksističke stavove i ponašanja u akademskoj zajednici koji predstavljaju barijere u razvoju naučnih karijera žena i dugoročno utiču na vidljivost njihovih naučnih doprinosa. Iz perspektive intervjuisanih sagovornika i sagovornica uočeni seksizam usmeren prema akademskim radnicama otežava njihovo karijerno napredovanje i podriva mogućnost ženske solidarnosti i radikalne sistemske promene. Seksizam zaogrnut u prividno meritokratska načela podržava patrijarhalnu akademsku kulturu čineći dugoročno manje vidljivim naučne doprinose akademskih radnica. Analiza se zasniva na empirijskim uvidima iz eksplorativnog istraživanja koje je sprovedeno 2017. godine na uzorku akademskih radnica i akademskih radnika angažovanih na državnim univerzitetima u Nišu, Novom Pazaru, Novom Sadu, Kragujevcu i Beogradu i usmerena je na pitanje: koji faktori u akademskoj kulturi vode iskazivanju benevolentnog i/ili neprijateljskog seksizma prema akademskim radnicama, a koji indirektno utiče na nevidljivost naučnih doprinosa akademskih radnica u Srbiji.

Ključne reči: ambivalentni seksizam, benevolentni seksizam, neprijateljski seksizam, patrijarhalna akademska kultura, akademske radnice, Srbija

Uvod

Od devedesetih godina XX veka istraživanja savremenog seksizma usmerena su na ispitivanje predrasuda i diskriminatorskih stavova koji su izraženi na suptilan¹ i prikriven način prema ženama (Swim et al. 1995; Glick and Fiske 1996; Swim and Cohen 1997; Huber 2016; Stoll et al. 2017). Zaokret od proučavanja 'otvorenih' predrasuda i diskriminacije ka 'prikri-

* Ovo istraživanje podržao je projekat PERFORM (Performing and Responsive Social Sciences) Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC) koji sprovode Helvetas i Univerzitet u Friburgu. Stavovi izneti u ovom istraživanju su stavovi autorke i ne odražavaju mišljenje i stavove Švajcarske agencije za razvoj i saradnju niti organizacije Helvetas i Univerziteta u Friburgu.

¹ Ovim terminom se želi opisati mehanizam ispoljavanja, a ne posledice koje seksistički stavovi imaju na žene.

venim' diskriminatorskim stavovima prema ženama uzrokovala su sve češća svedočenja žena o izloženosti diskriminaciji koja se manifestuje kroz perfidne prikrivene mehanizme, što je zahtevalo i drugačije istraživačke fokuse i metode istraživanja. U domaćim istraživanjima savremeni oblici seksizma i promišljanje značaja određenja pojma stereotipa obrađivani su kako kroz pojmovno-teorijske radove (Đerić 2005; Todorović 2013), tako i kroz empirijska istraživanja, između ostalog uključujući i ispitivanje stavova koji se mogu svrstati u seksističke (Mihić 2010; Džamonja-Ignjatović et al. 2009; Džamonja-Ignjatović, Popović i Duhaček 2010), te u tom smislu prate međunarodnu naučnu scenu (Swim et al. 1995; Glick and Fiske, 1996, 2011; Campbell et al. 1997; Swim and Cohen 1997; Morrison et al. 1999; Masser and Abrams 1999; Huber 2016; Stoll et al. 2017). U domaćem kontekstu do sada nisu rađena longitudinalna istraživanja na reprezentativnom uzorku Srbije koja bi u fokusu imala isključivo seksistički diskurs i (neo)seksističke koncepte kao što je to na primer slučaj u Hrvatskoj (Galić 2008, 2012; Galić i Nikodem 2006; Galić i Klasnić 2012; Šimac i Klasnić 2021). Iako u savremenoj domaćoj naučnoj misli ne postoji apsolutna saglasnost oko definicije seksizma, pa time ni oko jedinstvenog mernog instrumenta za njegovo (kontinuirano, kontekstualno specifično) praćenje, doprinos navedenih studija ogleda se u osvetljavanju mehanizama i diskursa koji potpomažu opstajanje opresivnih praksi, institucija i sistema ili čine njihov kontekst, i stoga omogućavaju dalju reprodukciju postojeće neravnopravne pozicije rodova. Ovim tekstom se nastoji dati doprinos postojećem korpusu znanja kroz identifikaciju faktora u akademskoj kulturi koji vode iskazivanju benevolentnog i/ili neprijateljskog seksizma prema ženama, a koji indirektno utiče na nevidljivost naučnih doprinosa akademskih radnica u Srbiji. Za kontekstualizaciju istraživanog pitanja značajne su i studije Marine Blagojević, kasnije Hjusion, o perifernoj poziciji Srbije u produkciji naučnog znanja (Blagojević 1992; 2009; Blagojević Hjusion 2012; 2019), kao i studija o akademskim radnicama na početku karijere čiju poziciju u akademiji karakteriše prekarost i brojne teškoće u usklađivanju porodičnog i profesionalnog života zbog čega su izložene različitim vrstama zloropotreba u sferi rada (Ćeriman, Fiket i Racz 2018), a takođe i istraživanje o rodnim segregacijama u visokom obrazovanju (Šobot 2019) koje su vidljive kroz organizacione strukture, politike i kulture (Babović, Drašković i Popović 2019). Istraživanje seksističkih praksi i stavova (koji stoje u osnovama praksi i pokreću ih) u akademskoj zajednici zahteva i sagledavanje šireg društvenog vrednosnog konteksta, pa se analiza u ovom radu oslanja i na studiju o vrednosnim orijentacijama u postsocijalističkom društvu Srbije (i Hrvatske) (Pešić 2017) u kojoj autorka ističe

opstajanje vrednosti autoritarnosti i patrijarhalnosti, kao i nezaživljenost elemenata političkog i ekonomskog liberalizma u društvu Srbije bez obzira na postepenu konsolidaciju kapitalističkog tipa društvenog poretka i njegovog normativnog okvira. Pešić (2010) objašnjava da procesi modernizacije i društveno-ekonomski razvoj u postsocijalističkom periodu nisu u linearnoj vezi sa promenama vrednosnih orijentacija i da je opstajanje patrijarhalnosti u Srbiji između ostalog posledica i prevashodne usmerenosti zakonsko-regulatornih mera države na poboljšanje rodne ravnopravnosti u javnoj sferi društva, što je dovelo do toga da domaćinstvo i porodica čine prostor za dalju reprodukciju rodni neravnopravnosti.

U tom smislu, značajno je sagledati i pravno-normativni kontekst istraživanja o kojem je reč u ovom radu, odnosno ispitati koliko je seksizam definisan i regulisan imajući u vidu međupovezanost privatnog i profesionalnog života akademskih radnica, te njegov uticaj na stanje rodne ravnopravnosti u sferi rada. Na prvom mestu, zabrana diskriminacije po osnovu pola i isticanje ravnopravnosti žena i muškaraca definisani su kao najviše vrednosti ustavnog poretka Republike Srbije (Član 15 i Član 21 Ustava Republike Srbije iz 2006. godine), te i niži antidiskriminacioni pravni akti usvojeni početkom XXI veka u Srbiji slede ove principe (Zakon o zabrani diskriminacije, 2009; Zakon o rodnoj ravnopravnosti [i prethodno Zakon o ravnopravnosti polova] 2021; Zakon o radu, 2005). Iako bi se usvojenom pravnom okviru Republike Srbije relevantnom za navedenu tematiku, kao i procesima razmatranja pojedinačnih pravnih akata u javnim diskusijama i konačno njihovog usvajanja – moglo štošta zameriti, pozitivno je svakako prepoznavanje diskriminatornih praksi prema ženama (budući da je to tema ovog rada), jer se pravnim odredbama pruža mogućnost daljeg unapređenja stanja rodne ravnopravnosti u društvu. Kada je reč konkretno o pojmu seksizma, on se ni u jednom relevantnom krovnom normativnom dokumentu ne definiše precizno, iako se u Članu 37 Zakona o rodnoj ravnopravnosti, a za treću oblast: *Oblast obrazovanja, vaspitanja, nauke i tehnološkog razvoja* po prvi put utvrđuje konkretna obaveza organa javne vlasti i drugih subjekata koji obavljaju poslove u oblasti obrazovanja i vaspitanja, nauke i tehnološkog razvoja na planu integrisanja rodne ravnopravnosti u sve aspekte obrazovnog procesa. To uključuje nameru da se „isključče rodno stereotipni, seksistički sadržaji, uključče sadržaji vezani za rodnu ravnopravnost u cilju prevazilaženja rodni stereotipa i predrasuda, negovanja uzajamnog poštovanja, nenasilnog razrešenja sukoba u međuljudskim odnosima, sprečavanja i suzbijanja rodno zasnovanog nasilja i poštovanja prava na lični integritet, na način prilagođen uzrastu učenika, odnosno studenta“ (Član 37 Zakona, stav 1). Dalje, Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period 2021–2030.

godine, sa akcionim planom za njeno sprovođenje za period 2021–2023. godine predviđa mere koje se odnose na smanjenje seksističkih praksi u medijskom izveštavanju o nasilju u porodici i nasilju na internetu, čime na određen način spaja privatnu i javnu sferu nastojeći da postigne efekte koji bi uticali na smanjenje „širenja mizoginih i seksističkih poruka i senzacionalističkog izveštavanja o nasilju prema ženama u medijima i o nasilju na internetu“ (Poglavlje 2.3 Unapređena sigurnost žena i muškaraca, devojčica i dečaka, od svih oblika rodno zasnovanog nasilja u javnoj i privatnoj sferi i radnom okruženju), što je preneto i u Strategiju za borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za period 2021–2025. godine. Ipak, iako je Nacionalnom strategijom za rodnu ravnopravnost za period 2021–2030. godine, sa akcionim planom za njeno sprovođenje za period 2021–2023. godine zamišljeno da se efekti mera sagledavaju i kroz koordinirano delovanje institucija u cilju ostvarivanja nulte tolerancije na rodno zasnovano nasilje u javnoj i privatnoj sferi i radnom okruženju tokom celokupnog naznačenog perioda, nijednoj instituciji iz oblasti visokog obrazovanja nije dodeljena nadležnost za sprovođenje osmišljenih mera. Slično je definisano i u Nacionalnoj strategiji za mlade za period od 2015. do 2025. godine koja, kao jednu od aktivnosti (vezanu za strateški cilj unapređenja informisanja za mlade i o mladima), predviđa: „razvijati standarde za medije o načinu izveštavanja o mladima koji uključuju suzbijanje rodno stereotipnog i seksističkog prikazivanja mladih (posebno mladih žena, uključujući i prikazivanje mladih žena na društvenim mrežama) i podržati njihovu primenu“, ali među nosiocima realizacije ove aktivnosti nije predviđeno ministarstvo nadležno za obrazovanje, nauku i tehnološki razvoj.

Zakon o visokom obrazovanju (2017), Zakon o naučnoistraživačkoj delatnosti (2005), Zakon o nauci i istraživanjima (2019), Poseban kolektivni ugovor za visoko obrazovanje (2019, 2020), Zakon o zaposlenima u javnim službama (2017), Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti (2009), kao i Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine, Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period od 2020. do 2024. godine, Strategija podsticanja rađanja (2018), Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine, Strategija zapošljavanja u Republici Srbiji za period od 2021. do 2026. godine i Akcioni plan za period od 2021. do 2023. godine za sprovođenje ove Strategije uopšte ne prepoznaju pojam seksizma. Sudeći prema neprepoznavanju pojma seksizam u krovnom normativnom okviru Republike Srbije, koji se odnosi i na oblast visokog obrazovanja, zaključujem da je ostavljena isključiva odgovornost visokoškolskim i naučnoistraživačkim ustanovama da u okviru vlastitih nadležnosti

preporučuju i zahtevaju akcije institucija u svom sastavu, te da sopstvenim primerom ukažu na moguće mehanizme i mere kojima bi postavili osnove za suzbijanje seksističkih praksi i stavova u akademskoj zajednici, posebno kada se one manifestuju u prikrivenom, perfidnom obliku.

Teorijsko određenje pojmova benevolentnog i neprijateljskog seksizma

U ovom tekstu (pre)uzimam definiciju seksizma kojom se ističe društvena i kulturna dimenzija ovog koncepta, jer se time ukazuje na uticaj međuodnosa društveno-istorijskih procesa na odnošenje prema različitim rodovima u zajednici, tako da je seksizam definisan kao: „društveni i kulturni fenomen diskriminiranja ili segregiranja neke rodne grupe na temelju pripadnosti spolu i / ili rodu“ (Galić 2012, 156). Upravo zbog kulturnih i političkih promena koje donekle utiču i na otvoreno iskazivanje negativnih vrednosnih pogleda prema različitim rodovima i njihovom mestu u društvu, Glik i Fisk (Glick and Fiske 1996) smatraju da savremeni seksizam pre definiše duboka ambivalentnost, nego jednoznačna netrpeljivost prema ženama. Prema njihovoj definiciji ambivalentnog seksizma, benevolentni i neprijateljski seksizam čine dve strane jednog istog mehanizma koji (p)održava patrijarhalnu ideologiju i hegemoniju, jer im je osnova u uverenju da su žene slabe, da su zavisne od muškaraca i da im najviše odgovaraju tradicionalne rodne uloge (ibid, 109). Ambivalentni seksizam je multidimenzionalni konstrukt koji dakle uključuje dva seta stavova usmerenih prema ženama, pri čemu je jednom osnova u mizoginiji (neprijateljski seksizam), a drugom u stereotipnom promatranju uloge žene, odnosno u smeštanju žene u njenu tradicionalnu rodnu ulogu u sferi domaćinstva i u obaveze brige i staranja o drugom zbog čega žena zavređuje pažnju, zaštitu, ljubav i divljenje muškarca (benevolentni seksizam) (ibid). Prvi jasno negativan i drugi naizgled pozitivan odnos prema ženama ne nastaju iz suprotnih vrednosnih sistema. Naprotiv, benevolentni seksizam ne potiče iz egalitarne ideologije već iz evaluativne ambivalencije (ibid).

Glik i Fisk (ibid) smatraju da se ambivalentni seksizam identifikuje putem tri elementa odnosa između muškarca i žene, od kojih svaki ima i neprijateljsku i benevolentnu stranu, a reč je o: paternalizmu, rodnoj diferencijaciji i heteroseksualnosti. Paternalizam se uvek iskazuje kroz dominaciju, bilo u vidu dominantnog paternalizma (neprijateljska strana) bilo u vidu protektivnog paternalizma (benevolentna strana) pri čemu navodna zaštita „slabijeg

polu“ daje opravdanje održavanju moći muškarca nad ženom. Rodna diferencijacija se manifestuje kao kompetitivnost (neprijateljska strana) putem isticanja ekskluzivnih znanja, osobina i kompetencija muškaraca za obavljanje upravljačkih poslova i kao komplementarnost (benevolentna strana) koja uvreženo shvatanje o tzv. ženskim osobinama (poput osećajnosti ili miroljubivosti koja se iskazuje kroz pribegavanje kompromisima i izbegavanje konflikata u odnosima sa kolektivom) koristi da istakne njihovu saobraznost sa uvreženim shvatanjem o tzv. muškim osobinama (poput takmičarskog duha i hrabrosti u upravljanju kolektivom i rešavanju sporova) često ističući datu razliku kao razlog češćeg unapređenja muškaraca na rukovodeće pozicije koje se vide kao surove (ibid). Heteroseksualnost, koja se često manifestuje u dva navedena oblika, zadržava u oba manifestna vida vrednosti heteronormativnosti. U prvom, neprijateljskom, kroz heteroseksualno neprijateljstvo u kojem se seksualna privrženost ženi ne može odvojiti od želje za dominacijom nad njom i u drugom, benevolentnom, kroz heteroseksualnu intimnost u kojoj je muška seksualna motivacija povezana sa željom za psihološkom bliskošću sa ženom koja zavređuje zaštitu i ljubav muškarca zbog svoje moralnosti i osobina negovateljice i majke (Glick et al. 1999; 2000, 775). Prema ovoj teoriji, kontrola institucija od strane muškaraca, tradicionalna podela rodni uloga i seksualna reprodukcija čine faktore koji uslovljavaju ambivalentni odnos prema suprotnom polu (Glick and Fiske 2001), odnosno žene će osećati otvoreno neprijateljstvo muškaraca u situacijama kada ugrožavaju njihovu moć, a benevolenciju kada prihvataju tradicionalne rodne uloge.

Dosadašnja istraživanja u ovoj oblasti su pokazala i da benevolentni seksizam, kao uostalom i neprijateljski seksizam, negativno utiču na doživljaj žena o sopstvenoj kompetentnosti, imaju negativan uticaj na njihove ambicije i želje za uspehom i zapravo podstiču žene da se konformiraju tradicionalnim rodni ulogama (Todorović 2013, 17).

Metodološki okvir istraživanja

Analiza u ovom radu se zasniva na empirijskim uvidima iz eksplorativnog istraživanja koje je sprovedeno 2017. godine na uzorku akademskih radnica i radnika angažovanih na državnim univerzitetima u Nišu, Novom Pazaru, Novom Sadu, Kragujevcu i Beogradu i fokusira se na seksističke stavove i ponašanja u akademskoj zajednici koji predstavljaju barijere u razvoju naučnih karijera žena i posredno utiču na vidljivost njihovih naučnih doprinosa.

Podaci za analizu prikupljeni su u dubinskim polustrukturisanim intervjuima obavljenim sa ženama, i muškarcima kao kontrolnom grupom. Birani su zaposleni na rukovodećim funkcijama na fakultetima u sastavu državnih univerziteta, a iz tri naučne oblasti: društveno-humanističke nauke, prirodno-matematičke nauke i tehničko-tehnološke nauke. Starosni kriterijum i radni staž nisu bili elementi za odabir sagovornica i sagovornika već obavljanje neke od rukovodećih funkcija na fakultetu, bilo da je reč o upravljanju institucijom ili jednim njenim delom (departmanom, katedrom, laboratorijom) ili projektom (finansiranim od strane nadležnog ministarstva ili međunarodnih organizacija i tela, pri čemu je bilo mandatorno da je nosilac projekta fakultet na kom su sagovornice i sagovornici bili angažovani u trenutku sprovođenja istraživanja). U uzorak istraživanja nisu ušli kontaktirani rukovodioci i rukovoditeljke koji su nekada ili u trenutku izvođenja terenskog istraživanja obavljali političke funkcije na lokalnom ili državnom nivou usled istraživačke namere da se mapira stanje u akademskoj zajednici na nivou prosečne populacije akademskih radnika i radnica na rukovodećim pozicijama. Fokus tako zamišljenog istraživanja bio je na razumevanju i interpretaciji mehanizama koji stoje u osnovama hijerarhija na univerzitetima, uključujući i rodnu segregaciju, diskriminaciju i nasilje. Pored segmenta intervjua u kojem su prikupljeni socio-demografski podaci i podaci o radnoj poziciji sagovornika i sagovornica i strukturi njihovog radnog kolektiva, intervjui su obuhvatili i sledeće tematske celine: realna (i subjektivna) procenjena moć sagovornica i sagovornika, stilovi rukovođenja, konflikti i saradnja, lične potrebe, razvoj karijere i angažman, izazovi pomirenja porodične i profesionalne sfere i rodne razlike u akademskoj sferi. Iskustvenu građu za narativnu analizu u ovom radu čini 56 polustrukturisanih dubinskih intervjua, pri čemu je 38 intervjua obavljeno sa ženama, a 18 sa muškarcima. Budući da je reč o eksplorativnom istraživanju analizu vodi sledeće istraživačko pitanje: koji faktori u akademskoj kulturi vode iskazivanju benevolentnog i/ili neprijateljskog seksizma prema akademskim radnicama u Srbiji, a koji indirektno utiče na nevidljivost njihovih naučnih doprinosa?

Analiza

Sagovornice i sagovornici koji prepoznaju seksističke prakse i stavove (koji stoje u osnovi datih praksi i pokreću ih) u akademskoj zajednici – naj-

pre ih opisuju kao prepreke na putu karijernog razvoja i napredovanja žena, akademskih radnica²:

Upravo zato što su najčešće muškarci na rukovodećim funkcijama, i u situacijama kada se pojavi ta vrsta problema nekog seksističkog ili bilo kakvog, to itekako otežava karijere koleginica. O tome sam slušao često. Dakle, i na našem univerzitetu i u Srbiji (Muškarac, Niš)³

Kontekst u kojem se dešavaju navedene prakse sagovornice i sagovornici interpretiraju u patrijarhalnom ključu naglašavajući da opstajanje patrijarhalne kulture u akademskim institucijama omogućava manifestaciju i složenijih oblika nasilja nad ženama kakvo je, na primer, seksualno uznemiravanje i zlostavljanje. Nekoliko muškaraca i par žena iz uzorka je istaklo da *često čuju od koleginica da imaju problema sa kolegama, u smislu zloupotrebe položaja* (seksualno ucenjivanje, prim. aut.), kao i da ih je izloženost nasilju *sprečavala, usporavala u napredovanju* (Muškarac, Niš).

Sagovornica iz Beograda koja je i sama imala iskustvo seksualnog uznemiravanja u okviru akademske zajednice navodi da je naknadno saznala *da nije samo ona* bila izložena takvoj vrsti nasilja i da je u svim slučajevima za koje je kasnije saznala reč bila o istom počinioocu – profesoru sa katedre. Sagovornice iz ovog istraživanja smatraju da hijerarhijsko ustrojstvo akademskih institucija izlaže nepravdi i nasilju akademske radnice, ali ne i njihove kolege, čime date prakse dobijaju jasnu rodnu dimenziju.

Značajno je da sagovornice i sagovornici u ovom istraživanju očekivano najčešće identifikuju primere neprijateljskog seksizma, jer su oni uočljiviji zbog izraženog direktnog neprijateljstva prema ženama.

Posebno u mlađim danima, to je vrlo stresan, vrlo delikatan period života... od ličnog mobinga sa konotacijom raznih najčešće seksualnih aluzija do toga kad se i vaš porodični život javlja da ta deca nisu vaših partnera nego... mislim najbrutalnije insinucije i još otežavajuća okolnost – to su vam sve bivši profesori što je mislim dodatno ponižavanje (Žena, Novi Sad).

Identifikovani neprijateljski seksizam, kao stav o manjoj vrednosti u odnosu na muškarce, žene češće doživljavaju od kolega u akademskoj zajednici nego od koleginica.

² U radovima na ovu temu koristim pojam akademske radnice i akademski radnici jer želim da istaknem prekarni karakter njihovog rada (videti detaljnije u Čeriman, Fiket i Racz 2018).

³ Radi zaštite identiteta sagovornika i sagovornica u analizi navodim jedino pol i grad u kojem se nalaze univerziteta iz uzorka.

Sagovornica iz Niša, na primer, ističe da je tokom izrade magistarskog rada bila izložena seksističkim stavovima svog mentora koji je *verovao da su muškarci pametniji od žena* i zbog toga je prema njoj zauzimao *prilično negativan odnos samo zbog toga što sam žena*, a rodnu diferencijaciju, kao vid seksizma, iskazivao je i u stavu prema svojoj asistentkinji. Uprkos seksističkim stavovima, sagovornica ističe da je bila u milosti mentora, jer on u njoj *nije video konkurenciju*. Dakle, neprijateljski seksizam iz ovog primera ima svrhu odbrane superiornog položaja muškarca, a meta su mu (uspešne) žene koje svojim delovanjem ili znanjima prete da naruše hijerarhijsko ustrojstvo odnosa u akademskoj instituciji.

Primer sagovornice iz Niša nije usamljen, jer su i sagovornice iz drugih gradova u uzorku takođe identifikovale neprijateljske seksističke stavove kolega kojima se veličaju upravljačke veštine muškaraca: *Tako da mislim da će pre izaći u susret takvi muškarci muškarcima nego ženama i očekuje se jednostavno da muškarci budu ti koji će da vode nešto (Žena, Beograd)*, kao i seksističke prakse: *To je patrijarhat, za sve mora da se pita, sve on organizuje ili podeli poslove i očekuje da se sve za njega uradi (Žena, Novi Sad)*, kojima se nastoje umanjiti sposobnosti, znanja i veština žena:

I sad iskreno rečeno ta situacija, taj prostor kad ste u komunikaciji sa kolegama je bio jasan, oni će ili da vas odbace ili da kažu „šta ta žena ima tu da traži“, mislim nažalost ima i toga ali nisam ja često bila u toj situaciji. S druge strane oni (muškarci, prim. aut.) imaju tu neku svest o svojoj nekoj superiornosti (Žena, Kragujevac).

Rodna diferencijacija, koja je jedna od manifestacija neprijateljskih seksističkih stavova, u navedenim primerima je iskazana kao hostilnost prema učešću žena u određenim radnim aktivnostima ili prema proboju žena na rukovodeće pozicije: *„šta hoće ona“ (Žena, Novi Pazar)*. Prema shvatanjima dela akademskih radnika o kojima svedoče sagovornice u ovom istraživanju, žene su manje sposobne za obavljanje zadataka rukovođenja u poređenju sa muškarcima koji su predodređeni za upravljačke funkcije. Seksističke prakse koje proishode iz neprijateljskih seksističkih stavova mogu biti branjene različitim mehanizmima, poput izostanka institucionalne podrške za rešavanje postojećih problema. U povratnoj sprezi, institucionalno pružanje podrške uticalo bi i na ojačavanje same institucije iznutra, davanjem potrebnih resursa osobama na rukovodećim funkcijama da pristupe unapređenju stanja u okviru nadležnosti koje su im date. Pritom, sagovornica iz Beograda ističe da je važno razumeti različite pozicije žena koje obavljaju rukovodeće funkcije u okviru akademskih institucija, jer je i sama često bila izložena nasilnim obrascima ponašanja:

Zato što, prosto, takva mi je priroda, opet možda ona je takva zato što sam žena, mada ja u svojoj kući ne važim za neku mirnu osobu, ne važim ni ovde, ali ja nisam agresivna, a ova druga strana ima tu agresivnost.

Izvod iz narativa sagovornice ističe i još jedan faktor koji pogoduje daljoj izloženosti žena seksističkim praksama u akademiji. Konkretno, čak i kada je zlostavljanje žena prepoznato kao problem – nedostatak javnog konsenzusa o nivou njegove štetnosti, što se u ovom slučaju pravda zaštitom „dobrobiti odeljenja“, zapravo predstavlja direktnu podršku postojanju nepravednih i nasilnih odnosa prema akademskim radnicama.

Dok je neprijateljski seksizam jasno prepoznat kod dela sagovornica i sagovornika iz ovog istraživanja, niko, pak, nije prepoznao primere benevolentnog seksizma u odnosima u akademiji, a nekoliko sagovornica i sagovornika ih je čak i iskazalo tokom intervjua, što svedoči o njihovom postojanju u praksi akademskih institucija: *Nekad vam treba onako da stane neko muško iza vas, prosto ako ste u muškom poslu pa da stane* (Žena, Novi Sad).

Protektivni paternalizam koji je iskazan u ovom primeru, a koji predstavlja jednu od manifestacija benevolentnog seksizma, dolazi iz rakursa patrijarhalne ideologije. Ukoliko navedeni izvod iz narativa sagovornice sa Univerziteta u Novom Sadu uporedimo sa primerom dominantnog paternalizma iz mentorskog odnosa sagovornice sa Univerziteta u Nišu s početka analize u ovom radu (čiji mentor nije osećao konkurenciju pa je bila u njegovoj milosti), može se zaključiti da je reč o paternalizmu koji ima isti cilj – održavanje dominacije muškaraca tako što im se predaje moć nad procesom ostvarenja dobrobiti žena u određenoj sferi. Iz narativa sagovornice sa Univerziteta u Novom Sadu vidljivo je i da u pojedinim oblastima nauke savezi koji su zasnovani na hijerarhijskim principima onemogućavaju prodor žena u određene akademske strukture i potencijalno ograničavaju domete i vidljivost naučnih dostignuća žena, što potvrđuju slična iskustva drugih sagovornica iz uzorka:

[...] Osim ako nema nekih lobija, što sada mislim da su u međuvremenu i napravili u akademskoj zajednici posebno kada je postalo presudno važno za vaše izbore to da li ćete objaviti u ovom referentnom ili onom referentnom časopisu. Preko bodova i uredništva prave se lobiji različite vrste i način na koji ćete vi to probiti zavisi mnogo i od vaše socijalne inteligencije, ali i od onoga što je vaš rad (Žena, Niš).

Protektivni paternalizam u kombinaciji sa rodnom diferencijacijom pronađen je i u narativu sagovornika sa Univerziteta u Beogradu:

Žene ipak imaju tu aj' da kažemo otežavajuću okolnost vezano za porodicu, za formiranje porodice, za decu, mislim znate ono ta porodijska bolovanja. Mislim, ipak da kažem kada se porode ipak su upućene da pomognu svojoj deci, da budu više orijentisane na njih i onda to ih nekako skrajne iz profesionalnih aktivnosti.

Narativ sagovornika iz Beograda ne uključuje moguća rešenja koja bi ženama zainteresovanim za karijerno napredovanje olakšala usklađivanje porodične i profesionalne sfere, već se teškoće sa kojima se žene majke suočavaju u sferi rada vide isključivo kao lično, a ne institucionalno i društveno pitanje. Pod velom „brige“ za opterećenja žena akademskih radnica protura se profesionalna diskvalifikacija koja zapravo čini barijeru napredovanju žena koje poseduju znanja i sposobnosti za rad u određenoj oblasti:

Znači rad sam u laboratoriji, na tim ispitivanjima nije mnogo žena angažovano. [...]. Nije da nema, nije da nema, jer u toj laboratoriji u Branšu bila je svojevremeno šefica laboratorije žena. [...]. Ali nije lako, postoje neke discipline i neke čisto okolnosti posla koje otežavaju, u smislu fizičkog angažovanja, recimo odlaska na teren, razumete. Ove moje kolege laboranti oni odlaze na teren, tamo vade uzorke, idu po kamenolomima, uzimaju uzorke agregata, treba to, znate 25 kg džak, 50 kg džak, treba to izneti.

Dok je analiza pokazala da neprijateljski seksizam češće ispoljavaju muškarci prema ženama, dotle je benevolentni seksizam zastupljeniji u međusobnim odnosima žena, odnosno naše sagovornice su ga češće izražavale kroz svoje narative, nego što je to bio slučaj u narativima sagovornika u ovom istraživanju:

Onda tu postoji jedan broj žena koji npr. možda i koriste svoje ženske epitete na neodgovarajući način, koje i posle imaju problem sa mobingom, ali možda su izazvale taj mobing. Ja nikad nisam npr. imala problem s tim [...] jednostavno sebe nisam nikada stavila u kontekst koji može da pomogne ili da nekog udobrovolji da uopšte proba tako nešto, znate... (Žena, Beograd).

Nalazi ovog istraživanja potvrđuju rezultate istraživanja o seksističkim stavovima i praksama koje je sprovedeno u nekoliko zemalja, a u kojima je pronađena pravilnost da što je veće iskazivanje neprijateljskog seksizma od strane muškaraca u jednoj zemlji, to žene u većoj meri prihvataju benevolentni seksizam (Glick et al. 2000, 763). Objašnjenja autora date studije su da se žene benevolentnim seksizmom zapravo pokušavaju odbraniti od veoma izraženog neprijateljskog seksizma (Glick et al. 2000). Abrams i saradnici (2003) ističu da se negativna reakcija na žrtve silovanja ispoljava u formi seksističkih stavova u situacijama kada se žene koje su preživele seksualno nasilje ne uklapaju u

tradicionalno zamišljenu rodnu ulogu žene, odnosno u predrasudama kreiran model žene žrtve silovanja. Ipak, dimenzija heteroseksualnosti upotrebljena u seksističkom diskursu u navedenom primeru iz intervjua sa sagovornicom sa Univerziteta u Beogradu, posebno je opasna kada je reč o osudama žena koje su žrtve seksualnog uznemiravanja i/ili zlostavljanja. Nametanje odgovornosti ženama za preživljeno nasilje mehanizam je koji onemogućava njihov oporavak, a uz to pruža i mogućnost za reprodukciju nasilja, jer je internalizacija krivice najčešći razlog zbog kog se žene žrtve seksualnog zlostavljanja ne usuđuju da u praksi zatraže pomoć relevantnih institucija i organizacija.

Analiza je pokazala da faktori koji utiču na ispoljavanje benevolentnog seksizma u akademskoj zajednici uključuju, između ostalog, nedostatak znanja o poziciji akademskih radnica unutar sistema koji funkcioniše po prekaranim i patrijarhalnim principima, a koji se često predstavljaju u meritokratskom ruhu:

Znači ovde postoje kriterijumi za napredovanje i kriterijumi su isti i za žene i za muškarce. Sad žene treba pomoći unutar njene porodice, a institucija ne može da definiše drugačije kriterijume za izbor žena ili za unapređenje žena u odnosu na muškarce, to bi bila onda suprotna diskriminacija u drugom pravcu, po mom mišljenju. Sad da kažemo – za muškarce treba 5 radova da bi postali nešto, a za ženu 4, pa to ne bi moglo da bude tako. A što se tiče pomoći, to treba u okviru porodice da se izbalansira da ona ima mogućnosti ravnopravne kao i muškarac, a institucija ne pravi razliku ni u kom napredovanju ni po čemu drugom, ni po zapošljavanju (Muškarac, Beograd).

Todorović (2013) ističe da su jasni pokazatelji seksističkog ponašanja prema ženama protivljenje (afirmativnim) merama koje bi mogle doprineti stanju rodne ravnopravnosti u društvu i poricanje postojanja rodne neravnopravnosti, kao što je to vidljivo u prethodnom primeru. Iako je analiza u ovom istraživanju pokazala da nekoliko sagovornica i sagovornika prepoznaje diskriminatorni odnos prema ženama u načinu na koji su zamišljeni kriterijumi za vrednovanje naučnog rada i karijerno napredovanje akademskih radnica:

To je sad glavno pitanje o kome treba mnogo razmišljati, u svakom slučaju oni su dali da žene mogu pre u penziju, to je jedno, ali kad je napredovanje u pitanju vi takođe imate na 5 godina i vi imate, dobro, uzima se u obzir to porodičko, ali se ne uzima u obzir što se tiče kriterijuma. Vi morate isto da date kao muškarac 5 radova, eventualno ja bih smanjila broj tih traženih za žene, jer ne možete vi društvu da doprinesete i u tom smislu i u ovom. Ne može, ne može, tehnički je neizvodljivo (Žena, Kragujevac).

Većinski žene na rukovodećim pozicijama iz našeg uzorka, kao i muškarci, ne uviđaju rodnu dimenziju neravnopravnosti koja vodi seksističkim praksama u akademskoj zajednici i stoga pokazuju slabu ambiciju da se angažuju na promeni sistema. Ipak, pojedine sagovornice i sagovornici predlažu rešenja za situacije neravnopravnosti žena ili kršenja ženskih ljudskih prava u akademskoj zajednici, videvši ih, pored lične podrške koju mogu da pruže, prevashodno u zakonskoj regulativi i osmišljavanju državnih mera institucionalne podrške za lakše usklađivanje porodičnog i profesionalnog života žena, bez obzira na otpore koje bi takva rešenja mogla proizvesti:

Mene štite ti pravilnici i moram da priznam da je svako u tom smislu ograničavanje apsolutne moći naišlo na neverovatne otpore [...] ili da to ekspliciram jednom metaforom koju sam skoro čula na jednom zanimljivom važnom događaju „nećemo valjda zakon doslovno tumačiti“, na šta je moj odgovor bio „a kako ćemo – metaforički?!“ (Žena, Novi Sad).

Ista sagovornica ističe i da je važno imati nove modele za ugledanje na uspešne naučnice: *Biti naučni radnik, a ne biti nečija je li navijačica ili bilo šta slično, prosto ne biti tipična žena u smislu u kom se to podrazumeva u patrijarhalnom društvu, dok sagovornik iz Niša ističe da:*

Ono što je potrebno to je da svi članovi naše univerzitetske zajednice steknu hrabrosti da javno govore o problemima, dakle i žene i muškarci. Toga nema, ne samo u ovoj sferi, toga nema ni u drugim sferama, mi javno ne govorimo ni o plagiranju ni o nepotizmu itd. Mislim da bi ovome o čemu vi pričate najviše pomogla upravo jedna otvorena javna debata, javni govor o svim tim stvarima, jer kada bi se takvi slučajevi javno obznanjivali da bi se onda manje i dešavali. Mislim da u formalnom smislu verovatno sve izgleda idealno u našim zakonima [...] ono što je problem to su običaji koji postoje, praksa koja postoji, praksa odlučivanja, praksa kojom se ljudi rukovode na univerzitetu, to je ono što je problem.

Zaključna razmatranja

Iako istraživanja pokazuju da je od osamdesetih godina XX veka do danas došlo do smanjenja zastupljenosti seksističkih stavova prema ženama, pojedini autori ističu da je razlog tome zapravo transformacija načina na koje se seksizam ispoljava (McHugh and Frieze 1997). I istraživanja obavljena u susednim zemljama, u populaciji mladih, takođe pokazuju da se opseg i fokus seksizma usmerenog prema ženama promenio s vremenom (Klasnić i Štulhofer 2018), kao i da se seksistički stavovi u savremenim društvima ispoljavaju

na perfidne, suptilne načine i u formi svojevrsne ambivalentne netrpeljivosti prema ženama (Glick and Fiske 1996; 2001).

Namera eksplorativnog istraživanja predstavljenog u ovom radu upravo je bila da na uzorku akademskih radnica i radnika (kao kontrolne grupe), angažovanih na rukovodećim pozicijama u okviru pet državnih univerziteta u Srbiji, utvrdi faktore koji dovode do iskazivanja benevolentnog i/ili neprijateljskog seksizma (koji se zajedno mogu imenovati kao ambivalentni seksizam) prema akademskim radnicama, a koji indirektno utiču na nevidljivost njihovih naučnih doprinosa. Analiza je pokazala da kontekst u kojem rade žene i muškarci u akademiji odlikuje patrijarhalna kultura i prekarni karakter posla, a da normativni okvir koji se odnosi na visoko obrazovanje, nauku i istraživanja ne prepoznaje pojam seksizma zbog čega izostaju i konkretne mere za njegovo sprečavanje i intervenciju u situacijama kada je usmeren prema akademskim radnicama. U praksi takva situacija pogoduje ispoljavanju seksističkih stavova, koji pokreću seksističke prakse, u oba ispitivana manifestna vida: neprijateljskom i benevolentnom seksizmu, odnosno njihovim ključnim elementima: paternalizmu, rodnoj diferencijaciji i heteroseksualnosti kao odnosu dominacije. Sagovornice i sagovornici u ovom istraživanju očekivano češće identifikuju primere neprijateljskog seksizma, jer su oni uočljiviji zbog izraženog direktnog neprijateljstva prema ženama. Dok je neprijateljski seksizam jasno prepoznat kod dela sagovornica i sagovornika iz ovog istraživanja, niko od njih nije prepoznao primere benevolentnog seksizma u odnosima u akademiji, s tim da je nekoliko sagovornica i sagovornika iskazalo benevolentni seksizam u stavovima tokom intervjuja što svedoči o njihovom postojanju u praksi akademskih institucija. Dok je analiza pokazala da neprijateljski seksizam češće ispoljavaju muškarci prema ženama, dotle je benevolentni seksizam zastupljeniji u međusobnim odnosima žena, odnosno naše sagovornice su ga češće izražavale kroz svoje narative nego što je to bio slučaj u narativima sagovornika u ovom istraživanju.

Analiza je pokazala da su faktori koji utiču na ispoljavanje neprijateljskog seksizma prema ženama u akademskoj zajednici nedostatak institucionalne podrške za rešavanje postojećih problema i nedostatak javnog konsenzusa o nivou štetnosti seksističkih praksi u akademiji, pre svega njihovom negativnom uticaju na karijerni razvoj žena i posredno na vidljivost njihovih naučnih doprinosa. S druge strane, faktori koji omogućavaju manifestaciju benevolentnog seksizma u praksama domaće akademske zajednice uključuju prevashodno nedostatak znanja o poziciji akademskih radnica unutar akademskog sistema i neviđanje da sistem funkcioniše po prekarnim i patrijarhalnim principima, a da se oni često predstavljaju u meritokratskom ruhu.

Žene i muškarci iz uzorka ovog istraživanja u većini pokazuju slabu ambiciju da se angažuju na promeni seksističkih praksi i ustrojstva sistema koji ih omogućava. Ipak, pojedine sagovornice i sagovornici predlažu rešenja koja, pored lične podrške koleginicama, podrazumevaju i usvajanje zakonske regulative i osmišljavanje državnih mera institucionalne podrške, koja bi se pre svega odnosila na lakše usklađivanje porodičnog i profesionalnog života žena akademskih radnica, te organizovanje javnih diskusija o važnosti prevencije nasilnog ponašanja prema ženama u akademiji.

Sagovornice i sagovornici koji prepoznaju seksističke prakse i stavove (koji stoje u osnovi datih praksi i pokreću ih) u akademskoj zajednici najpre ih opisuju kao prepreke na putu karijernog razvoja i napredovanja žena – akademskih radnica. Iako savremena istraživanja pokazuju da je došlo do smanjenja zastupljenosti stereotipa da žene ne mogu dobro da obavljaju zaduženja koja zahtevaju rukovodeće pozicije (Powel 2011), ipak se još uvek muškarci vide kao dobri lideri (Koenig et al. 2011), a žene zbog muških saveza koji protežiraju tako viđene muškarce – ređe dolaze do rukovodećih pozicija, što potvrđuju i nalazi ranije sprovedenog istraživanja u ovoj oblasti u Srbiji (Čeriman, Fiket i Rácz 2018). Patrijarhalno ustrojstvo akademije podriva mogućnost lakog udruživanja žena radi promene sistema, a karijerno napredovanje predstavljeno kao navodno meritokratsko negira sistemске i uže institucionalne barijere sa kojima se osobe susreću i koje proizlaze iz rase, etniciteta, klase, roda (Morley 2013). Upravo tu na scenu stupa seksizam koji se upotrebljava kako bi se odbranio superiorni položaj muškaraca, a meta su mu uspešne žene koje svojim delovanjem ili znanjima prete da naruše hijerarhijsko ustrojstvo odnosa u akademskoj instituciji. Primeri iz analize pokazuju da se seksističkim stavovima nastoje umanjiti sposobnosti, znanja i veštine akademskih radnica čime se posredno dugoročno utiče i na vidljivost njihovih naučnih dostignuća i znanja, a preko interesnih klika i direktno se nastoji onemogućiti predstavljanje i publikovanje naučnih radova i rezultata istraživanja žena.

Izvori (svi analizirani normativni dokumenti su preuzeti sa stranice: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/reg-overview>)

Nacionalna strategija za mlade za period od 2015. do 2025. godine. *Službeni glasnik Republike Srbije* 22/2015.

Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period 2021–2030. godine, sa akcionim planom za njeno sprovođenje za period 2021–2023. godine.

Strategija za borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za period 2021–2025. godine. *Službeni glasnik Republike Srbije* 47/2021.

Ustav Republike Srbije. *Službeni glasnik Republike Srbije* 98/2006.

Zakon o zabrani diskriminacije. *Službeni glasnik Republike Srbije* 22/2009 i 52/2021.

Zakon o rodnoj ravnopravnosti. *Službeni glasnik Republike Srbije* 52/2021.

Zakon o radu. *Službeni glasnik Republike Srbije* 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka US, 113/2017 i 95/2018 – autentično tumačenje.

Zakon o visokom obrazovanju. *Službeni glasnik Republike Srbije*. 88/2017, 73/2018, 27/2018 – dr. zakon, 67/2019, 6/2020 – dr. zakoni, 11/2021 – autentično tumačenje, 67/2021 i 67/2021 – dr. zakon.

Zakon o naučnoistraživačkoj delatnosti. *Službeni glasnik Republike Srbije* 110/2005, 50/2006 – ispr., 18/2010 i 112/2015.

Zakon o nauci i istraživanjima. *Službeni glasnik Republike Srbije* 49/2019.

Poseban kolektivni ugovor za visoko obrazovanje. *Službeni glasnik Republike Srbije* 86/2019 i 93/2020.

Zakon o zaposlenima u javnim službama. *Službeni glasnik Republike Srbije* 113/2017, 95/2018, 86/2019 i 157/2020.

Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti. *Službeni glasnik Republike Srbije* 36/2009, 88/2010, 38/2015, 113/2017, 113/2017 – dr. zakon i 49/2021.

Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine.

Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period od 2020–2024. godine. *Službeni glasnik Republike Srbije* 44/2020.

Strategija podsticanja rađanja. *Službeni glasnik Republike Srbije* 25/2018.

Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016–2025. godine. *Službeni glasnik Republike Srbije* 26/2016.

Strategija zapošljavanja u Republici Srbiji za period od 2021. do 2026. godine i Akcioni plan za period od 2021. do 2023. godine za njeno sprovođenje.

Literatura

- Abrams, Dominic, Viki Tendayi, Barbara Masser and Gerd Bohner. 2003. "Perceptions of Stranger and Acquaintance Rape: The Role of Benevolent and Hostile Sexism in Victim Blame and Rape Proclivity". *Journal of Personality and Social Psychology* 84(1): 111–125.
- Babović, Marija, Branka Drašković i Ivanka Popović. 2019. „Rodne strukture, politike i kulture u organizacijama visokog obrazovanja: kvalitativno istraživanje na državnom i privatnom fakultetu u Beogradu“. U *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: koncepti, prakse i izazovi*, prir. Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, 153–171. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Blagojević, Marina. 1992. „Nauka i pol – obrasci svakidašnjeg života“. *Sociologija* 34(2): 243–257.
- Blagojević, Marina. 2009. „Naučna izvrsnost na poluperiferiji: hijerarhije, isključivanje i moguća feministička strategija za proizvodnju znanja“. U *Rod i nauka: zbornik radova sa Konferencije, Sarajevo, 4. i 5. septembar 2008. godine*, prir. Jasminka Babić-Avdispahić, Jasna Bakšić-Muftić i Ugo Vlajsavljević, 19–39. Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije.
- Blagojević Hjuson, Marina. 2012. *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Hughson Marina. 2019. „Rodnost i proizvodnja znanja na poluperiferiji: Pravo na izvrsnost?“. U *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: koncepti, prakse i izazovi*, prir. Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, 3–25. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Campbell, Bernadette, Glenn E. Schellenberg and Charlene Y. Senn. 1997. "Evaluating Measures of Contemporary Sexism". *Psychology of Women Quarterly*, 21(1): 89–102.
- Čeriman, Jelena, Irena Fiket i Krisztina Rácz. 2018. *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu: Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju.
- Đerić, Gordana. 2005. „Stereotip – kraj jedne priče“. *Filozofija i društvo* 3: 71–93.
- Džamonja-Ignjatović, Tamara, Nevenka Žegarac, Dragana Popović i Gordana Daša Duhaček. 2009. „Istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti u sistemu visokoškolskog obrazovanja“. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 3(3): 695–709.
- Džamonja-Ignjatović, Tamara, Dragana Popović i Gordana Daša Duhaček. 2010. „Rodna osetljivost u akademskom prostoru: istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti na Univerzitetu u Beogradu“. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 4(4): 455–477.

- Galić, Branka. 2008. „Rodni identitet i seksizam u Hrvatskoj“. U *Relacijski identiteti: prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva*, prir. Ivan Cifrić, 153–183. Zagreb: Biblioteka Razvoj i okoliš.
- Galić, Branka. 2012. „Promjena seksističkog diskursa u Hrvatskoj? Usporedba rezultata istraživanja 2004. i 2010. godine“. *Socijalna ekologija* 21(2): 155–177.
- Galić, Branka i Ksenija Klasnić. 2012. „Seksizam i socioekološke orijentacije u Republici Hrvatskoj“. U *Ekofeminizam: nova politička odgovornost*, prir. Rada Drezgović, Gordana Daša Duhaček i Jelena Vasiljević, 172–200. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.
- Galić, Branka i Krunoslav Nikodem. 2006. „Ne/razlomljeni identiteti: seksizam i religioznost u hrvatskom društvu“. *Socijalna ekologija* 15(1–2): 81–102.
- Glick, Peter and Susan T. Fiske. 1996. “The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating Hostile and Benevolent Sexism”. *Journal of Personality and Social Psychology* 70(3): 491–512.
- Glick, Peter, and Susan T. Fiske. 2001. “An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justifications of gender inequality”. *American Psychologist* 56: 109–118.
- Glick, Peter, and Susan T. Fiske. 2011. “Ambivalent Sexism Revisited”. *Psychology of Women Quarterly* 35(3): 530–535.
- Glick, Peter, Susan T. Fiske, Jun Xu and Amy C. Cuddy. 1999. “Disrespecting versus disliking: Status and interdependence predict ambivalent stereotypes of competence and warmth”. *Journal of Social Issues* 55(3): 473–489.
- Glick, Peter, Susan T. Fiske, Antonio Mladinic, Jose L. Saiz, Dominic Abrams, Barbara Masser, Bolanle Adetoun, Johnstone E. Osagie, Adebowale Akande, Amos Alao, Annetje Brunner, Tineke M. Willemsen, Kettie Chipeta, Benoit Dardenne, Ap Dijksterhuis, Daniel Wigboldus, Thomas Eckes, Iris Six-Materna, Francisca Expósito, Miguel Moya, Margaret Foddy, Hyun Jeong Kim, Maria Lameiras, Maria José Sotelo, Angelica Mucchi-Faina, Myrna Romani, Nuray Sakalli, Bola Udegbe, Mariko Yamamoto, Miyoko Ui, Maria Cristina Ferreira and Wilson Lopez Lopez. 2000. “Beyond prejudice as simple antipathy: hostile and benevolent sexism across cultures”. *Journal of Personality and Social Psychology* 79(5): 763–775.
- Huber, Kayla A. (2016). *Sexism Goes Underground: The Development of a Neosexism Scale Catered to College Student Populations*. Senior Thesis. Lake Forest College. <https://core.ac.uk/download/pdf/48614383.pdf>
- Ignjatović, Suzana, Dragomir Pantić, Aleksandar Bošković i Zoran Pavlović. 2010. *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike.
- Klasnić, Ksenija i Aleksandar Štulhofer. 2018. „Prihvatanje mitova o silovanju među adolescentima: longitudinalna medijska studija“. *Društvena istraživanja* 27(2): 221–242.

- Koenig, Anne M., Alice H. Eagly, Abigail A. Mitchell and Tiina Ristikari. 2011. "Are Leader Stereotypes Masculine? A Meta-analysis of Tree Research Paradigms". *Psychological Bulletin* 137(4): 616–642.
- Masser, Barbara and Dominic Abrams. 1999. "Contemporary Sexism: The Relationship Among Hostility, Benevolence, and Neosexism". *Psychology of Women Quarterly* 23(3): 503–517.
- McHugh, Maureen C. and Irene H. Frieze. 1997. "The Measurement of Gender-Role Attitudes: A Review and Commentary". *Psychology of Women Quarterly* 21(1): 1–16.
- Mihić, Vladimir. 2010. „Izraženost i korelati rodnih predrasuda kod stanovnika Vojvodine“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Morley, Louise. 2013. "The Rules of the Game: Women and the Leaderist Turn in Higher Education". *Gender and Education* 25 (1): 116–131.
- Morrison, Melanie A., Todd G. Morrison, Gregory A. Pope and Bruno D. Zumbo. 1999. "An Investigation of Measures of Modern and Old-Fashioned Sexism". *Social Indicators Research* 48(1): 39–50.
- Pešić, Jelena. 2010. „Patrijarhalnost na Zapadnom Balkanu. Komparativna analiza vrednosnih orijentacija“. U *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, priir. Anđelka Milić i Smiljka Tomanović, 169–185. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Pešić, Jelena. 2017. *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Powell, Gary. 2011. *Women and Men in Management*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Stoll, Laurie C., Terry G. Lilley and Kelly Pinter. (2017). "Gender-Blind Sexism and Rape Myth Acceptance". *Violence Against Women* 23(1): 28–45.
- Swim, Janet K. and Laurie L. Cohen. 1997. "Overt, Covert, And Subtle Sexism: A Comparison Between the Attitudes Toward Women and Modern Sexism Scales". *Psychology of Women Quarterly* 21: 103–118.
- Swim, Janet K., Kathryn J. Aikin, Wayne S. Hall, and Barbara A. Hunter. 1995. "Sexism and Racism: Old-fashioned and Modern Prejudices". *Journal of Personality and Social Psychology* 68(2): 199–214.
- Šimac, Bruno i Ksenija Klasnić. 2021. „Što još one žele? Razvoj nove skale za mjerenje suvremenih oblika seksizma“. *Socijalna ekologija* 30(2): 255–297.
- Šobot, Ankica. 2019. „Rodna segregacija u visokom obrazovanju na primeru Srbije“. U *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: koncepti, prakse i izazovi*, priir. Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, 121–134. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Todorović, Marija. 2013. „Benevolentni seksizam i rodna ravnopravnost“. *Genero* 17: 1–22.

Jelena Čeriman

INSTITUTE OF PHILOSOPHY AND SOCIAL THEORY, UNIVERSITY OF BELGRADE

Benevolent and Hostile Sexism as an Obstacle to the Visibility of the Academic Contributions of Female Academic Workers in Serbia

This paper focuses on sexist attitudes and behaviours in the academic community that represent barriers to the development of women's academic careers and affect the visibility of their academic contributions in the long run. From the perspective of both male and female interviewees, the observed sexism directed towards female academic workers hinders their career advancement and undermines the possibility of both women's solidarity and radical systemic change. Sexism wrapped up in seemingly meritocratic principles supports patriarchal academic culture by making the academic contributions of female academic workers less visible in the long run. The analysis is based on empirical insights from exploratory research conducted in 2017 on a sample of women academic workers engaged at state universities in Niš, Novi Pazar, Novi Sad, Kragujevac and Belgrade, and focuses on the question: what factors lead to academic culture expressing benevolent and / or hostile sexism towards female academic workers, which indirectly affects the invisibility of the academic contributions of academic workers in Serbia.

This research was supported by the PERFORM (Performing and Responsive Social Sciences) project of the Swiss Agency for Development and Cooperation (SDC) conducted by Helvetas and the University of Fribourg. The views expressed in this study are those of the author and do not necessarily reflect the views and opinions of the Swiss Agency for Development and Cooperation or Helvetas and the University of Fribourg.

Key words: ambivalent sexism, benevolent sexism, hostile sexism, patriarchal academic culture, women academic workers, Serbia

Intersekcionalna perspektiva u akademskom prostoru: pripadnice nacionalnih manjina u Srbiji

Cilj rada je da prikaže i analizira položaj pripadnica mađarske, slovačke i rumunske nacionalne manjine u akademskoj zajednici u Srbiji. Analiza se zasniva na šesnaest polustrukturiranih intervjua sa ženskim nastavnim osobljem, koje je u trenutku intervjua bilo zaposleno na Univerzitetu u Novom Sadu ili Beogradu. Intersekcionalni pristup je korišten pri analizi intervjua, zajedno sa narativnom analizom. Intersekcionalna analiza ukazala je na to da se pripadnice nacionalnih manjina bore sa nevidljivim predrasudama, te da poteškoće koje moraju da prevaziđu u toku izgradnje karijere pripisuju svojoj nacionalnoj pripadnosti, dok rodne nejednakosti ne primećuju ili im ne pridaju mnogo značaja. Rad prikazuje kako se u specifičnom društvenom i institucionalnom okruženju, odnosno u sistemu visokog obrazovanja u Srbiji, razvijaju reprezentacije i konstrukcije identiteta specifične kategorije žena koje svoje poteškoće u toku izgradnje karijere pokušavaju da reše na individualnom nivou, bez strukturalne ili institucionalne podrške. Iz tog razloga njihov karijerni put zahteva više dokazivanja i rada, kako bi kompenzovale svoju drugost i nedostatak osećaja pripadnosti.

Ključne reči: pripadnice nacionalnih manjina, akademska zajednica, izgradnja karijere, intersekcionalnost, Srbija

Uvod

Pitanje rodnih razlika je više decenija prisutno u naučnoj literaturi i, uprkos afirmativnim merama i povećanju svesti o nejednakostima žena (ali i muškaraca), odgovora i rešenja za sada nema. Rodna nejednakost se perpetuira kroz „simboličko nasilje“ (Bourdieu and Wacquant 1992), što bi značilo da može imati formu u kojoj su neke grupe ljudi uskraćene za resurse, tretirane kao inferiorne ili ograničene u smislu realnih težnji i aspiracija (Powell and Sang 2015, 921). Organizacija akademske zajednice prema muškim normama i standardima može se sagledati u svetlu istraživanja, što znači da akademska zajednica pokazuje dominantnu muškost, posebno u oblastima poput inženjerstva, koje se tokom istorije smatralo muškom profesijom (Määttä

and Dahlborg Lyckhage 2011, 387). To je slučaj i u Srbiji zbog horizontalne segregacije koja se manifestuje u feminizaciji nekih nauka i znatno slabijoj zastupljenosti žena u ostalim naukama (kao što je, na primer, informatika). Može se pretpostaviti da su različite nauke *otvorenije* za žene u različitoj meri i da, ukoliko žene grade svoje karijere u onim naukama koje su *otvorenije*, uglavnom nailaze na manje prepreka nego u STEM (engl. *Science, Technology, Engineering and Mathematics*) oblastima (Blagojević 2009, 111).

Pored rodne nejednakosti, društvene kategorije kao što su rasa i/ili etnička/nacionalna pripadnost (u zavisnosti od geopolitičkog konteksta) dalje oblikuju nejednakosti u akademskom prostoru. Određene društvene barijere mogu se dekonstruisati kroz akademsku proizvodnju znanja, jer sistem visokog obrazovanja predstavlja savršenu arenu u kojoj se oblikuje znanje budućih generacija (Davila and Aviles 2018, 122). Međutim, čak i u okruženju koje neguje jednakost, kao što je npr. finska akademska zajednica, nekoliko društvenih kategorija (uključujući pol, etničku pripadnost, godine i klasu) utiče na razliku u pogledu merljivog uspeha (Huopalainen and Satama 2001, 3). Štaviše, visoko obrazovanje, iako naizgled dostupno svima, ne nudi svima iste mogućnosti, niti će svima obezbediti iste nagrade (Reay et al. 2001, 871). Na primer, odlazak na fakultet i izgradnja univerzitetske karijere ponekad predstavlja veliki iskorak za pripadnike etničkih/nacionalnih manjinskih zajednica (Ball et al. 2002), naročito ako podrazumeva studiranje na nematerijem jeziku (Lendák-Kabók 2017). Stoga, rodne razlike i izazovi sa kojima se susreću žene iz većinskih zajednica mogu biti još izraženiji ili pak neke naučne oblasti mogu biti još zatvorenije za žene iz manjinskih zajednica. Dostupni podaci pokazuju da su i u slučajevima kada su muškarci pripadnici nacionalnih manjina zaposleni u STEM oblastima, žene iz manjinskih zajednica nedovoljno i nesrazmerno zastupljene, čak i u odnosu na ukupan broj žena u ovim oblastima (Lendák-Kabók 2018; Lendák-Kabók 2021b). Kako Vilijams i saradnice (2014) ističu, pripadnice manjina u STEM-u moraju da prevaziđu dvostruku spregu – budući da su *i* pripadnice manjine *i* žene u dominantno muškoj oblasti.

Rad prikazuje položaj pripadnica nacionalnih manjina u visokoobrazovanom sistemu Srbije, kroz analizu njihovih narativa. Sužavanje diskusije na kulturni kontekst koji je obuhvaćen ovim istraživanjem – Vojvodinu – stvara plodno tlo za intersekcionalno istraživanje žena pripadnica nacionalnih manjina, budući da je ovo multikulturalna i multietnička regija. Vojvođanski kontekst intersekcionalnosti u Srbiji nam omogućava da posmatramo iskustva nacionalnih manjina kroz rodnu perspektivu (Lendák-Kabók 2016).

Struktura rada je sledeća: nakon uvoda, u prvom delu se govori o intersekcionalnosti kao teorijskom okviru koji omogućuje razumevanje ukrštanja etniciteta/nacionalnosti i roda. U drugom delu rada se prikazuju nacionalne manjine u Vojvodini: brojučano stanje manjinskih zajednica na osnovu prethodnih popisa stanovništva i obrazovanje na manjinskim jezicima od posleratnog perioda do danas, dok se u trećem delu prikazuju rodne nejednakosti u akademskoj sferi. Zatim sledi opis metodologije istraživanja, prikaz rezultata i zaključci.

Teorija intersekcionalnosti

Istraživačice iz Zapadne Evrope, koje se bave istraživanjima iz oblasti rodni studija, razradile su intersekcionalnost i kao teoriju identiteta navodeći da je centralna premisa intersekcionalnosti da se sve društvene kategorije (rasa, pol, klasa i druge) doživljavaju u odnosu na druge društvene kategorije i da su konstituisane naspram njih (Davis i Žarkov 2017, 316). Udaljavanjem od ideje da intersekcionalna analiza zahteva izradu sveobuhvatne mape svih mogućih identifikacija, one navode da je važno razumeti kada, kako i pod kojim okolnostima nastaju i postaju važne i specifične intersekcije, kao i kakve posledice ta ukrštanja imaju za razumevanje diskursa i prakse dominacije, isključivanja i marginalizacije (Davis and Žarkov 2017, 316). U tom smislu, Davis i Žarkov (2017) tvrde da je specifično evropski doprinos studijama intersekcionalnosti bila intersekcionalna perspektiva migrantkinja u Evropi, u prvom redu muslimanki. Takođe se može primetiti da su u Evropi feminističke studije bile fokusirane na Romkinje (Kóczé and Popa 2009; Vincze 2014), ali je ipak malo pažnje i naučne debate posvećeno i rodno zasnovanim razlikama unutar grupa koje su, zbog političkih turbulencija i promena granica uglavnom tokom dvadesetog veka, postale manjine u Evropi. Jedan deo istraživanja o ženama iz takvih etničkih/nacionalnih manjina sprovela je u Estoniji Aavik (2015), prikazujući položaj žena na tržištu rada u Estoniji, kojima je ruski maternji jezik. Aavik je utvrdila da je svest o etničkoj/nacionalnoj pripadnosti pomenutih žena mnogo jača od njihove rodne pripadnosti.

Za analizu situacije pripadnica nacionalnih manjina u akademskom prostoru, korišćiće se definicija koju su formulisale Vinker i Degele u tekstu o intersekcionalnosti kao analizi na više nivoa. Prema ovim autorkama, intersekcionalnost se sastoji od tri društvene konstrukcije koje su u interakciji: naime, to je „sistem interakcija između društvenih struktura koje stvaraju nejednakost (tj. odnosa moći), simboličkih reprezentacija i konstrukcija

identiteta koje su specifične za kontekst, tematski orijentisane i neraskidivo povezane sa društvenom praksom“ (Winker i Degele 2011, 58). Stoga ću u radu ispitati kako se, u određenom društvenom okruženju, odnosno u sistemu visokog obrazovanja u Srbiji, razvijaju reprezentacije i konstrukcije identiteta specifične kategorije žena – pripadnica nacionalnih manjina zaposlenih u akademskoj sferi. Njihov položaj je privilegovan zbog njihovog socio-ekonomskog porekla (Fiket 2018), ali su istovremeno i marginalizovane zbog svoje manjinske pripadnosti (Aavik 2015), što dovodi do specifičnih poteškoća i izazova pri izgradnji akademske karijere. Intersekcionalna analiza otkriva nevidljive predrasude sa kojima se žene iz nacionalnih manjina suočavaju na svom karijernom putu. Predrasude proizilaze iz njihovog osećaja *drugosti* i nedostatka osećaja pripadnosti, a takođe su povezane i sa jezičkom barijerom, a potom i sa njihovim „akcentom“ kada govore srpski jezik (Russo et al. 2017). Očekivanje akademske zajednice je u većini slučajeva da se sve navedene osobenosti prevaziđu i potisnu, te da njihova identitetska konstrukcija i reprezentacija bude na nivou žena iz većinske zajednice. Interesantno je dodati da pored toga što su pripadnice manjinske grupe opterećene svojom identitetskom konstrukcijom, Acker i Armenti (2004) tvrde da one osećaju da se suočavaju i sa dodatnim pritiskom. Naime, pripadnice manjinskih grupa igraju važnu, ali nevidljivu i pomalo opterećujuću ulogu u održavanju etničkih zajednica. Yuval-Davis (1996, 17) tvrdi da žene simbolično reprodukuju svoje etničke i nacionalne kolektive, kao i radnu snagu i građanstvo svojih država. Drugim rečima, njihova uloga je čuvanje nacionalnog identiteta (Korać 1996).

Nacionalne manjine u Vojvodini: obrazovanje na manjinskim jezicima od Drugog svetskog rata do danas

U nastavku sledi kratak pregled o istorijskoj perspektivi, broju i jezičkim pravima tri nacionalne manjine (mađarske, slovačke i rumunske), radi boljeg razumevanja njihovog položaja i prisutnosti u sistemu visokog obrazovanja Srbije.

Većina Mađara, Slovaka i Rumuna živi u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini (APV), te su navedene autohtone grupe po Ustavu Srbije nacionalne manjine, koje žive u ovom geografskom regionu od pre Trijanonskog sporazuma iz 1920. godine. Najnoviji demografski trendovi govore o smanjenju broja nacionalnih manjina u odnosu na ukupan broj stanovnika APV – pedesetih godina prošlog veka na teritoriji APV živelo je oko 500.000 Mađara,

dok je po poslednjem popisu njihov broj oko 250.000; smanjenje brojnosti manjine važi i za slovačku (sa oko 70.000 na 50.000) i rumunsku nacionalnu zajednicu (sa oko 60.000, na 30.000 u istom periodu) (Statistički zavod Republike Srbije, 2012). Obrazovanje na manjinskim jezicima u socijalizmu je počelo da se organizuje već od 1944. godine na predškolskom, osnovom i srednjoškolskom nivou i ono se razvijalo sve do kraja 80-ih godina 20. veka (Tóth 1992a). Vojvođansko zakonodavstvo o univerzitetskom obrazovanju na jezicima manjina ustanovljeno je 1977. godine i omogućilo je visokoškolsko obrazovanje na jezicima nacionalnih manjina i tako (donekle) uticalo na zapošljavanje profesora/ki koji su bili pripadnici nacionalnih manjina i govorili manjinskim jezicima (Várady 2020). Pored toga, u periodu socijalizma u Jugoslaviji, Komunistička partija (kasnije Savez komunista) je verovala da je za uspešno vođenje zemlje sa tako raznolikom populacijom izuzetno važno poštovati nacionalne kvote, odnosno udeo državnih činovnika, vojnih oficira, univerzitetskih profesora i sudija iz manjinskih i većinskih nacionalnih grupa morao je da odgovara nacionalnoj strukturi stanovništva (Miladinović 2003, 39). Stoga je ovaj sistem kvota (tzv. „ključ“) primenjen i na narodnosti (nacionalne manjine), a ne samo na konstitutivne narode u Jugoslaviji, odnosno Srbe, Hrvate, Slovence, Muslimane, Makedonce i Crnogorce.

Profesori manjinske nacionalnosti su predavali studentima na manjinskom jeziku pojedine predmete (Tóth 1992b) (pored održavanja redovne nastave na većinskom jeziku) i studenti su imali mogućnost da polažu ispite na manjinskom jeziku. Ovaj vid (dvojezične) nastave je imao za cilj kako da osposobi visokoobrazovani kadar za rad na jeziku većine, tako i da omogućí usvajanje stručnih termina na jeziku manjine. Procvat viskoobrazovnog sistema je dostigao svoj vrhunac 80-ih godina prošlog veka, a raspadom Jugoslavije usledila su nova pravila i regulative. Zakon o univerzitetskom obrazovanju iz 1992. godine je promenio prethodno zakonodavstvo. Iako nije isključio mogućnost organizovanja nekog oblika obrazovanja na jezicima manjina, akt je ostavio ovo pitanje u potpunosti kao diskreciono pravo Ministarstva prosvete Republike Srbije, bez preciziranja slučaja u kome bi ministarstvo trebalo da odobri zahtev (Várady 1997). Devedesete godine su u mnogome promenile ne samo zakonodavni okvir, već i pristup obrazovanju na manjinskom jeziku, ali i odnos prema profesorima manjinske nacionalnosti, te je – zbog porasta nacionalizma u Srbiji u to vreme – određen broj univerzitetskih profesora manjinske nacionalnosti napustio fakultete (Nikšić 1993).

Socijalističko doba i devedesete godine su iza nas. Danas ne postoje ni sistemi kvota, ni afirmativne mere vezane za rod ili nacionalnu pripadnost kada je reč o zapošljavanju u akademskoj sferi u Srbiji. Zbog toga je nacio-

nalnim manjinama, a posebno ženama iz manjinskih zajednica, mnogo teže da izgrade karijeru i opstanu u akademskom miljeu. Pored toga, pripadnice (kao i pripadnici manjinskih zajednica) bore se sa manjinskim teretom koji je povezan sa osećajem inferiornosti, jer pripadaju grupi koja je drugačija od većine (Maran 2013).

Kada je reč o studenima/kinjama iz manjinskih zajednica, danas postoji samo nekoliko opcija za studiranje na manjinskim jezicima, kada je reč o Vojvodini (pretežno u okviru Univerziteta u Novom Sadu ili pak na visokim školama u Vojvodini). To znači da se od studenata pripadnika/ca nacionalnih manjina očekuje da se integrišu u univerzitetsko obrazovanje na većinskom jeziku. Iz tog razloga, na primer, broj studenata iz mađarske nacionalne zajednice na Univerzitetu u Novom Sadu je srazmerno nizak (Gábrity-Molnár 2009), oni čine 6,7% ukupne studentske populacije UNS-a, u poređenju sa 13% ukupne populacije APV (Lendák-Kabók 2015). Slovačka nacionalna manjina je zastupljena sa 2,61% u Vojvodni, a na Univerzitetu u Novom Sadu sa 1,29% studenata slovačke nacionalne manjine, a rumunska nacionalna manjina je zastupljena sa 1,32% u Vojvodini, dok je studenata rumunske nacionalnosti tek 0,27% na UNS-u.¹ Ono što je još bitno istaći je to da se studenti mađarske nacionalnosti uglavnom opredeljuju za studije iz oblasti društvenih i humanističkih nauka, zatim prirodno-matematičkih, umetničkih i medicinskih, dok su u tehničkim i tehnološkim oblastima nedovoljno zastupljeni (Gábrity-Molnár 2009).

Niska zastupljenost studenata iz manjinskih zajednica na UNS-u nije iznenađujuća, jer se na primer 30% mađarskih studenata odlučuje da svoje visoko obrazovanje nastavi u Mađarskoj, gde mogu da studiraju na svom maternjem jeziku (Takács, 2013) i steknu diplomu koja je priznata u Evropskoj uniji (Lendák-Kabók et al. 2020). Ovaj višedecenijski trend „odliva mozgova“, koji je pretežno započeo zbog jezičke barijere (Gábrity-Molnár 2009; Lendák-Kabók et al. 2020), u sve većem broju se nastavlja iako je sada već glavni razlog odlaska dobijanje diplome u zemlji Evropske unije (Lendák-Kabók, 2021a).

Jezička barijera je ono što u velikoj meri određuje studente iz manjinskih zajednica, jer je nastava u svim odeljenjima u osnovnoj i srednjoj školi na manjinskom jeziku, sa svega nekoliko časova nedeljno srpskog kao većinskog jezika, za posledicu imala stvaranje više generacija neuravnoteženih dvojezičnih govornika (Filipović et al. 2007, 9). Pored malog broja časova srpskog jezika u školi, mladi koji žive na severu Bačke, gde u Srbiji živi većina

¹ Podaci dobijeni od Rektorata Univerziteta u Novom Sadu za 2009/10 – 2012/13. godinu.

Mađara, nemaju podsticaj za učenjem državnog jezika, budući da žive u dominantno manjinskom okruženju (Lendák-Kabók et al. 2020). Stoga, kada postanu studenti Univerziteta u Novom Sadu, oni prvo treba da prevaziđu jezičku barijeru (tj. da nauče srpski), što zahteva vreme, trud i požrtvovanje, a nedovoljno znanje jezika većine utiče i na samopouzdanje i motivaciju studenata iz manjinskih zajednica (Lendák-Kabók 2017). Istraživanja potvrđuju da i akcenat umnogome utiče na uspeh i može imati brojne efekte na radno okruženje onih koji koriste nematernalni jezik na poslu (u smislu radnog iskustva, učinkovitosti i radnih zadataka), kao i na karijerne ishode (napredovanje i zadovoljstvo napretkom) (Russo et al. 2017). Može se zaključiti da je, zbog jezičkih poteškoća, veoma mali broj studenata pripadnika manjina u mogućnosti da u današnje vreme izgradi karijeru u akademskoj zajednici Srbije. Tačan broj nastavnog osoblja i istraživača/ica koji/e pripadaju nekoj od gore navedenih nacionalnih manjina se ne zna, jer otkrivanje njihovog nacionalnog identiteta nije obavezno prema članu 47. Ustava Srbije. Stoga se ova vrsta evidencije ne vodi.

Rodna dimenzija u akademskoj sferi

Visoko obrazovanje igra značajnu ulogu u stvaranju i reprodukciji rodni privilegija muškaraca, kao i podređenog statusa žena (Cotterill and Letherby 2005). Statistika pokazuje da, kada se i više žena i više muškaraca kvalifikuje za titulu redovnog/e profesora/ke, znatno više žena biva eliminisano na putu ka vrhu karijerne lestvice (Niegel 2014), što se može pripisati diskriminaciji u akademskoj sferi (Mercer 2013). Karijerna lestvica umnogome zavisi od naučne izvrsnosti, koja se ističe kao jedan od ključnih faktora uspeha i ukazuje na čisto meritokratski sistem, a meritokratija se pojavljuje kao paradigma za razumevanje načina na koji je akademska zajednica organizovana (Śliwa and Johansson 2013, 838). Međutim, naučna izvrsnost je veoma diskutabilna kategorija kada se posmatra iz perspektive rodne ravnopravnosti, jer žene polaze sa pozicije koja je nepovoljna u socijalnom smislu (Pető 2018). Naime, izazov balansiranja između akademske karijere i porodičnog života neminovno dovodi do nižeg nivoa naučne produkcije (Acker and Armenti 2004), pri čemu su u tom smislu najviše pogođene žene (Lendák-Kabók 2020). Pored balansiranja između karijere i porodice, žene se često povezuju sa ženskim tradicionalnim ulogama unutar akademske sfere, što ih dovodi do toga da zauzmu pozicije povezane sa „institucionalnim održavanjem domaćinstva“, sa manje vidljivosti i manje moći, ali sa radno intenziv-

nijom posvećenošću (Valian 2004). Akademski „feminizovani rad“, kao što su podučavanje, mentorisanje i organizacioni poslovi, uglavnom nema veliki profesionalni prestiž (Martinez-Aleman 2014; Thomas and Davies 2002). Ovo potvrđuje i činjenica da istraživački učinak ima prednost u odnosu na nastavni učinak, a kriterijumi evaluacije podrazumevaju ponašanje muškaraca, što utiče na mogućnosti žena pri izgrađivanju akademske karijere (Smith 2008). Slično, bibliometrijski indikatori koji previđaju varijacije u naučnim stilovima ili uticaj životnih okolnosti na karijerne putanje (na primer, roditeljsko odsustvo) stavljaju u nepovoljniji položaj one koji odstupaju od (muške) norme (Wullum Nielsen 2018). Isto tako, rasprostranjen, a veoma poznati jaz u citiranju između žena i muškaraca obično se opravdava navodnim malim brojem autorki, što je argument koji su nedavne studije osporile. Ovo je zapravo uzrokovano većom učestalošću samocitiranja kod muškaraca i citiranja među muškarcima (Mitchell et al. 2013), odnosno „rodnom dimorfizmom“ samocitiranja, kao i rodno opredeljenim ličnim mrežama profesora i njihovim stereotipima (Maliniak et al. 2013). Pošto se naučni učinak procenjuje kvantitativnim merama, to žene dovodi u nepovoljan položaj (Cameron et al. 2016).

Metodologija

Rezultati kvalitativnog istraživanja predstavljenog u radu zasnovani su na šesnaest polustrukturiranih intervjua sprovedenih sa pripadnicama mađarske, slovačke i rumunske nacionalne manjine, koje su u trenutku intervjuisanja sve bile zaposlene (ili imale neku formu angažmana) na Fakultetu u Novom Sadu. Intervjui su snimljeni, transkribovani, a zatim ih je istraživačica (sada u ulozi autorke teksta), dostavila sagovornicama na autorizaciju.

Šest sagovornica radilo je u nekoj STEM oblasti, dok je deset radilo u oblasti društveno-humanističkih nauka (eng. Social Sciences and Humanities – SSH). Trinaest ispitanica bile su pripadnice mađarske nacionalne manjine, dve slovačke, a jedna je bila Rumunka, što su proporcije koje približno odslkavaju prisutnost pomenutih manjinskih zajednica u Vojvodini.

Sagovornice su rođene između 1952. i 1984. godine i odrasle su u različitim delovima Vojvodine i to u: Kuli, Kupusini, Novom Sadu, Petrovcu, Pivnicama, Seleušu, Senti, Subotici, Zrenjaninu. U zavisnosti od opštine u kojoj su odrasle, sagovornice su tokom detinjstva i na početku studija govorile jezik većine na različitim nivoima: one koje su odrasle u dominantno većinskom okruženju, kao što je Novi Sad, govorile su srpski bez većih poteškoća, dok su

one koje su odrasle u manjinskom okruženju, kao što je Kupusina ili Seleuš, imale poteškoća sa većinskom jezikom na početku studija, ali su do završetka studija usavršile svoje znanje srpskog jezika.

Identitet sagovornica je anonimizovan korišćenjem kodova umesto imena. Inicijali koji se koriste označavaju nacionalnu pripadnost na engleskom jeziku, zatim pol, a na kraju se nalazi broj, koji pokazuje starost sagovornica. Brojevi koji se odnose na godine su kodirani hronološki prema godini rođenja (što je veći broj, to je sagovornica mlađa) – na primer, HFP8 označava profesorku mađarskog porekla rođenu 1980-ih, dok se na primer SLFP1 odnosi na profesorku slovačkog porekla rođenu 1970-ih, a RFP1 označava profesorku rumunskog porekla.

Za odabir učesnica u istraživanju korišćen je metod grudve snega (Esterberg 2011). Intervjui su sprovedeni od 2014. do 2015. godine na mađarskom i srpskom jeziku. Ispitanice slovačke i rumunske nacionalnosti su se pre intervjuja složile da govore na srpskom jeziku, jer je to zajednički jezik istraživačice i sagovornica. Delove intervjuja koji su u ovom tekstu navedeni, a koji su vođeni na mađarskom, istraživačica / autorka je prevela na srpski jezik.

U okviru intervjuja je postavljeno trinaest pitanja, koja se mogu kategorisati u sledećih šest tema: (1) detinjstvo, školovanje i poznavanje srpskog jezika kod nacionalnih manjina; (2) poteškoće tokom karijere (npr. jezička barijera za profesorku iz nacionalnih manjina); (3) porodica i karijera; (4) rodno zasnovana segregacija u akademskim krugovima; (5) mišljenje o mogućnostima žena (kako iz većinske tako i iz manjinske zajednice) da izgrade istraživačke/nastavničke karijere ili zauzmu visoke pozicije u akademskim krugovima; i (6) mišljenje sagovornica u vezi sa mogućnošću i realnim potrebama za organizacijom visokog obrazovanja na jezicima manjina. Ovaj rad fokusira se na analizu odgovora koji se odnose na oblast izazova sa kojima se sagovornice susreću prilikom izgradnje karijere. Za analizu intervjuja korišćena je narativna analiza, kao što je predložio Law (2004). Ovaj pristup pomogao je da se uvidi kako ispitanice vide sebe i svoja iskustva sopstvenim očima, ali i iz perspektive drugih.

Intersekcionalnost je korišćena za analizu interakcije roda i nacionalne pripadnosti koja proizvodi društvene nejednakosti i pozicije moći (Lykke 2010). Kako je ova strategija prvenstveno usmerena na to da nevidljivo učini vidljivim, intersekcionalnost se smatra savršenim metodološkim alatom za analizu položaja žena iz nacionalnih manjina u sistemu visokog obrazovanja Srbije, s obzirom na njihov individualni fokus na konstituisanje identiteta kroz proces diferencijacije, istovremeno stvarajući osećaj pripadnosti (Winker and Degele 2011), ili pozicionirajući sebe kao *druge*.

Poteškoće u izgradnji akademske karijere za pripadnice nacionalnih manjina: analiza intervjua

Kvalitativna analiza započinje narativnom analizom intervjua sagovornica koje su govorile da su imale poteškoća pri izgradnji akademske karijere. Analiza intervjua će prikazati narativne strategije koje su sagovornice koristile kako bi objasnile svoje poteškoće. U radu su prikazani odlomci intervjua koji prikazuju narativne strategije sagovornica. Narativnim strategijama su sagovornice objašnjavale poteškoće sa kojima su se susrele tokom razvoja svojih akademskih karijera.

HFP2 je profesorka iz oblasti društveno-humanističkim nauka koja je u vreme intervjua predavala na mađarskom jeziku u Novom Sadu i Subotici. Ona je naglasila da nacionalna manjinska pripadnost može biti i korisna i štetna, u zavisnosti od toga gde osoba živi. Na primer, manjinska pripadnost je svakako prednost ako se živi u Subotici, gde je gotovo 40% građana mađarske nacionalnosti, pa su i šanse da bude prihvaćena veće. Međutim, biti žena i pripadnica nacionalne manjine u pretežno većinskom akademskom okruženju je ipak izazovnije:

Nisam imala nikakvih poteškoća u pogledu svoje nacionalnosti. Ubedena sam da sve zavisi od toga gde živiš. Recimo, u Subotici ima mesta za Mađare i uvek ga je bilo. Ali sigurna sam da bi Mađarica naišla na poteškoće na Univerzitetu u Novom Sadu u okruženju sa srpskom većinom. Pre svega, ona ima drugačiju perspektivu, možda jer se suočava sa jezičkom barijerom ili govori sa stranim akcentom, a možda zbog pripadnosti manjinskoj zajednici nije dobro prihvaćena. Ne znam zasigurno, ali mislim da ona mora da se bori više od pripadnika većine (HFP2).

Odlomak iz intervjua HFP2 sugerise da sagovornica koristi *narativnu strategiju drugosti* da objasni skup nevidljivih predrasuda kao što su jezička barijera ili strani akcent (Russo et al. 2017). Sagovornica primećuje važnost konteksta: biti među „svojima“ znači zaštitu od osećaja drugosti.

HFP8 je profesorka iz oblasti STEM nauka, koja je veoma uspešno izgradila svoju karijeru i postigla sjajne rezultate. Na pitanje da li je za izgradnju akademske karijere bitno savršeno znanje većinskog jezika, ona je naglasila da to nije presudno, ali da se onda treba istaći znanjem:

Ne morate da znate jezik savršeno, ali ga morate znati. Recimo, na početku sam čula iza leđa, da se nisam pravilno izrazila na srpskom. Ali to nadoknađujete kada pokazete svoje znanje. Mislim da Mađarica uvek treba da zna više od dru-

gih. Treba da pokaže rezultate i veštine koje drugi nemaju, treba da pokaže da bolje zna, samo tako će je prepoznati i pratiti (HFP8).

HFP8 je takođe koristila *narativnu strategiju drugosti*, ali se iznad nje izdigla i svoju drugost je kompenzovala na način da je pokazala kvalitete koje drugi nemaju, te je i više radila kako bi se dokazala. Na taj način je mogla da izgradi uspešnu karijeru.

HFP9 je bila „demonstratorka“² na univerzitetu u STEM oblasti u vreme intervju. Ona je istakla da za ovu poziciju nije plaćena, niti ima garancije da će joj se ubuduće otvoriti plaćena pozicija. Posebno je istakla uticaj koji je njen otac imao na njenu nesigurnost. Naime, njen otac je bio ubeđen da ona zbog mađarskog porekla nikada ne bi izgradila karijeru na fakultetu:

Otac mi je pre nekoliko godina rekao: „Da li shvataš da nikada nećeš dobiti posao na fakultetu kao asistentkinja?“ Pitala sam „Zašto?“ „Zato što si Madarica!“ Ovu misao mi je usadio u glavu, te ponekad razmišljam o tome, jer, zapravo, više ne vidim kako bi se moja situacija mogla rešiti (HFP9).

Iako sagovornica nije pominjala nikakve konkretne slučajeve ili iskustva direktne ili indirektno diskriminacije, odlomak intervju implicira da je svoj nepovoljniji položaj na fakultetu direktno povezala sa svojom nacionalnom pripadnošću (Aavik 2015; Morrison et al. 1987). Tvrdnje njenog oca dodatno je osnažila činjenica da, iako je bila izuzetna studentkinja, nije imala podršku profesora u izgradnji akademske karijere, o čemu je eksplicitno govorila u nastavku intervju. Ona se oslanjala na *narativnu strategiju manjinskog tereta* (Maran 2013) da bi objasnila svoju situaciju.³ Primenjujući ovu strategiju, osećala je da je u podređenom položaju zbog svoje nacionalne pripadnosti, te se smatrala manje vrednom pripadnicom društva koja ima podređenu poziciju, nametnutu sudbinom i rođenjem.

HFP11 je govorila o tome kako je biti žena na njenoj katedri u STEM naukama. Govorila je o svom šefu (sredovečnom profesoru) koji u početku nije imao poverenja u mlade kolegice. Nekoliko puta je morala da se dokazuje. Odlučila je da odloži i majčinstvo što je žrtva položena zarad akademske karijere. A pored toga, znala je da će joj balansiranje između karijere i porodice predstavljati izazov (Lendák-Kabók 2020). Osećala je da je ova predrasuda prema ženama popustila kako je vreme prolazilo i da je njen šef bio otvoreniji

² Ovo je najniža pozicija u akademskoj hijerarhiji. „Demonstrator“ nema ugovor niti prima bilo kakvu naknadu za svoj rad. Jedina prednost je prilika za sticanje iskustva u visokoobrazovnom sistemu Srbije.

³ Nedugo nakon obavljenog intervju, HFP9 je napustila univerzitetsko mesto i sada vodi sopstveni posao.

za zapošljavanje žena. To bi mogla biti i njena zasluga, jer je mnogo radila da bi se dokazala.

Sada ne mogu da kažem da smo diskriminisane, ali isprva nisam bila sigurna u to. Da sam na početku doktorata izabrala da odsustvujem zbog porodijskog – to važi samo za moju generaciju, pretpostavljam da mi ugovor ne bi bio produžen. Sada se stav mog šefa malo promenio. Možda zato što smo mu dokazale da nismo od onih koje samo žele negde da se zaposle. Bio je protiv zapošljavanja žena. U poslednje dve godine promenio je mišljenje o tome. Dugo smo bile zaposlene samo nas dve žene [ostali su bili muškarci], ali su polako dolazile i druge kolegice (HFP11).

HFP11 je u svom narativu nastavila da priča o poteškoćama koje je sputavaju da se oseća potpuno ravnopravno sa ostalim kolegama i koleginicama. Iskustvo joj govori da njen pretpostavljeni pravi razliku između svojih saradnika, nekima daje lakše zadatke, nekima teže. HFP11 je povezivala svoju nelagodnost i status u odnosu na kolege i kolegice koji/e su iz većinske zajednice sa jezikom, odnosno njenim akcentom, kada priča na srpskom, kao i sa nacionalnom pripadnošću sa kojom je jezik u direktnoj vezi:

Pravi razliku između nas, iako o tome nisam razmišljala u poslednje vreme. Ne znam da li je to zbog toga što još uvek ne govorim srpski tako samouvereno, i ne znam kada ću to da prevaziđem. Da li ću ikada znati tako da govorim srpski da niko ne primeti da sam Mađarica? Da li ta razlika koju pravi proizilazi iz ovoga [jezičke barijere], ili iz svesti da sam druge nacionalnosti? Ne znam, ali bilo je diskriminacije (HFP11).

Kod HFP11 je prisutna *narativna strategija dvostruke sprege*, koja je sa jedne strane ograničava, jer je Mađarica i ne govori srpski jezik kao njene kolege i kolegice, ali je i žena u STEM naukama, na departmanu gde je u početku bilo veoma malo žena zaposlenih i gde je imala osećaj da njen šef nema toliko poverenja u stručnost žena kao što ima u stručnost muškaraca. Takođe, ona u svom narativu ističe jezičku barijeru i akcenat koji je stalno opterećuje i dodatno otežava posao, jer se ne oseća ravnopravnom članicom svog kolektiva.

RFP1, profesorka koja se bavi društveno-humanističkim naukama na odseku za manjinski jezik, u svom je narativu naglasila jezičku barijeru kao glavnu prepreku za žene iz etničkih manjinskih zajednica u akademskom okruženju. Tačnije, iako joj je rumunski maternji, bilo joj je teško da predaje rumunski kao strani jezik na srpskom. Njeno iskustvo se može povezati sa ranijim istraživanjima na temu učenika pripadnika etničkih manjina, od kojih su većina bili neuravnoteženi dvojezični govornici, koje karakteriše veoma

nizak nivo znanja srpskog jezika (Filipović et al. 2007). Ova situacija podjednako je istinita i za studente koji su Rumuni i koji su izabrali da studiraju rumunski jezik i književnost, ali zbog visokog stepena asimilacije slabo govore ili uopšte ne govore jezik svog porekla:

Mislim da je u ovom slučaju jezička poteškoća veoma važna. Neko ko u svojoj porodici govori samo rumunski, a školu završi na rumunskom i nakon toga mora da nastavi školovanje na srpskom ili da govori samo srpski, kao što je to bio moj slučaj, može imati velikih poteškoća kada podučava na srpskom jeziku učenike koji ne govore rumunski. Ta jezička barijera je možda značajna. Većina ljudi ovde u Banatu, u Vojvodini, je dvojezična, mislim da to ne bi trebalo da bude neka prepreka, mogu da se zaposle gde žele, ali to zavisi i od poslodavca. Ovo može biti važno [u akademskom okruženju], [ta] jezička poteškoća (RFP1).

Na osnovu narativa RFP1, može se zaključiti da se narativna *strategija jezičke barijere* koristi da bi se objasnili ograničavajući faktori u karijeri žena iz nacionalnih manjina u visokom obrazovanju Srbije.

Zaključci

Profesorke pripadnice nacionalnih manjina koristile su narativne strategije kako bi opravdale ili objasnile svoju poziciju, odluke i stavove pri izgradnji karijere u akademskim institucijama u Srbiji. Identifikovane su sledeće narativne strategije: drugost, manjinski teret, jezička barijera i dvostruka sprega.

Narativna strategija drugosti je korišćena kako bi se naglasio osećaj otuđenosti u akademskoj (pretežno većinskoj) strukturi, dok je jedna sagovornica koristila *strategiju manjinskog tereta*, koja je sugerisala da je pripadnica nacionalne manjinske zajednice osuđena na neuspeh.

Narativnu *strategiju jezičke barijere* ispitanice su koristile da objasne situaciju u kojoj se žene pripadnice manjina bore da izgrade svoju karijeru u akademskim krugovima, jer se zbog jezičke barijere osećaju neravnopravnim među većinskim članovima akademskog osoblja. Narativna *strategija dvostruke sprege* je karakteristična za STEM oblasti, gde se žene osećaju manje prihvaćene zbog pristrasnosti i stereotipa, a kada se tome pridoda i manjinska pripadnost, onda to već postaje veliki izazov za žene da opstanu i izgrade karijere.

Rezultati pokazuju da se žene pripadnice nacionalnih manjina suočavaju sa poteškoćama pri izgradnji karijeru u akademskoj sferi, kako u STEM oblastima, tako i u SSH. One se suočavaju sa poteškoćama zbog horizontalne

rodno zasnovane segregacije između STEM i SSH oblasti. Iako su muškarci pripadnici nacionalnih manjina zaposleni u STEM oblastima, žene iz nacionalnih manjina su nedovoljno zastupljene, čak i u odnosu na ukupan broj žena u ovim oblastima (Lendák-Kabók 2018). Ova činjenica nije iznenađujuća iz razloga što prethodna istraživanja pokazuju da se studenti mađarske nacionalnosti u Srbiji najmanje opredeljuju za STEM oblasti (Gábrity-Molnár 2009). Ovo se može objasniti činjenicom da se STEM discipline posmatraju kao „muške“ naučne oblasti, i stoga predstavljaju pretežno muško okruženje. U kombinaciji sa faktorom etničke pripadnosti, ovakve rodne konstelacije teško je prevazići, što potvrđuju i ranija istraživanja (Blagojević 2009). Žene iz manjinskih zajednica koje rade u STEM oblastima istakle su da moraju da budu izuzetne ličnosti i da iza sebe imaju izuzetnu naučnu karijeru da bi drugi prihvatili i pratili njihove ideje i projekte. Ono sa čime se one takođe suočavaju i moraju da prevaziđu jeste dvostruka sprega da, osim što su pripadnice manjine, budu i žene u STEM oblasti – u kojoj značajno dominiraju muškarci (Williams et al. 2014).

Intersekcionalna analiza je pokazala da se pripadnice nacionalnih manjina bore sa nevidljivim predrasudama na individualnom nivou u smislu njihovog osećaja pripadnosti i drugosti. Poseduju veću svest o svojoj nacionalnoj pripadnosti nego o svojoj rodnoj pripadnosti (Aavik 2015), što je donekle povezano sa jezičkom barijerom koju moraju da prevaziđu pri ulasku u sistem visokog obrazovanja, dok se za neke jezička barijera pretvara u problem sa akcentom koji im stvara nelagodnost i poteškoću u karijeri (Ruso et al. 2017). Pošto su uspele da izgrade akademsku karijeru, žene ne dovode u pitanje svoj društveni status i ulogu u tradicionalnom društvu izgrađenom na patrijarhalnim vrednostima (Blagojević Hjuson 2015). Prihvatajući ulogu *čuvarki svojih nacionalnih zidina*, pripadnice manjina su uglavnom prisutne na odsecima na kojima se izučavaju manjinska kultura, književnost i jezici – shodno tome, njihova uloga je da očuvaju sopstvene nacije (Korać 1996), što može biti olakšano negovanjem etničkog identiteta, kao i jezika manjina. Žene pripadnice nacionalnih manjina se povinuju rodnim normama koje pedagoške profesije nameću ženama (Lendák-Kabók i Popov 2019), iz tog razloga one postaju „edukatorke svoje nacije“.

Ova situacija u kojoj su žene iz manjinskih zajednica danas u visoko-obrazovanom sistemu Srbije, može da se kontekstualizuje i kroz obrazovnu politiku u socijalizmu i postsocijalističkoj transformaciji (tranziciji). Tranzicija je doprinela nacionalizaciji društva i istakla je nacionalnu identifikaciju kao legitimacijski princip društvenog ustrojstva, kroz koju je prošlo celo društvo, uključujući i segment obrazovanja i obrazovnih politika, a koja

uključuje ne samo odsustvo „kvota“, već i drugačije ustrojstvo sistema obrazovanja na jezicima manjina. Promenjeni kontekst je doprineo promeni odnosa između nacionalne „većine“ i „manjina“, ali je i uticao na dodatnu „nacionalizaciju identiteta“ i većine i manjine koja je na delu od devedesetih godina nadalje. Stoga je nacionalna identifikacija žena u akademskim krugovima postala jasnija, one postaju „nacionalno obeležene“ ili pak tako percipiraju svoje okruženje u kojem rade i izgrađuju svoju karijeru. Iz tog razloga je njihov osećaj pripadnosti najjači na odsecima manjinskih jezika, ali su one i tu ograničene „staklenim plafonom“, dok se one koje su „same“ u svojim radnim okruženjima osećaju nesigurno i previše „vidljivo“ zbog svoje *drugosti*, preispitujući svoje neuspehe ili pak ograničene mogućnosti kroz prizmu nacionalnog identiteta.

Za kraj, ono što karakteriše i povezuje narative svih ispitanica jeste to da one svoje poteškoće pokušavaju da prevaziđu same, bez institucionalne ili podrške zajednice (kako manjinske, tako i većinske). One svoju drugost vide kao ograničavajući faktor zbog kojeg treba da rade više ili da ostanu u svojim „nacionalnim/etničkim enklavama“, kako ne bi morale da se suočavaju sa svojim eventualnim „nedostacima“.

Literatura

- Aavik, Kadri. 2013. “Strategies of managing difficulties related to employment: narratives of Russian-speaking women in the Estonian labour market.” In *‘Back in the West’. Changing Lifestyles in Transforming Societies*, edited by Airi-Alina Allaste, 203–224. Series: Baltische Studien zur Erziehungs- und Sozialwissenschaft, Volume 25. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Aavik, Kadri. 2015. “Intersectional Disadvantage and Privilege in the Estonian Labour Market: An Analysis of Work Narrative of Russian-speaking Women and Estonian Men.” Tallinn University Dissertations on Social Sciences. file:///C:/Users/korisnik/AppData/Local/Temp/KADRI_PhD_thesis_FINAL_complete.pdf
- Acker, Sandra and Carmen Armenti. 2004. “Sleepless in academia.” *Gender and Education* 16 (1): 3–24. DOI: 10.1080/0954025032000170309
- Ball, Stephen J., Diane Reay and Miriam David. 2002. “Ethnic Choosing?: Minority ethnic students, social class and higher education choice.” *Race Ethnicity and Education* 5(4): 333–357.
- Bourdieu, Pierre and Wacquant, Loïc J. D. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: Chicago University Press.
- Boring, Anne. 2017. “Gender biases in student evaluations of teaching”. *Journal of Public Economics* 145(C): 27–41.

- Blagojević, Marina. 2009. *Knowledge production at the semiperiphery: A gender perspective*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Blagojević Hjuson, Marina. 2015. *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Brown, Nadia E. and Sarah Allen Gershon. 2017. "Examining intersectionality and symbolic representation." *Politics, Groups, and Identities* 5(3): 500–505.
- Cameron, Elissa Z., Angela M. White and Meghan E. Gray. 2016. "Solving the Productivity and Impact Puzzle: Do Men Outperform Women or are Metrics Biased?" *Bioscience* 66(3): 245–262.
- Cotterill, Pamela and Gayle Letherby. 2005. "Women in Higher Education: Issues and Challenges." *Women's Studies International Forum* 28(2): 109–113.
- Crenshaw, Kimberlé. 1989. "Demarginalizing the Intersection of Race and sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics." *University of Chicago Legal Forum* 1(8): 139–167. <http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/>
- Davila, Erica R. and Ann M. Aviles. 2018. "Afro-Puerto Rican primas: Identity, pedagogy, and solidarity". In *Feminism and Intersectionality in Academia*, eds. Stephanie Anne Shelton, Jill Ewing Flynn and Tanetha Jamay Grosland, 117–130. London: Palgrave Macmillan.
- Davis, Kathy and Dubravka Žarkov. 2017. "EJWS retrospective on intersectionality." *European Journal of Women's Studies* 24(4): 313–320.
- Esterberg, Kristin G. 2001. *Qualitative methods in social research*. Brantford, Ont.: W. Ross MacDonald School Resource Services Library.
- Fiket, Irena. 2018. "(I dalje) dupli teret na leđima (akademskih) radnica?" U *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*, eds. Jelena Čeriman, Irena Fiket i Krisztina Rácz, 25–44. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju (IFDT) & Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju (CELAP).
- Filipović Jelena, Julijana Vučo i Ljiljana Đurić. 2007. "Critical review of language education policies in compulsory primary and secondary education in Serbia." *Current Issues in Language Planning* 8(1): 222–242.
- Gábrity-Molnár, Irén. 2009. Továbbképzési esélyek a kisebbségi létben – A vajdasági magyarok esélyegyenlőségének példáján. U *Az esélyegyenlőség és a felzárkóztatás vetületei az oktatásban – Általános kérdések – (anya)nyelvi oktatás*, ur. Katalain Káich, 15–25. Újvidék: Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar.
- Huopalainen, Astrid and Suvi Satama. 2001. "Mothers and researchers in the making: Negotiating 'new' motherhood within the 'new' academia." *Human Relations* 72(1): 98–121.

- Kóczé, Angéla and Raluca Maria Popa. 2009. *Missing intersectionality: Race/ethnicity, gender, and class in current research and policies on Romani women in Europe*. Center for Policy Studies Working Papers.
- Korać, Maja. 1996. "Understanding ethnic-national identity and its meaning." *Women's Studies International Forum* 19(1/2): 133–143. DOI: 10.1016/0277-5395(95)00067-4.
- Law, John. 2004. *After method. Mess in social science research*. London: Routledge.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2016. "Az interszekcionalitás vajdasági vonatkozásai." *Létünk* 46(4): 73–87. ETO: 50(497.113)+316.423.6:316.346.2-055.2
- Lendák-Kabók, Karolina. 2017. „Uticaj jezičke barijere na uspeh žena iz mađarske nacionalne zajednice u sistemu visokog obrazovanja Srbije.“ *Temida* 1: 77–94. DOI: 10.2298/TEM1701077L
- Lendák-Kabók, Karolina. 2018. „Visoke akademske pozicije u Srbiji: mogućnosti za pripadnice nacionalnih zajednica?“ *Sociologija* 60(1): 330–346. DOI: 10.2298/soc1801330l
- Lendák-Kabók, Karolina i Popov, Stanislava. 2019. „Rodne razlike pri izboru studija maturanata mađarske, slovačke i rumunske nacionalne manjine u Srbiji.“ *Sociologija* 61(1): 75–86. DOI: 10.2298/SOC1901075L
- Lendák-Kabók, Karolina. 2020. „Стратегије балансирања жена између каријере и породице у академској заједници у Србији: разлике у етничком и социјалном пореклу.“ *Гласник Етнoграфској институту САЛУ* 68(2): 295–317.
- Lendák-Kabók, Karolina, Stanislava Popov and Imre Lendák. 2020. "The Educational Migration of Sub-state Ethnic Minorities on the Outskirts of the EU: A Case Study of Serbia". *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 6(2): 130–153.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2021a. „A társadalmi nemi szempontú különbségek a vajdasági kisebbségi érettségizők pályaválasztása során.“ *Regio* 29(4): 91–108.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2021b. "Does ethnicity count when contextualizing the low proportion of women in STEM in Serbia?" *Equality, Diversity, and Inclusion: An International Journal* 40 (5): 525-541. DOI: 10.1108/EDI-08-2020-0236
- Lykke, Nina. 2010. *Feminist Studies: A guide to intersectional theory, methodology and writing*. New York: Routledge.
- Maliniak, Daniel, Ryan Powers and Barbara F. Walter. 2013. "The gender citation gap in International Relations". *International Organization* 67(4): 889–922.
- Maran, Mirča. 2013. „Rumuni u Banatu. Osobnosti identiteta.“ *U Kulturna prožimanja: antropološke perspektive*, ur. Srđan Radović, 229–238. Zbornik radova 28. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Martinez-Aleman, Ana M. 2014. "Managerialism as the 'new' discursive masculinity in the university." *Feminist Formations* 26(2): 107–134.

- McLaughlin Mitchell, Sara, Samantha Lange and Holly Brus. 2013. "Gendered citation patterns in international relations journals". *International Studies Perspectives* 14(4): 485–492.
- Mercer, Justine. 2013. "Responses to rejection: The experiences of six women early career researchers in the Education department of an English university." *Women's Studies International Forum* 38: 125–134. DOI: 10.1016/j.wsif.2013.03.008
- Miladinović, Slobodan. 2003. "Obrasci formiranja i reprodukcije vladajućih elita u bivšoj Jugoslaviji I: Vertikalna pokretljivost." *Sociologija* 45(1): 33–60. DOI: 10.2298/SOC0301033M
- Morrison, Ann, Randall White and Ellen Van Velsor. 1987. *Breaking the glass ceiling*. Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co.
- Haĥ, Имре. 2006. „Неколико обележја миграције војвођанске елите“. *Зборник Мајице српске за друштвене науке* 121: 445–456.
- Niegel, Jennifer. 2014. "Reducing Vertical and Horizontal Segregation in Higher Education – Academic Career Paths Experiences of STEM Professors in Germany". *Book of Abstracts: 8th European Conference on Gender Equality in Higher Education*, 54–55. September 3–5, 2014. Vienna University of Technology, Austria.
- Nikšić, Stevan. 1993. „Zašto odlazi Varadi?“ *NIN*, 4. Jun.
- Papp, Z. Attila. 2015. "Nyelvi-etnikai, nem bevándorló kisebbségi tanulók iskolai teljesítménye a PISA-felmérésekben". *Educatio* 24(2): 50–63.
- Pető, Andrea. 2018. "A nők a tudományban." *Magyar Tudomány* 179(4): 550–565. DOI: 10.1556/2065.179.2018.4.9
- Powell, Abigail and Katherine J. C. Sang 2015. "Everyday experiences of sexism in male-dominated professions: a Bourdieusian perspective", *Sociology* 49(5): 919–936.
- Reay, Diane, Jacqueline Davies, Miriam David and Stephen Ball. 2001. "Choices of degree or degrees of choice? Class, 'race' and the higher education choice process." *Sociology* 35(4): 855–874.
- Russo, Marcello, Gazi Islam and Burak Koyuncu. 2017. "Non-native accents and stigma: How self-fulfilling prophecies can affect career outcomes." *Human Resource Management Review* 27(3): 507–520. DOI: 10.1016/j.hrmr.2016.12.001
- Savić, Svenka. 2015. *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: Životne priče*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja – Futura publikacije.
- Seid, Yared. 2016. "Does learning in mother tongue matter? Evidence from a natural experiment in Ethiopia." *Economics of Education Review* 55(C): 21–38.
- Śliwa, Martyna and Marjana Johansson. 2013. "The discourse of meritocracy contested/reproduced: Foreign women academics in UK business schools." *Organization* 21(6): 821–843. doi.org/10.1177/1350508413486850

- Smith, J., 2008, "Quality assurance and gender discrimination in English universities: an investigation". *British Journal of Sociology of Education* 29(6): 623–638.
- Takács, Zoltán. 2013. *Felsőoktatási határ/helyzetek*. Subotica: Magyarországi Kutató Tudományos Társaság.
- Thomas, Robyn and Annette Davies. 2002. "Gender and new public management: Reconstituting academic subjectivities." *Gender, Work & Organization* 9(4): 372–397. doi.org/10.1111/1468-0432.00165
- Tóth, Lajos. 1992a. "Jugoszláviai helyzetkép I.: az anyanyelvű oktatás a nemzeti kisebbségek fennmaradásának és fejlődésének alappillére." *Iskolakultúra* 2(11–12): 104–113.
- Tóth, Lajos. 1992b. "Jugoszláviai helyzetkép II.: az anyanyelvű oktatás a nemzeti kisebbségek fennmaradásának és fejlődésének alappillére." *Iskolakultúra* 2(17–18): 48–59.
- Valian, Virginia. 2004. "Beyond gender schemas: improving the advancement of women in academia". *NWSA Journal* 16(1): 207–20.
- Várady, Tibor. 1997. "Minorities, majorities, law, and ethnicity: Reflections of the Yugoslav case". *Human Rights Quarterly* 19(1): 9–54. https://doi.org/10.1353/hrq.1997.0009
- Várady, Tibor. 2020. "Magyar nyelvű egyetemi oktatás az újvidéki jogi karon. Egy kísérlet 50 év távlatából." *Korunk* 3: 41–48. https://www.cceol.com/search/article-detail?id=837407
- Vincze, Enikő. 2014. "The racialization of Roma in the 'new' Europe and the political potential of Romani women." *European Journal of Women's Studies* 21(4): 435–442. doi.org/10.1177/1350506814548963
- Williams, Joan C., Katherine W. Phillips and Erika V. Hall. 2014. *Double jeopardy: Gender bias against women in science*. Tools for Change: Boosting the Retention of Women in STEM Pipeline. WorkLife Law. UC Hastings College of the Law. https://worklifelaw.org/publications/Double-Jeopardy-Report_v6_full_web-sm.pdf
- Winker, Gabriele and Nina Degele. 2011. "Intersectionality as multi-level analysis: Dealing with social inequality." *European Journal of Women's Studies* 18(1): 51–66. doi.org/10.1177/1350506810386084
- Wullum Nielsen, M. 2018. "Scientific performance assessments through a gender lens: a case study on evaluation and selection practices in academia". *Science & Technology Studies* 31(1): 2–30.
- Yuval-Davis, Nira. 1996. "Women and the biological reproduction of 'The nation.'" *Women's Studies International Forum* 19(1/2): 17–24. doi.org/10.1016/0277-5395(95)00075-5

Karolina Lendák-Kabók

FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF NOVI SAD

An Intersectional Perspective in Academic Space: Women from National Minorities in Serbia

The aim of this paper is to present and analyse the position of female members of the Hungarian, Slovak, and Romanian national minorities in the academic community in Serbia. The analysis is based on sixteen semi-structured interviews with female teaching staff, who were employed at the Universities of Novi Sad or Belgrade at the time of the interview. Intersectionality as a theoretical framework, but also as a method, was used in the analysis of the interview, together with the narrative analysis. The intersectional analysis indicated that female members of national minorities struggle with invisible prejudices, and that they attribute the difficulties they have to overcome during career building to their national affiliation, while gender inequalities are not noticed or given much importance. This paper shows how, in a specific social environment – i.e., in the system of higher education in Serbia – they develop the representations and identity constructions of a specific category of women who try to solve their difficulties during career building on an individual level, without structural or institutional support. For that reason, their career path requires more work and proofs of achievements, in order to compensate for their otherness and lack of sense of belonging.

Key words: women, national minorities, academic community, career building, intersectionality, Serbia

Svenka Savić

FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U NOVOM SADU

Maja Korać

INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA,
FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U BEOGRADU

Naučnice iz Srbije u svetu: kroz dijalog i refleksiju

Danas, početkom treće decenije 21. veka, nemamo pouzdane podatke o naučnicama iz Srbije koje su profesionalno aktivne u svetu. Nemamo podatke ni za one koje su iz Srbije otišle 60-ih i 90-ih godina 20. veka kako bismo stekle sliku o kontinuitetu tog procesa. Izveštaji pokazuju da se tokom poslednjih nekoliko godina sakupljaju određeni statistički podaci o našim naučnicama u svetu, ali njima izmiču neka bitna životna i profesionalna pitanja žena u nauci, važna za razumevanje naučne aktivnosti i rada u drugim sredinama. Poznavanje različitih aspekata njihovog iskustva od velikog je značaja za uspostavljanje plodne razmene i saradnje domaćih naučnih institucija i naučnica koje rade izvan zemlje. Jedan od načina da se više dozna o višeslojnosti ove problematike jesu informacije prikupljene kroz razgovore vođene sa naučnicama koje su otišle iz zemlje tokom poslednje decenije prošlog, kao i od početka 21. veka, i njihovo kontekstualno razumevanje. U ovom tekstu, zasnovanom na životnoj priči, problematizujemo jedno takvo iskustvo kroz dijalog i refleksiju, da bismo ukazale na značaj konteksta: društvenog, političkog, naučnog, i institucionalnog. Sagledavanje naučno-istraživačkog i životnog iskustva kroz ove kontekstualne prizme je nepohodno za njihovu adekvatnu interpretaciju i razumevanje.

Ključne reči: kontekst odlaska, polja istraživanja i lično iskustvo, dijasporična i profesionalna povezivanja, ženska prijateljstva, pitanje identiteta, pitanje jezika, univerzitet kao korporacija

Ovaj rad je nastao sa željom da se doprinese nevidljivoj, a značajnoj dimenziji pitanja naših naučnica u svetu. Vidimo ga kao značajnu dopunu poslednjih godina uložnim naporima da se prikupe podaci o broju onih koje su otišle, o nazivima naučnih institucija u kojima rade, nagradama i priznanjima koje su stekle, kao i o planovima o povratku. Namera je da dopunimo vrstu prikupljenih informacija radi razmene iskustava i pospešivanja saradnje. Da bi saradnja bila moguća, neophodno je upoznavanje sa profesionalnim iskustvima naših naučnica koje su radile, ili rade, izvan Srbije. To omogućava da

se sagledaju problemi ove ne male grupe žena koje su ostvarile svoju karijeru u naučnim institucijama sveta, i da se razume kako one te probleme rešavaju. Takođe, tako je moguće upoznati se sa njihovom procenom mesta i doprinosa naučnim oblastima kojima se bave, kao i njihovim viđenjem u kojim domenima i na koji način mogu doprineti akademskom radu onih koje su aktivne u Srbiji.

Tokom poslednje decenije 20. veka značajan broj mladih, visoko obrazovanih žena je otišao iz zemlje, inicijalno na usavršavanje u različite visokoobrazovne institucije sveta. Većinom su odlazile kao stipendistkinje stranih vlada, određenih univerziteta, istraživačkih centara, ili fondacija. Značajan broj njih se nisu vratile, već su zbog društveno-političkih prilika u zemlji tokom poslednje dekade 20. veka, odlučile da se postaraju za profesionalnu karijeru i lični život u zemljama van Srbije. Time pitanje odlaska, kao i profesionalnog rada, za ovu grupu budućih naučnica ima značajnu društvenu dimenziju koja se često odražavala i na oblast naučno-istraživačkog rada kojom su se po odlasku bavile.

Otuda je ovaj rad okrenut dijaloškom i refleksivnom pristupu pitanjima iskustava naših naučnica u svetu, koji omogućava da sagledamo pitanja roda, mesta, i identiteta, kroz prizmu istorijskog vremena odlaska, kao i naučne oblasti kojom se bave. Smatramo da ovakav pristup otvara mogućnosti razmene i razumevanja specifičnosti konteksta profesionalnog rada i života. Istovremeno, omogućava razvoj osećanja uzajamnosti koje je ključ dobre saradnje na razvoju i primeni novih ideja.

Metod životne priče: dijaloški i refleksivni pristup

Opređelile smo se za vrstu narativnog istraživanja sa fokusom na životnu priču, koje omogućava prepoznavanje istorijske i društvene specifičnosti, kao i subjektivnosti u procesu kreiranja znanja (Maynes et al. 2008). Životna priča, kao oblik individualne naracije, zasniva se na refleksiji koja omogućava da se prošli događaji povežu na način da postanu relevantni za vreme (sada) i prostor (ovde) (Bamberg 2006). Ovaj refleksivni proces se odvija u dijalogu sa drugima, uvek smešten u specifičan društveni kontekst (Jackson 2002). Otuda, refleksivni i dijaloški pristup životnoj priči ukazuje na nerazdvojjivost vremenskih dimenzija „prošlost-sadašnjost-budućnost“ (McLeod and Thomson 2009, 8), jer se zasniva na narativnom utemeljenju lične priče u širem društveno-istorijskom kontekstu, kao i na ispitivanju dinamike kroz koju jedinke u određenom istorijskom vremenu postaju društveni akteri.

Uprkos fokusu na društveno-istorijske specifičnosti jedinke, životna priča je istovremeno i priča mnogih drugih socijalnih aktera istog vremena, društvenih okvira i geografskih prostora, što je čini značajnim istraživačkim usmerenjem.

Naš rad je zanovan na dijalogu i refleksiji dveju profesorki koje spaja interesovanje i naučno bavljenje rodnim (i ženskim) studijama, kao i mesto gde su stekle visoko obrazovanje: Svenke Savić i Maje Korać (detaljni biografsko-profesionalni podaci u Prilogu). Obe su studirale u Srbiji i tu otpočele profesionalnu i naučnu karijeru. Jedna od njih ju je tu i nastavila, dok ju je druga dalje razvijala van granica Srbije. Njihova prepiska i razgovori o različitim aspektima profesionalnog života *tamo*, van Srbije, namenjena je publici *ovde*, u Srbiji. Ovi razgovori u formi dijaloga i refleksije o procesu formiranja karijere *izvan* visokoškolskih institucionalnih okvira u Srbiji, podstaknuti su istraživačkim i kolegijalnim interesovanjem koje dolazi *iznutra* – poimanje jednog iskustva formiranja naučne karijere *tamo*, za zainteresovane *ovde*. Razmena je vođena iz njihove sadašnje *izvan*institucionalne perspektive, iako se obe i dalje bave naučno-istraživačkim i radom, koriste metod životnih priča, evo i sada iz pozicije penzionisanih naučnica i profesorki.

Polja istraživanja kao lično i rodno iskustvo

Maja Korać je od samih početaka svoje akademske karijere, tokom 80-ih godina 20. veka u Beogradu, od svojih prvih publikacija, bila okrenuta studijama i značaju roda u sociološkom istraživanju.¹ Koristila je i kvalitativne metode karakteristične za antropologiju i etnografiju, jer je smatrala da je to pristup koji omogućava uočavanje i *razumevanje procesa* preko kojih odnosi moći u društvu deluju na jedinke i grupe. Istovremeno, takav pristup otvara mogućnost razotkrivanja i razumevanja načina na koji pojedinke i grupe postaju akteri i utiču na životne i društvene promene. Na početku akademske karijere, Majin istraživački interes je bio u oblasti društvenog razvoja i roda, pre svega vezan za položaj i perspektive seoskih žena (Korać 1991). U okviru te istraživačke oblasti, bilo je neohodno baviti se i pitanjima izuzetno intenzivnih internih migracija selo-grad koje su pratile proces urbanizacije, a koji

¹ Tokom formalne univerzitetske karijere (1984–2020), Maja je objavila sedam monografija, zbornika radova, i tematskih brojeva časopisa, od kojih su pet na engleskom jeziku. Takođe je objavila preko 50 tekstova u časopisima i zbornicima radova (gotovo svi na engleskom jeziku).

je u vreme socijalističke Jugoslavije bio jedan od najbržih u istoriji (Jančar 1985).

Nacionalizam, rat, i izbeglištvo miliona ljudi sa prostora Jugoslavije, uticali su na promenu istraživačkog pravca tokom poslednje decenije 20. veka, kada Maja intenzivno istražuje i objavljuje radove koji se bave rodnim aspektima nacionalizma, rata, i izbeglištva. Njena doktorska teza, kao i prva knjiga objavljena na engleskom jeziku (Korać 1998a), studije su koje se bave ovim pitanjima.

Od kraja 1990. i u narednih dvadeset godina svoje formalne akademske angažovanosti Majini istraživački interesi dobijaju novu dimenziju – počinje istraživanje migracija i posebno prisilnih migracija. Ovom oblašću istraživanja se intenzivno bavi tokom rada u Centru za istraživanje izbeglica, na Odeljenju za razvoj Univerziteta Oksford (juni 1999 – decembar 2001). Komparativni istraživački projekat kojim je rukovala u Oksfordu bavio se pitanjima integracije izbeglih iz jedne zemlje porekla (ratom zahvaćene Jugoslavije) u dva grada u dve zemlje EU (Italija: Rim i Holandija: Amsterdam). Tokom rada na ovom istraživanju, koje uključuje etnografski rad, Maja živi i radi u Rimu (6 meseci) i Amsterdamu (4 meseca). Iako je Oksford vrlo tradicionalna akademska sredina u kojoj u to vreme studije roda nisu imale gotovo nikakvo mesto i vidljivu ulogu, posebno ne na Odeljenju za razvoj i u Centru za istraživanje izbeglica, Maja nastavlja da posmatra svoja etnografska iskustva i zapise, kao i prikupljene, kvalitativne podatke, kroz prizmu roda. Čitava studija, objavljena kao knjiga (Korać 2009a), kao i brojni članci zasnovani na tom istraživanju i objavljeni u naučnim časopisima i zbornicima (Korać 2016a; 2014; 2009b; 2005; 2003b; 2003c; 2002a; 2002b; 2001) imaju jasan rodni pristup svim aspektima iskustva izbeglištva, kao i politikama koje utiču na njihove životne uslove i perspektive po više osnova.

Nakon prelaska na Odeljenje društvenih nauka Univerziteta u Istočnom Londonu (University of East London) Maja i kroz nastavu i kroz istraživanje, kao i kroz mentorstva master i doktorskih studija, nastavlja da se bavi naučnim oblastima za koje je stekla iskustvo tokom decenije provedene u Britaniji i Kanadi: rod, nacionalizam, konflikt, izbeglištvo, integracija. Oblasti istraživanja kojima se bavila tokom 1990. i potom, blisko su povezane i sa njenim životnim iskustvom. Otuda, budući da koristi rodno osetljive metodologije, gotovo svi njeni radovi imaju i komponentu autoetnografije i ličnog iskustva, koje razmatra u odnosu na pitanja koja istražuje, kao i na svoje mesto u procesu istraživanja.

Svenka: Kada govorimo o našim naučnicama koje svoju profesionalnu karijeru ostvaruju u institucijama brojnih zemlja sveta, koristimo termin

dijaspora kao njihovo odredište. Ti, Majo, smatraš da taj termin nije prikladan za pitanja koja nas interesuju u ovom radu, a nalazim u *Rečniku stranih reči* (Klajn i Šipka 2006, 356) značenje: dijaspora: 1. rasejanje, raseljenje, raseljavanje naroda; 2. deo nekog naroda koji živi u drugim zemljama, ekonomska i politička emigracija.

Maja: Da, termin dijaspora, kao odredište mog ili našeg bivanja u svetu, vidim kao neodgovarajući za uslove i način na koji živim od kada sam otišla iz Beograda: niti živim, niti radim, niti sam ikada otišla u „dijasporu“! Mislim da niko od nas ko je „otišao u svet“ tokom 1990-ih, ne misli o sebi u tom pojmovnom okviru. No, govoriću samo o sebi. Ja sam prvo otišla na istraživačku stipendiju u Oksford, u Veliku Britaniju, pa sam potom otišla na doktorske studije na Jork Univerzitet (York University), u Torontu. Otuda, niti sam se „rasejala“, niti sam emigrirala. Otišla sam na stručno, akademsko usavršavanje. Takođe, tokom svih tih izuzetno zahtevnih stručnih i životnih poteza i nastojanja, nisam bila povezana sa „dijasporom“. Moguće je da je „dijaspora“ 1990-ih bila od značaja nekim drugim profilima ljudi koji su odlazili, ljudima drugih profesija. No sociološkinjama, politikološkinjama, istoričarkama i ostalima (i sve ovo i u muškom rodu) kao i brojnim naučnicama iz oblasti prirodnih i tehničkih nauka koje su otišle na akademsko usavršavanje, „dijaspora“ nije bila referentni okvir.

Takođe, životi migranata, pa tako i teorije o njima, značajno su se promenili od kraja 19. i početka 20. veka, kada je dijaspora igrala značajnu ulogu i kada je pojam uveden u oblast migracija. Otuda, ovde reagujem i govorim o specifičnoj upotrebi termina dijaspora u naučnoj oblasti kojom se bavim, a ne o (striktnom) značenju te reči u rečniku stranih reči ili o tome kako dijasporu definiše vladajući politički diskurs. U oblasti migracija, termin dijaspora i dijasporični kontakti određuju manjisku grupu koja deluje ekonomski, socijalno i politički u svom interesu i/ili u interesu zemlje iz koje dolazi. Da li se uopšte ili u kojoj meri se ostvaruju ovakvi kontakti, zavisi od migracionog konteksta. U Torontu, gde sam živela i radila skoro deset godina, postojala je vrlo velika grupa visoko obrazovanih stručnjaka (i ženskih i muških), pre svega tehničkih i prirodnih nauka koja je tamo stigla iz Beograda, i ne samo odande, u prvoj polovini 1990-ih. Ti ljudi su se među sobom družili i pomagali (ili odmagali, sve zavisi kako je ko imao sreće) i za neke od njih su dijasporični odnosi bili, a za mnoge i ostali, osnovni socijalni okvir. No svi oni po dolasku tamo nisu imali nikakav neposredni kanadski institucionalni okvir u koju su odmah ušli. Jednostavno, stigli su i trebalo je da nađu posao i da se snađu.

Oni kao ja su, međutim, odmah ušli u instituciju, na univerzitet, na doktorske studije i na rad. Drugim rečima, ja sam, i oni kao ja, samo zamenila zemlju/okvir, ali sam ostala u istoj vrsti profesionalno-institucionalnog okruženja kao i kod kuće, i to odmah po dolasku. Nije postojao period u kome sam tražila tu mogućnost. Ja bez nje ne bih ni otišla. U tom smislu se u mom životu ništa nije promenilo. Ja nisam bila „u dijaspori“, ja sam bila na Univerzitetu Jork u Torontu gde sam radila doktorat i istovremeno držala nastavu, za šta sam bila plaćena (kao što bih bila i u Beogradu da se rat nije proširio i nastavio, jer sam tamo već bila zaposlena na univerzitetu). Kroz tu instituciju i tu vrstu posla sticala sam ne samo nova profesionalna znanja, nego sam i upoznavala nove kolegice i kolege, kao i njihove poznanice/ke i prijateljice/e. U tom kontekstu sam, takođe, sticala i svoja prva saznanja o Kanadi, širila krug ljudi koje sam znala i postepeno gradila svoju profesiju i lični život u toj sredini. Verujem da u tom smislu nisam bila posebno različita od drugih u mojim cipelama.

Isto važi i za Englesku i Oksford, gde sam imala prvi posao po povratku iz Kanade u Evropu. Zapravo sam u Londonu imala kontakt, koji imam i dalje, sa mojom prijateljicom iz detinjstva koja je takođe, sticajem ratnih okolnosti, ovde. No nas dve nismo dijaspora. Mi smo prijateljice iz detinjstva, iz Beograda, sada u Londonu. Mi bismo održavale kontakt i da smo ostale u Beogradu. Takođe, ja sam ovde u Londonu u povremenom kontaktu sa nekoliko koleginica/ga iz Beograda, takođe sa univerziteta kao i ja, i koji se bave društvenim naukama. Njih nisam poznavala u Beogradu (jer smo različite generacije), upoznala sam ih ovde po profesionalnoj osnovi, na skupovima, seminarima, i slično. Naši kontakti nisu *dijasporični* nego profesionalni, mi se ne viđamo zato što smo *naši*, iako naravno ako sednemo na piće pričamo *po naški* i podelimo po neki vic.

Otuda je ideja „o našima u dijaspori“ sasvim neadekvatna sa stanovišta života naših naučnica/ka u svetu. Dijaspore kao socio-kulturna grupa i dijasporični kontakti kao socio-kulturni milje, nemaju nikakav značaj u mom iskustvu života i rada od kako sam otišla iz Beograda. Takođe, ideja o dijaspori kao grupi ljudi koji žive po svetu i predstavljaju resurs je politizovana, a to nije dobar osnov za saradnju.

Profesionalno sam uvek spremna da se povežem. Pre svega, dok sam radila doktorat i živela u Torontu, obavljala sam empirijski deo mog doktorskog istraživanja u Beogradu i nekim drugim delovima Srbije. Moji kontakti i prethodna saradnja sa ženskim – feminističkim grupama su bili od izuzetnog značaja za taj moj rad. Okvir za tu saradnju je uspostavljen početkom 1990-ih godina, kada sam kao jedna od osnivačica Ženskog parlamenta bila aktivno

uključena u pokušaje da se zaustavi stihija nacionalizma i nasilja. Pored saradnje koju sam ostvarila tokom istraživanja za svoju doktorsku tezu, u Beogradu sam podstakla i otvorila mogućnost za saradnju nekim od mojih koleginica, sociološkinja sa BU, kao i nekim od feminističkih antiratnih aktivistkinja u projektu na kome sam radila kao konsultantkinja i ko-koordinatorica, od juna 1998. do maja 1999, tokom mog rada na Jork Univerzitetu u Torontu. Projekat *Uparedna studija problema žena u zonama ratnog konflikta: Šri Lanka i post-jugoslovenske države* (*Comparative Study of the Issues Faced by Women as a Result of Armed Conflict: Sri Lanka and the Post Yugoslav States*, Centre for Feminist Research and Centre for International Studies, York University, Canada) finansirala je Fordova fondacija. U njega su bile uključene Anđelka Milić i Žarana Papić sa Odeljenja za sociologiju Filozofskog fakulteta UB, kao i Staša Zajović, osnivačica i aktivistkinja „Žena u crnom“, i Lepa Mladenović, jedna od osnivačica i aktivistkinja Autonomnog ženskog centra. Rad i saradnja na ovom komparativnom projektu su rezultirali i u sauredništvu publikacija na engleskom jeziku (Korać et al. 2000; Korać et al. 2003a). Zbornik radova (Korać et al. 2003a) je preveden i objavljen u Hrvatskoj (2004) i u Šri Lanki (2008).

Kasnije, kada se moja univerzitetska karijera nastavila u Britaniji, dva puta sam vodila lokalne projekte u Beogradu i Srbiji. Prvi projekat je bilo istraživanje života i rada kineskih preduzetnika u Beogradu, onih koji su počeli da dolaze u drugoj polovini 90-ih godina 20. veka. Taj istraživački projekat je bio osnova mog studijskog boravka u Beogradu, tokom slobodnog semestra koji sam dobila od svog univerziteta školske 2009/10. godine, a rezultirao je u više publikacija (Korać 2011; 2013a; 2013b; 2013c). Povođom i tokom tog istraživanja sam ostvarila obostrano značajnu saradnju sa Institutom za socioloska istraživanja Filozofskog fakulteta BU. Ta saradnja se nastavila do današnjih dana kroz različite forme razmene.

Drugi oblik saradnje koji sam inicirala i ostvarila je bio u školskoj 2018/19. godini kada sam dobila sredstva od Research England za projekat *Drugi i mi sami: kultura kao pokretač društvene promene* (*'The Other' and Ourselves: Culture as the agent of social change*). Ovaj projekat je rađen u saradnji sa Milenom Dragičević-Šešić sa Fakulteta dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu, i njenim studentima doktorantima, njih desetak, kao i sa nevladinom organizacijom *Grupa 484*. Saradnja je bila izuzetna. Studenti doktoranti su bili zaista odlični, angažovani i kreativni. Milena i ja smo održale metodološke i relevantne tematske seminare za studente, a saradnice i saradnici *Grupe 484* su prezentirali svoj rad i iskustva u radu sa izbeglicama, nakon čega su studentkinje/i radili istraživanja (za koja su bili plaćeni

preko projekta). Njihova istraživanja i razmišljanja o ulozi i mogućnostima umetnosti da pomogne uspostavljanju razmene i razumevanje među ljudima različitih kultura i različitog porekla, a u okviru ovog projekta se radilo o izbeglicama u Srbiji i lokalnom stanovništvu. Neke od nalaza ovog istraživanja smo objavile u tematskom broju časopisa *Interkulturalnost* (Dragičević-Šešić and Korać-Sanderson 2020).

Ove vrste saradnje inicirane su i ostvarene zahvaljujući direktnim vezama sa kolegama iz institucija, ili sa nevladinim organizacijama čiji rad je prepoznat i cenjen. Saradnja je inspirisana potrebom da se uspostavi, ili održi profesionalni kontakt, da se razmene iskustva, da se sazna i nauči nešto novo i, nadasve, da se pruži prilika mladim ljudima da se uključe i dobiju nova znanja i iskustva za teme koje su aktuelne u društvu. Takva saradnja proizlazi iz profesionalnog rada i kontakata, kao i istraživačkih interesovanja naučnica u tim državnim institucijama. Ona nije vezana za Ministarstvo za dijasporu.

Svenka: Jasno je da su se same naučnice povezale u ovome što si objasnili. Da li misliš da treba prepoznati, istražiti, i analizirati ulogu ženskih prijateljstava u profesionalnim karijerama naših naučnica u svetu? O tome nema podataka ni za domaću situaciju. Pre bi se moglo reći da u ovoj oblasti (kao i u politici) nema prijateljstva, nego samo rivalstva i večne borbe za prestiž svuda. Mada, moram reći, u knjizi *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu*, koju sam uredila na osnovu životnih priča trideset naših profesorki (od kojih su neke i van Srbije), ima podataka o raznim oblicima ženskog prijateljstva tokom ostvarivanja profesionalne karijere.

Maja: Ženska prijateljstva, i naravno kontakti koji su se pretvorili u prijateljstva, zaista puno njih, za mene su bila od izuzetnog značaja. Jedno od mojih zaista najbližih životnih prijateljstava sam ostvarila sa Pat Mkdremot (Pat McDermott),² kanadskom profesorkom prava, koju sam upoznala tokom svog inicijalnog boravka u Oksfordu, u zimskom semestru, školske 1992/93. godine. Nas dve smo se zapravo upoznale neposredno pre mog dolaska u Oksford, na ženskoj feminističkoj konferenciji u Belgiji, u jesen 1992.

² Transkripcija prezimena McDermott u ovom tekstu je suprotna preporuci najnovijeg izdanja *Transkripcionog rečnika engleskih ličnih imena* Tvrtka Prčića, koji sugerise MakDermot. Engleski izgovor ovog prezimena u kanadskom engleskom govornom području, međutim, ne čuje se/ne zvuči tako. Između slova/glasova M i C postoji minimalni poluglas koji se nikako ne može zameniti/predstaviti glasom A u srpskom jeziku. Takođe, između slova/glasova D i R poluglas u engleskom jeziku se jedva čuje, te otuda ne može biti zamenjen/predstavljen glasom/slovom E u srpskom jeziku. Ova nota nije osporavanje domaćeg autoriteta, već objašnjenje autorske intervencije u ovom tekstu koji prati/predstavlja moj govor u kanadskoj govornoj sredini, a ne isključivo pisanu reč (M. K).

Na tu konferenciju sam bila pozvana da govorim zahvaljujući tome što me je u tu mrežu evropskih akademskih žena koje se bave studijama roda, neku godinu pre toga, uvela moja profesorka i mentorka Anđelka Milić. Na tu konferenciju sam otišla na putu za Oksford. Posle panela na kome sam govorila, Pat me je zamolila da joj dam kopiju svog izlaganja. Kako kopiju rada naravno nisam imala, predložila sam da joj je pošaljem. Iz vizit karte koju mi je zbog toga dala, videla sam da je ona na slobodnoj godini u Oksfordu i da je na koledžu na kome ću i ja za par dana biti! Tako je počelo zaista veliko i blisko prijateljstvo. Ja sam odlučila da radim doktorat u Kanadi, zahvaljujući perspektivi koju mi je Pat predočila. Ona mi je dala ključne informacije o profesionalnim i životnim mogućnostima koje takva odluka nosi. To je bilo od neprocenjive važnosti u to, za mene, izuzetno teško vreme u kome sam donosila odluku o tome šta da radim, gde da idem, i kako da finansiram život i doktorat, budući da su ratne prilike kod kuće otvorile pitanje povratka. Da ne govorimo o tome da sam prve nedelje svog života u Torontu provela u njenoj kući, sa njenom porodicom, i da su mi ona i njeni brojni prijatelji svesrdno pomagali da se snađem, smestim i organizujem.

Pat je, otuda, bila moj inicijalni socijalni kapital u Torontu i Kanadi, i postala jedna od najbližih životnih prijateljica. Moje istraživanje migracija tokom poslednje tri decenije, kao i moje lično iskustvo, otkrili su mi da se u migratornim okolnostima veoma često izuzetno značajne socijalne mreže otvaraju sasvim slučajnim sticajem okolnosti. Te inicijalne, slučajne veze, počivaju na onome što se u teoriji naziva *slabe veze*, za razliku od onih koje se nazivaju *jake veze* i koje su vezane za tzv. *poreklo* odnosno porodicu i mreže koje su sa tim povezane.

Pored Pat i značaja njenog prijateljstva za mene i moj život u Kanadi, moj najvažniji socijalni kapital u smislu povezivanja sa ženama sa inostranih univerziteta nastao je i razvio se zahvaljujući Anđelki Milić. Mene je Anđelka, kao svoju studentkinju, poslala nekoliko puta na konferencije po Evropi na koje je ona bila pozvana, a smatrala je da je bolje da na njih idem ja. Na taj način sam upoznala Sintiju Kobrnr (Cynthia Cockburn),³ Niru Juval-Dejvis (Niru Yuval-Davis), kao i nekoliko izvrsnih španskih sociološkinja.

³ Transkripcija prezimena Cockburn u ovom tekstu je suprotna preporuci najnovijeg izdanja *Transkripcionog rečnika engleskih ličnih imena* Tvrtka Prčića, koji sugerise Kokbern. Engleski izgovor ovog prezimena u britanskom engleskom govornom području, međutim, ne čuje se/ne zvuci tako. Slova/glasovi C i K se ne izgovaraju. Takođe, slovo/glas U između slova/glasova B i R je gotovo nepostojeći poluglas u engleskom jeziku koji se jedva čuje, te otuda ne može biti zamenjen/predstavljen glasom/slovom E u srpskom jeziku. Dodatno, kada bi se prezime Cockburn u engleskom izgovaralo kao Kokbrnr (ili Kokbern), poprimilo bi u engleskom jeziku veoma problematično značenje, poput jednog od onih koja imaju/su

Sintija, koja mi je potom postala i bliska prijateljica, kao i neke od španskih sociološkinja iz Barselone, odigrale su važnu ulogu tokom mojih inicijalnih 8–9 meseci u Britaniji, posle odlaska iz Beograda, na stipendiju, po čijem isteku se nisam vratila, već sam nastavila put Toronta, gde sam doktorirala. Te prekrasne žene su bile važan izvor podrške *meni lično*, izvan okvira „politike mog slučaja“ u kontekstu rata koji je u to vreme bio nezaobilazna prizma (mis)komunikacije sa većinom akademskih i ne-akademskih ljudi koje sam sretala.

Drugim rečima, Anđelka je bila velika akademska figura, na najbolji ženski, *podržavajući*, način. Bila je odlična u tome što je radila, prava profesionalka, sasvim sigurna u sebe, u ono što radi i koliko vredi. Njenu vrednost su, između ostalog, iskazivali i njeni brojni internacionalni kontakti prema kojima se ona ponašala kao prema važnom resursu za njene studentkinje (i studente), a ne kao prema sredstvu za građenje navodne moći i prestiža. Osnovna najveća zahvalnost za sve što sam uradila od odlaska iz Beograda ide Anđelki, mojoj profesorki i mentorki, a potom i mojoj dragoj prijateljici (nažalost preminuloj).

Svenka: Sada je vreme kada mi činimo isto svojim studentkinjama – predajemo im na mnogo načina naš stečeni socijalni kapital. Na primer, Margareta Bašaragin je po mojoj preporuci provela godinu dana u Berlinu na Odseku za rodne studije. Taj studijski boravak joj je omogućio pogled na rodne studije iz perspektive istraživačkog centra u kojem ta oblast ima dužu istoriju od našeg novosadskog centra, koji je na semi-periferiji razvoja akademskih pojmova i teorija, da upotrebim termin Marine Blagojević. Naravno, prenošenje profesionalnih i ličnih kontakata dolazećim generacijama nije uvek pozitivno iskustvo. Ponekad su to „biseri prosuti u blato“.

Dobro znam šta znači sama izgrađivati socijalni kapital u novoj sredini, kroz iskustvo interne migracije moje porodice, u mom detinjstvu. Mi smo se doselili u Novi Sad iz Gospođinaca, kad sam imala 10 godina. Nikog ne poznajem, moja porodica takođe. Nosila sam svoj kapital – bila sam dobra u školi i na studijama, ali sam svejedno uvek bila viđena kao *druga*. Na Fakultetu sam bila *obeležena* kao balerina, a u pozorištu kao ona što studira, dakle uvek *različita*, i tako redom do danas.

Ovde govorim o moći vrednosnosnih sistema ili stereotipa kojima se označava *različitost*, *drugost*, *nepripadanje*. Ti sveprisutni stereotipi: o kultu-

imali Srbi u Lici. To međutim u Britaniji nije bio običaj i Cockburn nije jedno od takvih prezimena. Ova nota nije osporavanje domaćeg autoriteta, već objašnjenje autorske intervencije u ovom tekstu koji prati/predstavlja moj govor u britanskoj govornoj sredini, a ne isključivo pisanu reč (M. K).

rama, nacionalnim, etničkim i rasnim pripadanostima, kao i o zanimanjima, profesionalnim „karakteristikama“, dakle – o svim aspektima života, zahtevaju neprekidnu pozornost i svest o njihovoj moći. U protivnom nas preklope i oduzmu nam glas *autentične* jedinke.

Socijalni kapital u okvirima naučnog institucionalnog miljea je, takođe, od izuzetnog značaja. Vera Smiljanić je bila moja mentorka za doktorsku disertaciju na Odseku za psihologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (početkom 70-ih godina prošlog veka). Ona je bila na usavršavanju na Univerzitetu u Berkliju, u školskoj 1966/67, kod profesora Masena, na Odeljenju za psihologiju, i tom prilikom se upoznala sa novim radovima u oblasti psihologije roda, ali i psihologije starosti i starenja. Kad sam ja dobila Fulbrajtovu stipendiju i bila na Berkliju, posle nje, Vera mi je dala preporuku za profesora Masena, iako je moj boravak i rad tamo bio vezan za saradnju sa profesorom Danom Slobinom. No, Vera je želela da mi omogući da imam nekog „svog“ dok sam tamo, pa mi je dala kontakt profesora koga je poznavala i visoko vrednovala.

Takva stručna usavršavanja su dragocena za stvaranje i širenje naučne mreže koja je od značaja za budući rad. Tako sam, tokom boravka u Berkliju i saradnje sa profesorom Slobinom, upoznala Majkla Bamberga, bili smo u istoj studijskoj grupi za dečji govor i u to vreme smo zajedno slušali predavanja o naraciji kod Valasa Čejfa. A sada smo nas dve koristile jednu od njegovih publikacija o životnoj priči i ličnoj naraciji u formulisanju metodološkog okvira ovog rada.

Vera je svoje inostrane stručne kontakte stavljala u edukativnu funkciju njenih mlađih saradnica, te tako i mene koja sam kod nje odbranila doktorat, kao jedna od nekoliko njenih kandidata sa tek oformljene Katedre za psihologiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu (Lajoš Genc i Uroš Mladenović, da pomenem barem njih dvojicu). Profesionalni rad naučnica nisu samo istraživanja i na njima zasnovani radovi. To je istovremeno i „obaveza“ u stvaranju kadrova. No, najznačajnije je da je to i doprinos širenju naučne zajednice – kroz međusobnu povezanost i saradnju.

Maja: Slažem se da je uloga univerzitetskih nastavnica/ka da razvijaju i dele svoje profesionalne kontakte, lokalno i u svetu, i da i na taj način doprinose razvoju ne samo mlađeg naučnog naraštaja, nego i nauke, jer se tako efikasno razmenjuju i šire ideje, stiču nove perspektive posmatranja i spoznaje onoga čime se u našoj naučnoj oblasti bavimo. Ovo što si označila kao važno za tebe i Veru Smiljanić, bilo je karakteristično i za Anđelku Milić i mene. Znam za još neke kolegice sa studija koje su bile na sličan način pomo-

gnute, ako ne od svojih mentorki/a, onda od onih sa kojima su neposredno saradivale u naučnim institucijama u kojima su radile.

Svenka: Oduvek me interesuju pitanja jezika, njegovog razvoja u detinjstvu, ili kao oblika pripadnosti grupi ili zajednici. Od samog početka naučnog rada istražujem decu onih koji odlaze iz zemlje porekla, pre svega njihove teškoće jezičkog prilagođavanja obrazovnom sistemu zemlje prijema. Krajem sedamdesetih bila sam aktivna u jednom jugoslovenskom projektu o deci naših radnika na privremenom radu u inostranstvu, drugim rečima, istraživanje je bilo o takozvanoj drugoj generaciji iseljenih, kako je to definisano u istraživačkom polju migracija. Ispitali smo znanje maternjeg jezika u odnosu na znanje jezika države prijema. Uočili smo teškoće u njegovom očuvanju, jer deca, osnovci, daleko bolje znaju jezik zemlje prijema od jezika zemlje porekla (Savić 1989).

Saradivala sam i sa Klarom Sentđerđi na izradi njene doktorske disertacije na temu odnosa standardnog jezika i jezika struke (profesionalnog jezika), da bismo zaključile da je u profesiji jezik struke presudan za dobru komunikaciju. Potom sam bila mentorka u tri doktorske disertacije rađene u Centru za rodne studije UNS, zahvaljujući kojima imamo polazne podatke za odnos profesije, jezika i roda. Na primer, za kompozitorke, i muzičke umetnice, koje veći deo profesionalne karijere ostvaruju u različitim zemljama sveta, pitanje maternjeg jezika kao dela nacionalnog identiteta nije presudno. Slična je situacija i sa multimedijalnim umetnicama (kojima se bavi Sanja Kojić Mladenov 2020).

Kako se za tebe, Majo, iskristalisalo pitanje jezika tokom tri decenije života i rada na engleskom govornom području: maternjeg, kao i jezika struke i jezika u svakodnevici života, ili standardne upotrebe jezika?

Maja: Ja sam iz Beograda otišla kada sam imala 35 godina, u eri u kojoj je komunikacija sa porodicom, prijateljima, i kulturom „kod kuće“ moguća i lako ostvariva „iz daleka“. Otuda, moj maternji jezik mojim odlaskom nije bio ugrožen, niti je pretila opasnost da bude izgubljen. Takođe, ja sam u poslednjih trideset godina relativno često, svakako redovno, boravila u Beogradu i nekim drugim *našim* odnosno *mojim* krajevima, te sam kontinuirano imala mogućost da govorim *na izvoru*.

Postoji jedan segment maternjeg jezika, međutim, u kome se relativno nesigurno krećem, a to je profesionalni, sociološki jezik pojmova koji nisu bili u upotrebi tokom mojih studija i rada u Beogradu, a sa kojima sam se ja susrela tokom doktorskih studija i rada na engleskom govornom području.

Kako retko čitam na srpskom jeziku stručne radove iz oblasti kojima se bavim, retko imam prilike da se sa tim izrazima i pojmovima sretmem.

Međutim, maternji jezik mi je izuzetno pomogao u profesionalnom radu dok sam radila doktorat u Kanadi. Okosnica mog rada su bili razgovori sa ženama koje su izbegle iz Bosne i Hrvatske i koje su u vreme mog istraživanja živele u Beogradu, i nekim okolnim mestima. Kao i razgovori sa aktivistkinjama, prevashodno beogradskim feministkinjama, koje su u to vreme radile sa ženama izbeglim iz ratnih područja. U pitanju je bilo kvalitativno istraživanje te su intervjui prvo bili transkribovani, a potom prevedeni na engleski, za potrebe moje doktorske teze.

Intervjui sa izbeglim ženama su bili posebno potresni. Često mi je bilo potrebno po više dana da se emotivno uravnotežim da bih mogla da nastavim dalje da radim. Kada sam kasnije, u Torontu, čitala te transkripte na srpskom jeziku, radi identifikovanja tematskih celina i analize, mene su reči koje sam čitala teleportovale, da tako kažem, u situaciju razgovora. Setila bih se svih detalja: boje glasa, izraza lica, uzdaha i pauza u govoru, suza ili suzdržanih suza, rečju – svega. Ta sećanja su me vraćala u emotivnu situaciju razgovora, te mi je bilo izuzetno teško da o životnim pričama razmišljam analitički, po temama, a ne kroz emociju vezanu za sećanje/doživljaj intervjuja. U jednom takvom trenutku teškoće uzela sam da čitam prevod jednog od razgovora koje sam vodila i shvatila da me tekst na engleskom ne vraća u situaciju intervjuja. Očito je prevodom intervju za mene izgubio vezu sa emotivnim iskustvima koja su za mene ti razgovori nosili. O tom događaju i procesu sam potom pisala u svojoj doktorskoj tezi. Neki članovi komisije uključeni u proces vrednovanja moje teze,⁴ smatrali su taj detalj veoma značajnim „otkrićem“ i bodrili me da o tome pišem. Drago mi je da imam prilike da nešto o tome sada napišem, posle mnogo decenija, i hvala ti što si mi pružila priliku da to uradim.

I naravno, posle više od 30 godina života i rada na engleskom jeziku, on je i dalje i uvek će biti za mene, jezik u kome reči nemaju detinjstvo, uprkos činjenici da sam prve engleske reči naučila u zabavištu u Berkliju, u Sjedinjenim Državama, kada mi je bilo četiri godine. To rano učenje i razvijanje znanja jezika se nikada i ničim ne može nadoknaditi, bez obzira na obim vokabulara i poznavanja gramatike.

Svenka: U Srbiji se upotreba jezika uglavnom povezuje sa identitetom, koji je otprilike ova suma: srpski jezik, pravoslavna vera, ćirilično pismo.

⁴ Ovde namerno ne upotrebljavam reč *odbrana* doktorske teze, zbog toga što je takav jezik militaristički, asocira na rat i nasilje, i nema mesto u akademskom kontekstu.

Maja: Jezik je nedvosmisleno vezan za neke aspekte identiteta, nacionalni i kulturni identitet. No, pitanje identiteta je daleko šire. U kontekstu života i profesionalnog rada u zemlji u kojoj niste rođeni, pitanje identiteta je povezano sa osećajem *drugosti* koje nije isključivo vezano za nacionalni identitet, odnosno pripadnost. Najčešće, u mom iskustvu, to je osećanje koje nastaje prisilno, kao posledica suptilnih i ne tako suptilnih društvenih, institucionalnih, i političkih procesa koji nameću osećanje razlike koja ima negativnu konotaciju. Negativnu, u smislu iskakanja iz uobičajenog. Pitanje identiteta, ne samo nacionalnog, je jedno od centralnih pitanja mog životnog iskustva u protekle više od tri decenije. Otuda ima svoj izraz i odraz i u mom profesionalnom životu i radu, kroz teme kojima sam se u svom istraživanju bavila, u onome što sam predavala, kao i u objavljenim radovima (Korać 1993; 1996a; 1996b; 1996c; 2008).

Identitet, želim da naglasim, nije postao akutna tema mog života zbog mog odlaska iz mog rodnog grada u druge zemlje, na drugi kontinent, i brojne gradove sveta. On je tužna okosnica tragedije zemlje u kojoj sam se rodila, u kojoj sam živela 35 godina svog života, i koju sam osećala kao svoju. Ja sam bila i ostala Jugoslovenka. Da pojasnim, multikulturna Južna Slovenka. To je moje duboko, i pre svega, *lično opredeljenje*, ne političko. Zasnovano na iskustvu i načinu života moje (primarne) porodice, kao i na istoriji mojih porodičnih predaka. Tokom detinjstva i rane mladosti ja sam zemlju u kojoj sam se rodila i živela vrlo dobro upoznala – geografski, kulturološki, i socijalno, zahvaljujući redovnim, dobro planiranim porodičnim putovanjima, koja su otpočela rano, kasnih 50-ih godina prošlog veka. Rezultat tih inicijalnih decenija putovanja sa roditeljima, i kasnijih samostalnih *ekspedicija*, bila su i brojna poznanstva i kontakti, kao i prijateljstva, od kojih su se mnoga održala do današnjih dana.

Naravno, ovaj aspekt mog identiteta otvara i brojna politička pitanja, koja sva do jednog osećam kao nasilje. U tom smislu, nemam nikakva potraživanja, da tako kažem. Samo ne dozvoljavam da mi nacionalističke politike lokalnih despota, prošlih i sadašnjih, ukinu pravo da izrazim ko sam, pravo na sećanje, kao i na razumevanje i pogled na sopstveni život, uprkos novonastalim granicama. Pri tom imam potrebu da naglasim da poštujem sve one koji su ponosni što imaju „svoju“ državu, i ne samo na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Takvu državu ja nemam, no obzirom da su sve države zapravo duboko problematične institucije moći, ovo stanje koje mi je inicijalno, najbrutalnije nametnuto, već dosta dugo posmatram kao mogućnost izvesnog otklona i relaksirajuće osećanje uvećanja stepena slobode u odnosu na restriktivne nacionalne okvire savremenih država i njihovih institucija.

Otuda, moj odlazak iz Beograda nije inicirao pitanje mog identiteta, brigu ili borbu da se on ne otuđi u „tuđini“. Bezočna politika onih koji su vodili Jugoslaviju tokom 1980. i na dalje, učinila je da sam se ja osećala kao da živim u tuđini već od kraja 80-ih godina prošlog veka u zemlji mog rođenja. Moja koleginica i draga prijateljica Sintija Kobrn, koja se tokom ratnog raspada Jugoslavije bavila istraživanjem i pisanjem o tome, jednom prilikom ranih 1990-ih je napisala da je nastojanje mnogih ljudi u to vreme da odu iz zemlje, izraz njihovog nastojanja da nađu sebi mesto negde u Evropi ili izvan nje, gde ima prostora za *demokratiju jedinki* (*democracy of selves*) izvan lokalnog, nasiljem označenog nacionalističkog okvira.

Moje iskustvo dvadesetogodišnjeg života i rada u Britaniji, međutim, ukazuje da je demokratija jedinke u savremenim nacionalnim državama Evrope neprekidno ugrožena. Nacionalnim, rasnim, klasnim, rodnim, i ostalim *izrazitim* nejednakostima, kao i za njih vezanim politikama identiteta. Ovome je neophodno dodati geopolitikom formirane predrasude koje su, pošto su vezane za borbu moći, uvek pojavno vezane i za politiku identiteta. Neke od njih su manje-više konstantne, kao što je dihotomija dobar-loš/Zapad-Istok, čiji su koreni duboko istorijski, zapadnoevropski centrirani i arogantni prema svemu što je neevropsko/zapadno. Druga vrsta geopolitikom formiranih predrasuda je povezana sa pitanjima takozvanog *svetskog političkog trenutka*. U svakom datom momentu vremena pojavi se bar jedna, goruća i u tom trenutku istorijska borba pojavno vezana za politiku identiteta. Period koji sam ja pratila iz tzv. vizure Zapada/Evrope čine: Jugoslavija, Kosovo, Irak, Avganistan, Libija, Iran, Sirija, Palestina, i trenutno, Rusija – Ukrajina. Ovakva gusta matrica politika identiteta koja je uvek direktno povezana sa nadmetanjem u društveno-političkoj i/ili kulturno-religijskoj moći i uticaju, neprestano proizvodi nejednakost, *drugost*, kao i izrazitu socijalnu nepravdu. Ne treba ići dalje od pitanja tretiranja žena i muškaraca koji su izbegli ratove tokom proteklih decenija, a posebno od 2015, u takozvanom demokratskom, naprednom, ljudskim pravima zaokupljenom zapadnoevropskom svetu. Neki od mojih skorijih radova se bave kritičkim promišljanjem ovog istorijskog vremena takozvanog Zapada i gorke sudbine izuzetno malog procenta iz rata izbeglih, koji uspeju da stignu (živi) do Zapadne Evrope, gde nastoje da nađu svoje mesto u nekoj od (bogatih) nacionanih država Evropske unije (Korać 2017; 2019; 2020).

Moj inicijalni boravak u Britaniji, od jeseni 1992. do leta 1993, pre odlaska na doktorske studije u Kanadu, bilo je jedno takvo geopolitičko vreme u kome je u žiži bila zemlja iz koje sam. Kako iz one koja se u krvavom ratu raspala, za koju je u to vreme malo ko imao interesa, tako i iz one koja je u

tom strašnom ratu bila označena kao *predator*. Ta vrsta „razumevanja“ situacije u zemlji iz koje sam došla kreirala je takozvanu metanaraciju društveno-istorijskog i političkog trenutka u kome sam se našla. Ništa od moje anti-nacionalne i anti-ratne politike, aktivizma i nastojanja tokom godina koje su prethodile ratu, kao i mom odlasku iz Beograda, nije me moglo pripremiti na atmosferu koja me je i bukvalno zatekla, po dolasku u Britaniju. Pitanje etničkog identiteta je u to vreme imalo političko značenje i konotaciju koja mi je izuzetno teško pala. Taj period u retrospektivi vidim, a tada sam ga tako samo osećala, *kao nasilje*. Ono nije (bilo) direktno/fizičko, no mikro- i makromehanizmi kroz koje je taj metanarativ istorijskog trenutka davao značenje i socio-politički, kao i moralno-etički kredibilitet pojedincima i grupama, zaklanjali su i činili nevidljivim svaku *drugu vrstu istorijskog govora* i analize. To stanje, sa stanovišta jedinke određenog istorijskog, društvenog i ličnog iskustva, mogu jedino opisati kao – brutalno. Poznato je u literaturi da se metanaracije obeležavaju kao *opresivne*, jer služe da se kroz njih utvrde pravila istine, legitimnosti i identiteta (Bathmaker 2010).

Kao sociološkinja i od samog početka veoma dobro akademski umrežena, o čemu samo već razgovarale, ja sam tokom te akademske godine bila izuzetno aktivna učesnica na seminarima, okruglim stolovima, konferencijama i javnim raspravama. Zvuči paradoksalno, no taj javni govor u društveno-političkom kontekstu u kome zapravo nije bilo adekvatnih geopolitičkih kategorija da se ono što ja govorim *čuje* i razume, imao je za posledicu za mene veoma bolno osećanje gubljenja glasa, ućutkivanja, nemogućnosti da ostvarim ono što je Sintija nazvala *demokratija jedinke*.

Ovo, naravno, nikako ne znači da sam se predala. Moj način otpora prema nasilnom društveno-političkom odnosu u kome sam se našla, bio je da pišem. Javni govor na skupovima organizovanim na univerzitetima, dobrotvornim ili drugim otvoreno politički orijentisanim institucijama u jednom sam trenutku odlučila da napustim kao platformu *moje* borbe i izraza. No, zadovoljstvo mi je, i kao sociološkinji i kao političkom biću, da sam o tome pisala, da ti radovi postoje, da su bili i, naročito, da će biti čitani (Korać 1993; 1996b; 1998b).

Ima jedan deo mog rada, koji je meni lično najznačajniji. To su radovi i aktivnosti, pre svega mislim na akademske aktivnosti, vezani za pitanja seksualnog nasilja nad ženama i rata (Korać 1994; 1996d; 1998d; 1998c; 2003d; 2004; 2016b; 2018). Ja nikada nisam sebe videla kao feminističku aktivistkinju, iako sam, transnacionalno, učestvovala u protestima *Žena u crnom*, tokom 90-ih godina prošlog veka, u Beogradu, Londonu, i Torontu. No, istraživanje, pisanje i javni govor, ne samo na takozvanim naučnim

konferencijama, veze među onima koji donose odluke, kreiraju politike, ili pružaju profesionalnu pomoć, aktivnosti su koje su *moja vrsta* feminističkog aktivizma. Tokom 90-ih godina ta vrsta aktivnosti je bila moja stalna aktivnost. Ona je bila moj maleni doprinos internacionalnoj, u najvećoj meri dobro koordiniranoj i dosta dugoj borbi žena da se silovanje kao oblik seksualnog nasilja u ratu prizna kao ratni zločin. Taj čin, sam po sebi, naravno nije ukinuo tu jezivu vrstu nasilja nad ženama. Nije direktno pomogao ni onima koje su bile žrtve takvog nasilja u ratovima Jugoslavije, niti u ratovima koji su potom usledili. Ta pravna pobeda ih je često samo dalje viktimizirala, zbog rodno neosetljivog načina na koji pravni sistem na žalost i dalje funkcioniše. No uprkos tim i dalje teškim problemima, sam ovaj čin je nedvosmisleno pozitivno obeležio jednu epohu borbe za vidljivost žena u sferi internacionalnog krivičnog ratnog prava, koja je do danas bez presedana. Meni to daje osećanje da sam bila učesnica, uprkos minimalnosti mog doprinosa, u jednom velikom, pozitivnom, istorijskom angažovanju žena, različitih profesija, ne samo akademskih feminističkih aktivistkinja.

Ti si, Svenka, zaista mnogo učinila proteklih decenija na kreiranju različitih platformi ženske borbe i izraza. Šta je tebi značio taj profesionalni, istraživački, i aktivistički rad, tokom proteklih decenija, i kako vidiš sebe i svoje mesto u tom procesu?

Svenka: Procenjujem da su dve stvari jako važne koje sam uradila: počela, razvila i vodila gotovo tri decenije aktivistički rad na uvođenju rodno osetljivog jezika u službenu upotrebu u Srbiji, da bi tek poslednje godine ova problematika postala deo državne brige. U ovaj posao sam uključila mnogobrojne saradnice i saradnike koji su se i svojim primerima, i svojim radom nadalje zalagali za ovu ideju i praksu.

Druga važna oblast je afirmacija metoda životne priče, ne samo u rod-nim studijama. Mislim da je od početka mog angažovanja u toj oblasti do sada, oko sto studentkinja (i nekoliko studenata) metodološki obrazovano da koristi životnu priču u svom naučnom istraživanju i radu. Mislim da to nije malo! Sve to sam radila u prvoj deceniji u okviru Udruženja *Ženske studije i istraživanja*, a potom i u okviru *Centra za rodne studije* na Univerzitetu. Ostvarile smo na tom polju i saradnju sa naučnicama iz Srbije koje su u raznim zemljama u svetu: Ana Dević, sociološkinja (Belgija), Vesna Gerić, dizajn (Maroko), Ivana Milojević, studije budućnosti (Australija). U ovom polju sam saradivala i sa naučnicama iz jugoslovenskog regiona: Milica Antić Gaber i Svetlana Slapšak iz Slovenije, Zilka Spahić Šiljak iz Sarajeva, Rajka Glušica iz Podgorice, uključujući i njene saradnice i studentkinje. Iskustva ove saradnje su nam dragocena. Moram da naglasim da su gostovanja nauč-

nica iz drugih prostora finansirale različite međunarodne organizacije namenjene toj vrsti razmene – gotovo nikada nismo dobile (a ni tražile) namenska sredstva od ministarstava u zemlji.

Želim da se vratimo, na kraju ovog razgovora, na pitanje razmišljanja o ulaganju u naučnice koje započinju svoj akademski rad. Pitanje generacijske povezanosti me zaokuplja, posebno od kako je umrla Vera Smiljnic, krajem 2021. Verujem da u svetu u tim akademskim centrima u kojima je duga tradicija akademskog rada, kao što je recimo Oksford, postoje institucionalni mehanizmi da one koje su seniorke ostanu na dohvat ruke mladima. Da se poveznica, u generacijskom smislu, ne prekine, već da one postanu neka vrsta plemenske mentorke.

Maja: Mislim da u takozvanom svetu ne postoji nikakva ružičasta forma ili praksa vezana za taj aspekt profesije. Institucionalno, i ovde i tamo, postoji zvanje emeritus/emerita kao jedan od načina da se iskustvo zadrži, prizna i omogući da i dalje bude u funkciji (lat. *emeritus* – u rimskoj vojsci osoba koja je časno odslužila svoj radni vek). Drugi prisutan institucionalni način kojim se obezbeđuje kontinuitet je aflijacija pri institutima i univerzitetima. Van toga, ne postoji ništa drugo kao institucionalna praksa koja bi obezbedila da se iskustvo vrednuje i aktivno stavlja u funkciju daljeg razvoja. Ovaj problem se uvećava poslednjih decenija time što se univerziteti u svetu sada sve više vode kao da su korporativne ustanove. Naglasak je na radikalnom smanjenju troškova (otuda i ulaganja u) visokoškolskog obrazovanja, čime su dovedene u pitanje neke od fundamentalnih vrednosti visokog obrazovanja, kao i naučno-istraživačkog rada.

Neoliberalna ekonomska stvarnost sveta u ovom veku, a posebno u Britaniji, više ne vrednuje visoko obrazovanje kao društveno značajno, opšte dobro. Time rad na univerzitetu, a posebno u oblasti humanističkih i društvenih nauka, postaje sve više neodrživ. U Britaniji, od 2010. godine, univerziteti više nisu finansirani državnim novcem, već od školarine koju plaćaju oni koji studiraju.⁵ Time su univerziteti naizgled postali tržišne ustanove koje novac zarađuju prodajući svoje usluge zainteresovanim kupcima, koji plaćaju da bi se obrazovali. Kažem, naizgled, jer Vlada/država vrlo striktno određuje koliko univerziteti smeju da naplaćuju za „svoje usluge“. Ovim su univerziteti dovedeni u težak finansijski položaj i prinuđeni da: 1) smanjuju broj zaposlenih na stalnim ugovorima; 2) drastično povećavaju broj veoma slabo plaćenih zaposlenih na kratkim ugovorima koji im ne daju nikakva pra-

⁵ Od kada ne finansira univerzitete, Vlada nudi kredit studentima, koji oni vraćaju, uz kamatu, u narednih 40 godina. Svi oni koji po studiranju dobiju prosečna ili ispod-prosečna primanja, dakle velika većina, imaju ozbiljne poteškoće da kredit vrate.

va iz rada; 3) ne unapređuju postojeći nastavni kadar u viša zvanja, jer to podrazumeva više plate.

Ovakav finansijski položaj univerziteta je uslovio da se sve naučne discipline koje privlače manje studenata, kao što su klasične studije ili brojne discipline humanističkih i društvenih nauka, sve češće označavaju kao *teret* i neopravdano ulaganje. Otuda se mnoga odeljenja ili katedre humanističkih i društvenih nauka sve češće zatvaraju. Ovaj trend ukazuje da se utemeljeno kritičko mišljenje vidi kao nepotrebno, jer neoliberalnom društvu nisu potrebni ljudi koji kritički misle, već oni koji rade ono što im je naloženo.

Radna i kolegijalna atmosfera na britanskim univerzitetima je, posledično, postala teško podnošljiva. To je ujedno i osnovni razlog zbog koga sam odlučila da se penzionišem u 63. godini života, u zemlji u kojoj nema formalne starosne granice za penzionisanje univerzitetskih nastavnica/ka. Tri meseca posle mog odlaska, moj univerzitet je, u nastojanju da poboljša svoju finansijsku situaciju, otpustio sedam kolega/inica u najvišim zvanjima, kao što je i moje, od kojih je pet sa Odeljenja društvenih nauka. To su bile žene (sve otpuštene sa tog Odeljenja su žene) sa velikim iskustvom, znanjem i internacionalnim ugledom. Neoliberalni kod vođenja univerziteta ih, međutim, ne vidi kao značajan izvor znanja i iskustva, već kao neopravdani trošak. Po mom dubokom uverenju, obrazovanje, a naročito visoko obrazovanje, ne mogu se na taj način monetizovati. Obrazovanje je pre svega opšte dobro, no neoliberalni model sveta ga tako više ne vidi.

Završne refleksije

U ovom refleksivnom dijalogu smo nastojale da otvorimo neka od polja profesionalnog i životnog iskustva naših naučnica u svetu o kojima se veoma retko razmenjuju iskustva, stiču saznanja, i razumeju konteksti izvan onih u kojima živimo i radimo. Udruženim pogledom, situiranim *i ovde i tamo*, omogućile smo kroz dijalog i refleksiju uvid u neke od, po našem mišljenju, važnih dimenzija iskustva specifičnog za one koje se bave rodno osetljivim pristupom društvenim naukama, i koje su otišle iz zemlje u vreme secesionističkih ratova u Jugoslaviji. O iskustvima naučnica iz ove oblasti naučno-istraživačke delatnosti se veoma malo zna i govori.

Naglasak smo stavile na značaj konteksta: društvenog, političkog, naučnog i institucionalnog, da bismo uz naglašenu refleksiju pogledale u naučno-istraživačko i životno iskustvo kroz ove kontekstualne prizme. Verujemo da smo ovim otvorile prostor ne samo za mogućnost razumevanja naučnih

karijera i života *tamo*, već i za preispitivanje nekih javnih, institucionalnih narativa *ovde* vezanih za one koje su otišle, kao i za one koje su ostale.

Jedno od njih je i pitanje razmene iskustava, kontakata i saradnje. Rekle bismo da raznovrsni, korisni i veoma plodni oblici saradnje postoje, no budući da se oni odvijaju na mikronivou pojedinki i njihovog neposrednog radno-institucionalnog okvira, oni ostaju šire društveno nevidljivi. No to nikako ne znači da su bez vidnog uticaja na mnoge koji se visoko obrazuju ili na one koji taj proces vode i razvijaju. U tom smislu, ove inicijative i doprinos vidimo kao *politiku malih koraka* koja je centralna za žensko iskustvo pozitivnog nastojanja i razvoja.

Dragoceni uvidi u živote i rad naučnica *ovde*, u Srbiji, počeli su da budu dostupni poslednjih godina (Petrović i Vasiljević 2020; Stevanović i dr. 2020) što je pozitivan i značajan pomak u ovoj oblasti znanja o ovoj vrsti specifičnog istorijskog iskustva žena. No, saznanja o onima koje žive i rade *tamo*, u svetu, samo su sporadično dostupna (Savić 2015). Ovaj rad je inicijalni doprinos širenju interesovanja, kao i metodoloških pristupa, kojima se stižu uvidi u život, rad, dostignuća i razočarenja onih koje su *tamo*.

Literatura

- Bamberg, Michael. 2006. "Stories: Big or small: Why do we care?". *Narrative Inquiry* 16(1): 139–147.
- Bathmaker, Ann-Marie and Penelope Harnett (eds). 2010. *Exploring Learning, Identity and Power through Life History and Narrative Research*. Oxon, New York: Routledge.
- Dragičević-Šešić, Milena and Korać-Sanderson, Maja (eds). 2020. "'The Other' and Ourselves: Artistic Interventions as the Key for Communication and Understanding 'the Other'". Special Issue of the *Interculturality: Journal for stimulation and affirmation of Intercultural communication* 18.
- Jackson, Michael. 2006. *The Politics of Storytelling: Violence, Transgression, and Intersubjectivity*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Jančar, Barbara. 1985. "The New Feminism in Yugoslavia". In *Yugoslavia in the 1980s*, ed. by Pedro Ramet, 200–223. Boulder and London: Westview Press.
- Klajn, Ivan i Milan Šipka. 2006. *Veliki rečik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Kojić Mladenov, Sanja. 2020. *Skok i zaron: Diskursi o rodu u umetnosti: konstrukcija profesionalnog identiteta umetnica u oblastima novih medija u Vojvodini krajem 20. i početkom 21. veka*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine.
- Korać, Maja. 1991. *Zatočnice pola: društveni identitet mladih žena na selu između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Korać, Maja. 1993. "Serbian Nationalism – Nationalism of My Own People". *Feminist Review* 45 (Autumn): 108–112.
- Korać, Maja. 1994. "Representation of Mass Rape in Ethnic Conflicts in what was Yugoslavia". *Sociologija* 36(4): 369–527.
- Korać, Maja. 1996a. "Understanding Ethnic National Identity and its Meaning: Questions from Women's Experience". *Women's Studies International Forum* 19(1–2): 133–143.
- Korać, Maja. 1996b. "Understanding Ethnic National Identity in Times of War and Social Change". In *The Literature of Nationalism: Essays on East European Identity*, edited by Robert B. Pynsent, 236–246. London: MacMillan Press.
- Korać, Maja. 1996c. "Gender, Nationalism, and Ethnic National Identity Crisis: The Case of the Former Yugoslavia". In *Development & Diaspora: Gender and the Refugee Experience*, edited by Wenona Giles, Helene Moussa and Penny Van Esterik, with Victoria Foote, 87–99. Toronto: Artemis Enterprises.
- Korać, Maja. 1996d. "Ethnic Conflict, Rape and Feminism: The Case of Yugoslavia". In *Research on Russia and Eastern Europe: Women in Post-communism*, 2, edited by Metta Spencer and Barbara Wejnert, 247–266. Greenwich, Connecticut – London, England: JAI Press Inc.
- Korać, Maja. 1998a. *Linking Arms: Women and war in post-Yugoslav states*. Women and Nonviolence Series, No. 6. Uppsala: Life & Peace Institute.
- Korać, Maja. 1998b. *The Power of Gender in the Transition from State Socialism to Ethnic Nationalism, Militarization and War: The Case of the Post-Yugoslav States*. Ph.D Thesis. Sociology, Thesis Award, School of Graduate Studies, York University, Canada.
- Korać, Maja. 1998c. "Ethnic Nationalism, Wars and the Patterns of Social, Political and Sexual Violence against Women: the Case of Post Yugoslav Countries". *Identities: Global Studies in Culture and Power* 5(2): 153–181.
- Korać, Maja. 2000. "Women in Conflict Zones". Co-editor with Ariane Brunet, Aliosn Crosby, Malathi de Alwis, Vanessa Farr, Wenona Giles, Zarana Papić, Goli Rezai-Rashati, Neluka Silva, and Barbara Traviranus. Special Issue of *Canadian Women's Studies* 19(4).
- Korać, Maja. 2001. "Cross-ethnic networks, self-reception system, and functional integration of refugees from former Yugoslavia in Rome, Italy". *Journal of International Migration and Integration* 2(1): 1–26.
- Korać, Maja. 2002a. "The role of the state in refugee integration and settlement: Italy and the Netherlands compared". *Forced Migration Review* 14 (June): 30–32.
- Korać, Maja. 2002b. "Dilemmas of integration: settlement experiences of refugees in Rome". In *Refugee Studies and Politics: Human Dimensions and Research Perspectives*, edited by Susanne Binder and Jelena Tosić, 25–62. Vienna: Vienna University Press.

- Korać, Maja. 2003a. *Feminists Under Fire: Exchanges Across War Zones*. Co-editor with Wenona Giles, Malathi De Alwis, Edith Klain, Neluka Silva, Đurđa Knežević and Žarana Papić. Toronto: Between the Lines.
- Korać, Maja. 2003b. "The lack of integration policy and experiences of integration: a case study of refugees in Rome". *Journal of Refugee Studies* 16(4): 398–421.
- Korać, Maja. 2003c. "Integration and how we facilitate it: A comparative study of settlement experiences of refugees in Italy and the Netherlands". *Sociology (BSA)* 37(1): 51–68.
- Korać, Maja. 2003d. "Women Organizing against Ethnic Nationalism and War in the Post-Yugoslav States". *Feminists Under Fire: Exchanges Across War Zones*. Co-editor with Wenona Giles, Malathi De Alwis, Edith Klain, Neluka Silva, Đurđa Knežević, and Zarana Papić, 25–34. Toronto: Between the Lines.
- Korać, Maja. 2004. "War, Flight, and Exile: Gendered Violence among Refugee Women from Post-Yugoslav States". In *Sites of Violence: Gender and Conflict Zones*, edited by Wenona Giles and Jennifer Hyndman, 249–272. University of California Press.
- Korać, Maja. 2005. "The role of bridging social networks in refugee settlement: The Case of Exile Communities from the Former Yugoslavia in Italy and the Netherlands". In *Homeland wanted: Interdisciplinary perspectives on the refugee resettlement*, edited by Peter Waxman and Val Colic-Peisker, 87–109. New York: Nova Science Publishers Inc.
- Korać, Maja. 2008. "Gender, Conflict, and Social Capital: Bonding and Bridging In War". In *Social Capital and Peace-Building: Creating and Resolving Conflict with Trust and Social Networks*, edited by Michaelene Cox, 107–121. London: Routledge.
- Korać, Maja. 2009a. *Remaking Home: Reconstructing Life, Place, Identity in Rome and Amsterdam*. Oxford: Berghahn. (*U potrazi za domom*, izdanje na srpskom jeziku Zavoda za izdavanje udzbenika, 2012, Beograd).
- Korać, Maja. 2009b. "Politiche, agency e dialogo interculturale. Esperienze dei rifugiati dei conflitti jugoslavi in Italia". *Mondi Migranti* 2(3): 127–150.
- Korać, Maja. 2011. "Ill-informed or entrepreneurial? Chinese traders in Serbia". *e-International Relations* October 16 (<http://www.e-ir.info/?p=14714>)
- Korać, Maja. 2013a. "Chinese traders in Serbia: Gender opportunities, translocal family strategies and transnational mobility". *Ars&Humanities*, special issue *Many Faces of Migration* 7(2): 86–98.
- Korać, Maja. 2013b. "Transnational pathways to integration: Chinese traders in Serbia". *Sociologija*, special issue on *Contemporary Migration and Challenges to Social Integration* 55(2): 245–260.
- Korać, Maja. 2013c. "Transnational entrepreneurs: Chinese in Serbia and their translocal strategies of betterment and incorporation". In *Diaspora as a Resource: Comparative Studies in Strategies, Networks and Urban Space*, edited by Waltraud

- Kokot, Christian Giordano and Mijal Gandelman-Trier. *Freiburger Sozialanthropologische Studien* 36. Zurich: LIT.
- Korać, Maja. 2014. "Refugee Women Doing Paid Domestic Work: Disempowering structures of settlement and the question of agency". In *Global Migration of Care and Domestic Workers*, edited by Mary Romero, Valerie Preston and Wenaona Giles. Ashgate.
- Korać, Maja. 2016a. "Citizenship and Emplacement: Processes and practices of inclusion of newcomers". In *Citizens at Heart? Integrations of refugees in the EU after the Yugoslav wars of succession*, edited by Roland Kostic, L. Bennich-Björkman and B. Likic-Brboric. Uppsala Multiethnic Papers (UMP); No. 56. Uppsala University: Hugo Valentin Centre.
- Korać, Maja. 2016b. "Is there a right time for gender just peace? Feminist anti-war organising revisited". In *If not now, when? Feminism in contemporary activist, social and educational contexts*. Special Issue *Gender and Education* 28(3): 431–444.
- Korać, Maja. 2017. "Bordering and Rebordering Security: Causes and Consequences of Framing Refugees as a 'Threat' to Europe". In *Towards Understanding of Contemporary Migration. Causes, Consequences, Policies, Reflections*, edited by Mirjana Bobić and Stefan Janković, 25–40. Belgrade: Institute of Sociological Research.
- Korać, Maja. 2018. "Feminists Against Sexual Violence in War: The Question of Perpetrators and Victims Revisited". *Social Sciences* 7(10): 182. Special issue entitled *Feminisms: Forwards, Backwards and Something in Between*. <http://www.mdpi.com/2076-0760/7/10/182/pdf>
- Korać, Maja. 2019. "Racialized and Gendered Cultures of Othering: Displaced People in the Neoliberal World". *Зборник радова Факултета драмских уметности* 35: 135–150.
- Korać, Maja. 2020. "Gendered and Racialized Border Security: Displaced people and the politics of fear". *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy* 9(3): 75–86.
- Lukić Krstanić, Miroslava. 2021. „Biti žena u nauci – naučnica: problemi i perspektive. O projektu Etnografskog instituta SANU pod pokroviteljstvom Une-ska“. U *Naučnice u društvu*, prir. Lada Stevanović, Mladena Prelić i Miroslava Lukić Krstanović, 443–456. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Milošević-Đorđević, Nada (ur.). 2021. *Život i stvaralaštvo žena članova Srpskog učnog društva, Srpske kraljevske akademije i Srpske akademije nauka i umetnosti*, Tom I. Beograd: SANU, Predsedništvo.
- Maynes, Mary Jo, Jennifer L. Pierce and Barbara Laslett. 2008. *Telling Stories: the use of personal narratives in the social sciences and history*. Ithaca: Cornell University Press.
- McLeod, Julie and Rachel Thomson. 2009. *Researching social change: Qualitative approaches*. London: Sage.

- Petrović, Aleksandar i Andrijana Vasiljević. 2020. *Sve što je veliko uvek je na korist drugih: kratak pregled izumiteljki u Srbiji u XX veku*. Beograd: Zavod za intelektualnu svojinu Republike Srbije.
- Popović, Dragana. 2012. *Žene u nauci: od Arhimeda do Ajnštajna: osvajanje osvojenog*. Beograd: Službeni glasnik.
- Savić, Svenka (ur). 1989. *Interkulturalizam kao oblik obrazovanja dece migranata van domovine*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike.
- Savić, Svenka (ur). 2015. *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: životne priče*. Novi Sad: Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ – Futura publikacije.
- Savić, Svenka. 2020. „Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu: doktorske studije“. U *Naučnice u društvu*, ur. Lada Stevanović, Mladena Prelić i Miroslava Lukić Krstanović, 191–209. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Sedlarević, Maja. 2016. „Diskursi o rodu, identitetu i profesiji: životne priče žena iz Srbije u akademskoj dijaspori“. Novi Sad: ACIMSI Centar za rodne studije UNS (neobjavljen tekst).
- Stevanović, Lada, Mladena Prelić i Miroslava Lukić Krstanović (ur). 2020. *Naučnice u društvu*. Beograd: Etnografski institut SANU.

PRILOG

Životna i profesionalna biografija Maje Korać – presek

1957. Rođena u Beogradu kao drugo dete: otac je bio profesor Ekonomskog fakulteta UB, majka je bila Izvršna direktorka Saveza ekonomista Jugoslavije, sestra psihološkinja, profesorka UB/UNS/UN.
- 1961–1962. Otac dobija Fordovu stipendiju i odlazi na studijski boravak u SAD sa celom porodicom. Borave u Njujorku, Vašingtonu, Čikagu, i najduže u Berkliju gde Maja polazi u zabavište.
1964. Započinje školovanje u Beogradu, nakon završene osnovne škole i gimnazije upisuje se na Ekonomski fakultet, ali nakon tri uspešno završene studijske godine, prelazi na studije Sociologije na Filozofskom fakultetu UB, gde diplomira 1983. godine (ekonomska teorija i pristup je ne zanimaju dovoljno).
- 1980–1983. Urednica za društvena pitanja časopisa *Vidici*.
- 1983–1987. Saraduje na projektima Mladih istraživača Srbije, Saveza socijalističke omladine Srbije.
- 1982–1988. Saraduje na projektima Zavoda sa proučavanje kulturnog razvitka SR Srbije, o kulturnom životu mladih radnika, kao i o kulturnom životu seoske omladine.
- 1984–1993. Zaposlena na Poljoprivrednom fakultetu UB.

1988. Objavila rad „Mladi iz sela Jalovik – Položaj i perspektive“, *Sociologija sela* 28: 101–102.
1987. Objavljuje tekst „Verski praznici i običaji mladih iz Jalovika“ u časopisu *Kultura*.
1989. Objavljuje tekst „Društveni život seoskih žena: Njihov položaj i perspektive“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 86–87: 141–154.
- 1989–1991. Članica uređivačkog odbora časopisa *Sociologija*.
1990. Stekla stepen magistra za rad na temu *Socijalni identitet mladih seoskih žena: između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti*. Osek Sociologija, Filozofski fakultet, UB.
- 1990–1991. U Zavodu za proučavanje kulturnog razvitka Republike Srbije saraduje na projektu o zaštiti životne sredine (Evropske banke za obnovu i razvoj).
1991. Nagrada za najbolji magistarski rad Odeljenja za sociologiju Filozofskog fakulteta UB.
1991. Objavljuje knjigu *Zatočenice pola: društveni identitet mladih žena na selu između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta UB (uz finansijsku podršku Republičkog fonda za nauku Srbije).
- 1991–1992. Članica uređivačkog odbora časopisa *Sociološki pregled*.
1992. Objavljuje rad „Slobodno vreme seoskih žena: posledice razvoja“, *Sociologija* 34(1).
- 1992–1993. Koristi stipendiju za studijski boravak na Oksfordu i na Londonskom univerzitetu.
- 1993–1998. Radi na doktorskoj tezi na Univerzitetu Jork u Torontu, uz rad (kao asistentkinja u nastavi: 1993–96) ili kao predavačica; 1996/97), i uz stipendije Ontario i/ili vlada Kanade (na osnovu konkursa svake školske godine).
- maj 1996 – maj 1998. Konsultantkinja na istraživanju (Research Consultant) Women in Conflict Zones Network Project, Centre for Refugee Studies and Centre for International Studies, York University, Canada.
- 1996–1999. Ko-osnivačica i ko-koordinatorka Mreže žena u zonama konflikta (Women in Conflict Zones Network – WICZNET) iniciran u Centru za istraživanje izbeglica, Jork Univerzitet, Kanada.
1998. Konsultantkinja u istraživanju i ko-koordinatorka projekta: A Comparative Study of the Issues Faced by Women as a Result of Armed Conflict: Sri Lanka and the Post Yugoslav States. Centre for Feminist Research and Centre for International Studies, York University, Canada (juni 1998 – maj 1999, finansijska podrška Ford fondacije).
1998. Odbranila doktorsku tezu na Univerzitetu Jork u Kanadi: *Moć roda u tranziciji od državnog socijalizma do etničkog nacionalizma, militarizacije i rata: slučaj post-jugoslovenskih država (The Power of Gender in the Transition from State Socialism to Ethnic Nationalism, Militarization and War: The Case of the Post-Yugoslav States)*.

1998. Objavljuje deo iz doktorske teze kao prvu knjigu na engleskom jeziku *Linking Arms: Women and war in post-Yugoslav sates*, Women and Nonviolence Series, No. 6. Uppsala: Life & Peace Institute.
1999. Nagrada za najbolju doktorsku tezu (Mary McEwan Memorial Award) na Univerzitetu Jork u Kanadi.
2001. Na funkciji više istraživačice u Centru za istraživanje izbeglica, Odseka za studije razvoja na Oksford Univerzitetu (juni 1999 – decembar 2001); glavna istraživačica komparativne studije o integraciji izbeglica u dva grada EU: Rim i Amsterdam (živi i radi u Rimu: 6 meseci i u Amsterdamu: 4 meseca).
- 2002–2020. Predaje na Odseku za društvene nauke na Univerzitetu Istočnog Londona (University of East London – UEL).
- 2011–2020. Ko-direktorka MA programa Studije izbeglica i izbeglištva Odeljenja za društvene nauke, UEL.
- 2012–2020. Ko-direktorka MA programa Konflikt, raseljavanje, i ljudska sigurnost Odeljenja za društvene nauke, UEL.
- 2014–2020. Ko-direktorka Centra za socijalnu pravdu i društvenu promenu (Centre for Social Justice and Change) Odeljenja za društvene nauke, UEL.
- 2016–2020. Rukovodi sociološkim ogranakom interuniverzitetskog dokorskog treninga organizovanog kroz saradnju University College London, Bloomsbury University, UEL (pod okriljem Saveta za ekonomska i društvena istraživanja Velike Britanije).
2020. Oktobra meseca, po sopstvenoj volji, odlazi u penziju, a u novembru nastavlja saradnju sa Institutom za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, kao spoljna saradnica.

Svenka Savić

FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF NOVI SAD

Maja Korać

INSTITUTE OF SOCIOLOGICAL RESEARCH, FACULTY OF PHILOSOPHY,
UNIVERSITY OF BELGRADE

Women Scholars from Serbia Abroad: Through Dialogue and Reflection

Serbia does not have reliable data on the number of women scholars who are currently living and working abroad. Data on those left during the 1960s or 1990s, are also not available, making it impossible to make an informed assessment of the continuity of this process that started during the last century and continues well into the 21st. Recent reports indicate that an effort has been made in the past few years, to collect data about their number and institutional affiliations. However, such data lack information about important aspects of their professional life and work, in academic institutions abroad. This type of information is crucial for the understanding of the academic environments and scholarly work they are engaged in. Awareness of and knowledge about a range of aspects of their lived experiences is central to establishing fruitful exchanges and collaborations between the women scholars living and working abroad, and the academic and research institutions in Serbia. One of the ways to fill this gap and to learn more about this multilayered aspect of their experience is to focus on life stories of the women scholars who left the country during the 1990s and continued to do so, since the start of the 21st century. In this article, based on a life story, we dip into a multi-layered meaning of this kind of life experience, through dialog and reflection, in order to emphasise the importance of the context: societal, political, scholarly, and institutional. Looking into their scholarly and life experience through these different contextual lenses is *sine qua non* for their full grasp and understanding.

Keywords: the context of leaving; fields of study and personal experience, diasporic and professional networks, women's friendships, the question of identity, the question of language, university as corporation.

PRILOZI

Miroslava Lukić Krstanović

ETNOGRAFSKI INSTITUT SANU, BEOGRAD

O vebinaru Istraživanje istorije i doprinosa naučnica u Srbiji: metode i pristupi

*Ovde ću spomenuti predavanje Virdžinije Vulf
„Profesije za žene“ iz 1931. godine.*

*U njemu ona kaže da su žene sada dobile intelektualni prostor,
dobile su profesiju, ali pitanje je koji su ciljevi i čime će se taj prostor napuniti.*

Ljubinka Trgovčević

Danas, kada se smatra da su žene osnažene svojim emancipatorskim prostorima, opirući se tekovinama dominacija i muškim kanonima, pokreću se iznova pitanja, problemi, apeli, istine, tumačenja, solidarnosti, posebno aktivizmi, ne bi li se po ko zna koji put položaj žena razglasio i oglasio ovde – sada – svuda. Upravo poslednjih decenija pokrenut je talas jasnih, transparentnih i neminovnih aktivnosti, procesa i događaja na svim poljima – mediji, kultura, nauka, politika – kao odgovor na potpuni pad svih moralnih vrednosti, prava, sloboda, poštovanja, sigurnosti. S jedne strane, žene se vode emancipatorskim matricama i idu dalje, ali njihove turbulentne svakodnevne govore drugo – da su potcjenjene, ignorisane, potiskivane, ugrožene, nepriznate, ali i upriličene, instrumentalizovane, podobne za autokratije i opasne ideologije. Rodna ravnopravnost je toliko formalizovana i artifičijelno usađena u protokole, da je izgubila svoj suštinski prolaz u svakodnevne. Zato se mnogo više govori o rodnom jazu koji se suočava sa najaktuelnijim katastrofama (ratovi, izbeglištva, bolesti, konformizam) u kojima su žene/žensko najveći gubitnici. Sve se to odnosi i na položaj žena u nauci, koji nikaako da prevaziđe *sistematsku inhibiciju*,¹ od kvantitativne nesrazmere i degradacije do kvalitativne nedorečenosti. Kako se naglašava – naučnicama treba obezbediti ne samo učestvovanje u STEM oblastima, već je važno da budu osnažene u vođenju, inoviranju kako dostignuća, tako i u podržavanju rad-

¹ O sistematskoj inhibiciji v. Marina Blagojević, *Žene izvan kruga*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1991.

nih politika, organizacionih kultura, koje obezbeđuju njihovu bezbednost i podstiču ih u napredovanju u karijerama.² U Srbiji ne postoji konzistentna javna politika koja bi naučnicama dala primat i podsticaj da se njihov status poboljša i rodno ne diskriminiše. Žene u nauci se suočavaju sa svojim nikad razrešenim problemima, jer se jednostavno smatra da je njihova moć znanja i radni uspeh dovoljan garant rodne ravnopravnosti. Ali, da li je tako, da li se čuje njihov glas kao naučno vrednih akterki i društvenih aktiviskinja? Da li njihova očekivana neutralnost uvek potiskuje svaki emancipatorski odjek feminizacije ili je i to možda neadekvatno naučničkom liku? Da li se dovoljno zna, govori i piše o dostignućima naučnica i o njihovim životima? Gde su one u istorijama, hronikama, sećanjima? Kako upisivati i ispisivati njihova iskustva? Kako ih istaći kao humanističke uzore i vodilje? Svaki pomak u istraživanjima i rasvetljavanjima položaja i statusa naučnica kroz (samo)refleksivnost i kontekstualno itekako je vredan.

Na inicijativu i angažman grupe istraživačica Etnografskog instituta SANU od 2019. godine realizovana su dva projekta u okviru Uneskovog programa participacije. Prvi projekat pod nazivom „Položaj naučnica u društvu i na tržištu rada” obuhvatio je seminar, konferenciju sa preko šezdeset učesnica, posebno zbornik radova *Naučnice u društvu*, kratak dokumentarni film *Naučnice u društvu: značajne a nevidljive* i virtuelnu biblioteku publikacija.³ Sledi projekat pod nazivom „Nasleđe i značaj naučnica u Srbiji: istraživanje prošlosti kao investicija za budućnost”. Samo za ove tri godine angažovale su se naučnice iz raznih oblasti predavanjima, izlaganjima, diskusijama, tekstovima, autorstvima dokumentarnih priloga i dr. Bili su to pomaci u epistemološkim, metodološkim i kritičkim sagledavanjima onoga što su dostignuća naučnica i posebno društvenog vrednovanja njihovog rada. Iako je reč o kratkoročnim projektima, postignuto je mnogo više u povezivanju i zbližavanju, a to je prvi korak u osnaživanju žena u nauci.

Glavni problemi koji su pokrenuti u drugom projektu zasnivaju se na odsustvu istorijskog nasleđa i nedovoljnog znanja o znamenitim naučnicama i njihovim dostignućima. Primer Srbije nije jedinstven u ovom pogledu, i pre predstavlja pravilo nego izuzetak. Obrazovanje, edukacija, javne debate,

² Ms Audrey Azoulay, Director-General of UNESCO, and Ms Phumzile Mlambo-Ngcuka, Executive Director of UN Women, in their joint message on the occasion of the International Day of Women and Girls in Science 2021, <https://en.unesco.org/commemorations/womenandgirlinscienceday>

³ Projekat je nagrađen 2021. godine (autorke i koordinatorke Lada Stevanović, Mladena Prelić i Miroslava Lukić Krstanović) nagradom „Anđelka Milić”, za podršku razvoja stvaranja znanja iz oblasti feminističkih i rodnih studija u Srbiji (teorija i istraživanja).

prezentacije u velikoj meri su zanemarili poznavanje istorije, naučnica koje su dale svoj doprinos. Gotovo da ih nema u školskim udžbenicima niti u medijima, nedovoljno je napisanih publikacija, teme su neobrađene. Dosađajna istraživanja pokazala su sledeće: da su u prošlosti postojale razlike u ostvarivanju karijera naučnika i naučnica, da je bilo uočljivo veće prisustvo i dominacija muškaraca u nauci, a samim tim je i favorizovano njihovo javno predstavljanje i isticanje dostignuća. Reč je o specifičnim uslovima u kojima se razvijao naučni put žena i njihovih karijera. Ovaj jaz je posebno izražen u pojedinim društvenim i političkim periodima. Takođe je postojao disbalans između privatnog i javnog života naučnica koji se najbolje očitavao kroz životna iskustva pretočena u narrative, biografije, životne priče – o kojima se malo zna. Neki od ovih problema u velikoj meri su prisutni i danas, a odnos prema istorijskom nasleđu utiče na savremeno razumevanje položaja naučnica u društvu, kao i na vidljivost i percepciju njihovih doprinosa.

U okviru drugog projekta tokom oktobra, novembra i decembra 2021. godine održan je naučni vebinar „Istraživanje istorije i doprinosa naučnica u Srbiji: metode i pristupi“. Vebinar je bio namenjen prvenstveno polaznicama i polaznicima doktorskih studija, ali interaktivno učešće su uzele i profesorke i naučnice sa Beogradskog i Novosadskog univerziteta. Motivatorica i koordinatorica ove prezentacije je Lada Stevanović uz pomoć saradnica Mladene Prelić, Biljane Anđelković i Miroslave Lukić Krstanović. U praktičnom smislu, ovaj vebinar je poslužio i kao pomoć studentkinjama i studentima doktorskih studija, i drugima zainteresovanim da se bave izučavanjem i spavanje od zaborava onih žena koje su zadužile nauku, kao i svih teškoća na koje su u toku karijera nailazile. Cilj vebinara je i zajedničko osmišljavanje strategija o očuvanju stečenih saznanja i podsticaj za uključivanje u dalja istraživanja. Predavanja su bila nadahnutna znanjima naučnica o naučnicama, a posebno podsticajnim diskusijama i preplitanjima istraživačkih iskustava i životnih svakodnevnica. Pokazalo se da svako istraživanje i metodologija rada žena o ženama u rodnom probijanju u svetu nauke (etički istraživački kodeksi, rad u arhivama, terenski rad, digitalizacija, prevođenje i proučavanje literature, metodološka sistematizacija, predstavljanje i reprezentacije, posebno društveni angažmani i feministički aktivizam) itekako predstavlja podvig i u životu i u nauci. Zato su predavanja kao i publikovani radovi pokazali upornost i smelost da se probije *stakleni plafon*, da se pamte, navode i primenjuju znanja žena o kojima se piše, kao i samih onih koje istražuju. U tom međusobnom ophođenju istraživačice – istraživane i prenošenju iskustvenog između prošlosti i sadašnjosti obelodanjuje se svet žena. I dok vebinar stvara nepovratni doživljaj, ovde ću ukratko preneti ko su predavačice i koje su teme

o kojima su govorile, ostavljajući tako zapis za svaki naredni pomak nadolazećih ideja i procesa, kontinuiteta i aktivizama.

U fokusu rekonstrukcija, konteksta, programa, etika, praksi, iskustava

Ljubinka Trgovčević: Kako steći profesiju – domaća i strana iskustva žena

Ljubinka Trgovčević (1948–2022), istoričarka, profesorka univerziteta, autorka studija o intelektualcima u 19. veku – dugi niz godina se bavila proučavanjem socijalne i kulturne istorije, posebno mestom intelektualaca u društvu. Kako je naglasila, u polju njenog interesovanja su bile i žene koje su se izdvojile i postale „pionirke i amazonke“ gradeći svoj profesionalni put (od 19. veka). Bitka žena za profesiju, pravo na studiranje i pristup univerzitetima je dugo trajala. Tek najupornije žene su uspevale da se upišu na fakultet (od Paraćina, prve ženske škole do Ciriškog kruga ili Velike škole u Beogradu). Vođena do podataka svojim interesovanjem i istorijskim znanjem, Ljubinka Trgovčević je predstavila svoj istraživački rad za koji kaže da je bio zamoran i težak, posebno u arhivama i otkrivanju imena i podataka o ženama koje su studirale i sticale akademska znanja u 19. veku. Među 10.000 referenci u Berlinskom univerzitetu našla je i podatke o prvim ženama koje su se tamo školovale. U Majncu je otkrila ime Jovanke Bončić-Katerinić, prve žene inženjera. Profesionalizam žena u 19. veku Trgovčević sagledava kroz širi društveni i istorijski kontekst. Ova istraživanja su značajna za razne oblasti kao što je praćenje socijalne strukture društva, istorije ideja, kulturne istorije, rodne istorije.

Dragana Popović: Rodno osvajanje fizike – deca socijalizma

Dragana Popović, fizičarka, profesorka biofizike na Univerzitetu u Beogradu, jedna od osnivačica Centra za ženske studije, autorka je značajnih dela o istoriji naučnica. Radeći na viševekovnoj istoriji žena u nauci, Dragana Popović naglašava da su žene imale mali prostor u istoriji, ali se taj prostor stalno ponovo osvajao i uprkos tome često ostajao javno nevidljiv. Nauka kao paradigma uvek je bila tlo rodne nejednakosti, kroz neprijateljsko okruženje, rodnu neosetljivost, preslikavajući odnose moći u društvu. Za Dragana Popović fizičarke posle Drugog svetskog rata jesu „deca socijalizma“, jer se tada otvaraju nova naučna polja, pa time i menja položaj žena naučnica, imajući u vidu proklamovanu ravnopravnost kroz još uvek prisutne senke patrijahalne

prošlosti. Koliko su ove žene – koje su hrabro zakoračile u visokim bedemima omeđene muške prostore kao što je, na primer, bila fizika – bile javno prisutne van svojih laboratorija i kabineta? Kakav trag su ostavile u profesionalnom i javnom prostoru? Ko piše i da li uopšte neko piše njihove životne priče? A ostavile su neizbrisiv trag: Dragica Nikolić, Branka Radiojević, Mira Jurić, Branislava Perović Nešković, Ljiljana Dobrosavljević Grujić u domenu nuklearne fizike.

Ivana Pantelić: Kako rekonstruišemo biografije naučnica na osnovu primarnih i sekundarnih istorijskih izvora

Ivana Pantelić, istoričarka (Institut za savremenu istoriju), svoja istraživanja usmerila je na istoriju roda i teme emancipacije žena u XX veku. U njenom istraživačkom opusu posebno mesto zauzimaju biografije čija je osnovna namena rekonstrukcija života odabраних ličnosti u okviru jasne i detaljne kontekstualizacije. U tom smislu, primarna istraživanja zasnivaju se na proučavanju i interpretaciji informacija i dokumenata o konkretnoj ličnosti, a sekundarna proučavanja prate sve podatke vezane za određenu epohu i društvo u kome je istraživana ličnost živela. Ivana Pantelić je predstavila svoj istraživački i metodološki rad, dajući korisne smernice u domenu proučavanja biografija. Iznela je svoja metodološka iskustva o radu na biografijama Jovanke Broz, i lekarki Drage Ljočić Milošević i Smilje Kostić Joksić. Život i rad ovih ličnosti se postavlja u širi društveni, politički i kulturni kontekst u okvirima Srbije i Jugoslavije u 19. i 20. veku. Istraživački narativ je pozicioniran, pre svega, kroz propitivanje maskulinizovanih paradigmi i stalno objašnjavanje ženske pozicije i profesionalnih vrednosti.

Margareta Bašaragin i Svenka Savić: Naučnice iz Srbije u dijaspori

Margareta Bašaragin, doktorka nauka, poverenica udruženja „Ženske studije i istraživanje u Subotici“ i Svenka Savić, profesorka emerita Univerziteta u Novom Sadu, rade na do sada nedovoljno istraženoj oblasti proučavanja naučnica u dijaspori. Na samom početku su se suočile sa činjenicom da nema podataka, sakupljenih na jednom mestu, o naučnicama (naučnicima) iz Srbije aktivnim u svetu. Kako naglašavaju, nije reč samo o nepoznatom broju, nego i o neznanju o oblastima u kojima deluju, posebno u interdisciplinarnim oblastima. U predavanju je posebno skrenuta pažnja na nasleđe žena naučnica iz Srbije u svetu, kao planetarnog bogatstva. Reč je o višeslojnosti problematike koja podrazumeva prikupljanje informacija i njihovo kontekstualno razumevanje, koje proističe iz razgovora vođenih sa naučnicama koje

su otišle iz zemlje tokom prošlog i početkom 21. veka. Izložena je metodologija rada (metod životnih priča): sistematizacija njihovih iskustava, anketa, mapiranje oblasti, uspostavljanje društvenih mehanizama sećanja (kao što su naučnice predstavljene na poštanskim markama, pravljenje kalendara, brošura, ženskih turističkih tura).

Ljiljana Vuletić: O sopstvenim istraživanjima i pisanju knjiga o Anici Savić Rebac i Kseniji Atanasijević

Ljiljana Vuletić, filozofkinja, istoričarka i teoretičarka feminizma, autorka značajnih monografija – posebno je predstavila svoj istraživački rad na sakupljanju i pisanju monografija o Anici Savić Rebac i Kseniji Atanasijević. Kako je naglasila, jedan od glavnih ciljeva bio je potpuna i pouzdana rekonstrukcija života žena stvaralaca, a to je podrazumevalo pronalaženje, prikupljanje i prezentaciju relevantnih podataka, bitnih činjenica i aspekata iz života i rada tih ličnosti. Taj rad je bio obiman i trajao je nekoliko godina, uz korišćenje primarnih izvora – arhiva, raznovrsnih svedočanstva, štampe. Istraživački rad je kontekstualizovan i obuhvata širi dijapazon društveno-istorijskih okolnosti i procesa (dnevna štampa, periodika, dela o pojedinim ličnostima i događajima i filozofska i istorijska literatura koja se odnosi na ove dve naučnice). Na osnovu svog istraživačkog iskustva Vuletić je ukazala na faktografsku doslednost i upornost, koje su dovele do stvaranja obimnih monografija kao neizostavnog štiva i građe za dalji rad.

Ana Stolić: Portal za rodnu i žensku istoriju – prilog širenju feminističkog znanja

Ana Stolić, istoričarka (Istorijski institut u Beogradu) dugogodišnja je istraživačica rodne i ženske istorije, odnosno društvene istorije u 19. i 20. veku. Bila je direktorka Istorijskog muzeja Srbije. Pokrenula je *Portal za žensku i rodnu istoriju*, što je bila i tema njenog predavanja. Reč je o projektu koji je realizovan u saradnji Istorijskog instituta i Ministarstva kulture Republike Srbije 2019. godine. Polazna ideja prilikom osmišljavanja Portala bila je da se prikupi, u digitalnoj formi prezentuje i čuva izvorna građa (dokumenta, spomenice, prepiska, programski tekstovi, štampa, memoarska građa objavljena i neobjavljena itd.) koja se odnosi na istoriju žena u Srbiji i Jugoslaviji u 19. i prvoj polovini 20. veka. Tendencija je da se rubrike Portala prošire i na objavljene teorijske tekstove i publikacije. Ovo je prvi portal koji ulazi u domen obimne produkcije stvaralaštva i doprinosa žena u nauci i obrazovanju tokom istorije.

Teodora Jovanović: O etici istraživanja

Teodora Jovanović, antropološkinja (Etnografski institut SANU), svoja kompleksna istraživanja usmerila je na temu izbeglica, iregulariziranih migracija na teritoriji Srbije. Polje istraživanja je, takođe, angažovana antropologija. Svoje izlaganje je fokusirala na pitanja etike istraživanja, koja su proistekla, pre svega, iz dosadašnjeg rada sa ljudima izloženim različitim rizicima i oblicima nasilja. To sa sobom donosi brojne etičke dileme. Etnografski terenski rad podrazumeva neprestano prilagođavanje novim i nepredviđenim situacijama. Istraživanja, čak i kad nastoje da se približe grupama u riziku, paradoksalno se izlažu još većem riziku (kontrolisane situacije i ograničen pristup ljudima). Takođe, postavljaju se u antropologiji dobro poznata pitanja reprezentacije. Teodora Jovanović se osvrće na etičnost nekih metoda u etnografskim istraživanja, na granice između terena i ne-terena, kao i na granice između nauke i aktivizma.

Sonja Radivojević: Etnografija interneta i novih medija

Sonja Radivojević, antropološkinja (Etnografski institut SANU). Posebno istraživačko interesovanje je usmereno na ljudsko – tehnološke odnose, digitalnu i materijalnu kulturu. Kako Radivojević naglašava na početku predavanja – vidljive ili nevidljive, digitalne tehnologije su svuda oko nas. One grade „tkanje naše svakodnevice, te smo sve upućeniji na suživot sa njima“. Uz pomoć digitalnih tehnologija možemo saznavati, istraživati, razgovarati, raspravljati se, upoznavati, voleti i bivstvovati, zbog čega one postaju sastavni deo savremenog sveta. Iako se u javnom diskursu o internet fenomenima još uvek govori kao o *virtuelnim* – unutar mreže koju čine digitalni uređaji, internet i različita *mesta* u digitalnom okruženju odvijaju se smislene ljudske aktivnosti, sa *stvarnim* posledicama i odgovorima na njih. Imajući to u vidu, ovo predavanje je usumereno da pruži terminološko-teorijski pregled i metodološku belešku namenjenu istraživačicama i istraživačima zainteresovanim za proučavanje različitih fenomena u digitalnom okruženju.

Žarka Svirčev: Arhiva i imaginacija – strategije formiranja inovativnih književnoistoriografskih narativa

Žarka Svirčev, književna istoričarka (Institut za književnost i umetnost) radi na još uvek nedovoljno istraženoj temi feminističke interpretacije istorije književnosti. Istraživanja problematizuje kroz hermeneutičke i metodološke izazove odnosno književnoistoriografske paradigme. Istraživanja srpske/južno-slovenske ženske avangardne književnosti i umetnosti predstavljaju predložak

za teorijsku refleksiju o mogućnostima i načinima formiranja inovativnih narativa, koji transformišu znanje o književnoj prošlosti i učešću žena u izgradnji moderne srpske kulture. Fokusira se na poziciju arhivskih istraživanja i istraživanja periodike (časopis *Ženski pokret* 1920–1938) u procesima rekonstrukcije i preoblikovanja postojećih narativa. Posebno ističe važnost *imaginacije* radi prevazilaženja kognitivnih pristrasnosti, stereotipnih predstava o naučnicama i *metodoloških slepih mrlja* koje proizvodi patrijarhalna interpretativna norma koja još uvek snažno oblikuje književnu istoriografiju.

Stanislava Barać: Do poslednjeg dokumenta – metoda neselektivnog čitanja

Stanislava Barać, književna istoričarka (Institut za književnost i umetnost), proučava žensku književnost i aktivizam. U predavanju je istakla značaj istraživačkog rada nekoliko generacija filološkinja, koje su oblikovale i učvrstile (pod)disciplinu feminističkih studija periodike u Institutu za književnost i umetnost. Predavanje je bilo zasnovano na opisu ličnog iskustva istraživanja međuratne feminističke periodike, ukazujući na proizvodnju novog znanja i prevazilaženja postojećih stereotipa, predrasuda i pojednostavljenih mišljenja o književnoj prošlosti. Proučavanje feminističkih časopisa u praksi je pokazalo da metodologija istraživanja i formiranje znanja u književnoj istoriografiji proističe iz jednog prvobitnog „divljeg“, „neposlušnog“, „amaterskog“ istraživanja građe, rasterećenog od prethodnih znanja, teorijskih naloga i akademskih autoriteta; iz njega se zatim gradi samostalna metodologija koja omogućava najoptimalnije pojmovno određenje istražnog korpusa; potom se ta metodologija istraživanja proverava i modifikuje u odgovarajućim teorijskim okvirima – čime konačno dobija oblik znanja.

Ana Kolarić: Ženski i feministički časopisi – naučnoistraživački rad i nastava

Ana Kolarić, predaje na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti (Filološki fakultet u Beogradu). Bavi se studijama roda i kulture i članica je redakcije časopisa *Knjiženstvo*. U izlaganju je iznela nekoliko razloga za bavljenje ženskim i feminističkim časopisima, kako u naučnoistraživačkom radu tako i u nastavi. Naime, istraživanje ženske i feminističke periodike omogućava da se određeni istorijski književni periodi sagledaju iz druge perspektive u odnosu na to kako su prikazani u dominantnim istorijama kulture i književnosti. Štaviše, ta druga perspektiva obično donosi nova (sa)znanja i suštinski utiče na ono što se naziva „bazom znanja“ ili „legitimnim znanjem“.

Jelena Milinković: Istraživanje kulturne istorije žena u digitalnom okruženju

Jelena Milinković, književna istoričarka (Institut za književnost i umetnost), u predavanju je istakla značaj istraživanja kulturne istorije u digitalnom okruženju i oblasti digitalne humanistike. Istakla je dvosmerni put na kome funkcionišu istraživanja: od ženskog autorstva do digitalne humanistike, kao sintetičkog procesa i, obrnuto, od digitalnih resursa do znanja o kulturnoj istoriji žena, kao analitičkog procesa, teme/problema. Digitalizacija omogućava lakši i jednostavniji pristup izvorima za proučavanje književnosti i kulture i omogućava kreiranje naučnih platformi.

Dubravka Đurić: Istorizacija savremenosti

Dubravka Đurić, teoretičarka, profesorka na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu, jedna od osnivačica časopisa *ProFemina*, pesnikinja i antologičarka, naglašava da se bavi „najmarginalnijom od svih umetnosti“ – poezijom, koju je vredno istorizovati kroz refleksiju. Svoj kritički stav posmatra kroz procese istorizacije kao procese kanonizacije, koji se uvek odvijaju pod institucionalno unapred definisanim procedurama i uspostavljenim sistemima pesničke vrednosti. Nasuprot ovome Dubravka Đurić postavlja prakse koje su (bile) povezane sa aktuelnom pesničkom proizvodnjom i načinom moguće istorizacije paralelnih književnih tokova, pre svega (ali ne isključivo) ženske pesničke produkcije i šire ženske književnosti. U tom smislu postavlja dva različita projekta jedan prema/naspram/pored drugog: *ProFemina* i *Knjiženstvo*. Dubravka Đurić se bavi nizom antologija koje neposredno ili posredno proizlaze iz projekta *ProFemine*. Pitanje je kako antologije, obuhvatajući i autore i autorke, nastoje artikulirati paralelne kanone, što znači i uvođenje novih, kao i isključene ili marginalizovane pesničke vrednosti. Problematizuje kako se odvija povezivanje paralelnih kanonizacija sa pesničkom produkcijom, da li ona ostaje netaknuta ili funkcioniše kao intervencije u nacionalnom kanonu.

Lidija Radulović: Naučnice o ženama i za žene: feminizam i aktivizam

Lidija Radulović, profesorka (Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu), bavi se problemima roda i religije. U predavanju je prenela i svoje iskustvo istraživanja o ženama u zatvoru i sa osobama sa posebnim potrebama. Naglašava da ju je terenski rad promenio i da je od tada počela da se više interesuje za feminizam i aktivizam. Feminističke aktivistkinje su kroz istoriju često zamerale feminističkim teoretičarkama da

su se „(od)rodile“ od onih koje proučavaju, da su zaokupljene svojim teorijskim promišljanjima, često nerazumljivim običnim ženama i aktivistkinjama, da su nedovoljno prisutne u stvarnom životu žena, nedovoljno uključene u njihove borbe i aktivističko angažovanje. Postavlja pitanje – Da li smo tu da se bavimo proizvodnjom znanja, kome je to znanje potrebno ako naši teorijski uvidi, terenska istraživanja, refleksivni pristup i aktivizam nisu neodvojivi? Potom daje odgovor – aktivizam je neodvojiv od teorijskih istraživanja i od refleksivnog pristupa. Feministički aktivizam bi trebalo da se što više pojavljuje u javnosti, posebno sada u sunovratu demokratije, a ne tranzicije. Takav aktivizam treba da se bori protiv heteronormativa porodice, nacionalizama i protiv mizoginije. Ohrabrujuće je što danas žene imaju priliku da nešto nauče o feminizmu, što se feminizam popularizuje, posebno kroz razne digitalne platforme, jer institucije u tom pravcu i ne funkcionišu.

Svoja predavanja su održale i polaznice seminara i doktorantkinje. Teodora Todorčić Milićević-u predavanju *Feminizam u visokom obrazovanju u vreme „krize“ humanističkih nauka* govori o važnosti feminizma i feminističkog aktivizma u humanističkim naukama i obrazovanju. Teodora Todorčić Milićević podseća da je učinjen napredak, jer su danas naučnice više povezane, znanje je dostupnije, studentkinja je sve više, univerzitetski privatni sektor se širi, pa ipak neophodne su promene na koje se može uticati, pre svega da se mnjenja sistem iznutra, odnosno da feministička znanja dobijaju više legitimiteta, a da akademski feminizma povezuje „ulicu i učionicu“. Zorana Simić u predavanju *Feministička biografija: Rod i žanr* govori o putevima proučavanja takvih biografija od istorijskih izvora do tekstualnosti, pa sve do autokritičnosti koja proširuje istraživačke vidike, imajući u vidu epistemologije i iskustva istraživačica.

Naučnice u društvu: ka konzistentnim politikama sećanja zbog budućnosti

Vebinar je bio značajan društveni događaj okupljanja i delovanja žena u nauci, koje su tako združene, solidarne, sa puno razumevanja, žustre u debatama – spremne da se upuste u dalju istraživačku borbu, ali i aktivističku glasnost ka daljem osvajanju svojih, ne samo naučnih nego i društvenih pozicija. Pružio je uvid u različite metodologije za izučavanje doprinosa naučnica u prošlosti, ali i danas. U predavanjima su predstavljena iskustva istraživanja istorijskih i savremenih tema, prožimajući tako prošlost i sadašnjost kroz epistemologije i metodologije – u hodu. Debate su otvorile mnoga pitanja,

mogućnosti i kritike koje predstavljaju znakove na putu u podsticanju da se više govori o položaju naučnica i o njihovom nasleđu. Ovdje izdvajamo samo neke od tema:

- o odnosima moći i ženskom saučesništvu u održavanju postojećih hijerarhija, o ženskoj i feminističkoj solidarnosti, o ženskom, feminističkom aktivizmu, prožimanju feminističkih teorija i feminističkog pokreta;
- o pitanjima rodnog (ženskog) identiteta, o odnosu između istoriografije i fleksibilnosti biografskog žanra;
- o kontinuiranoj borbi za afirmaciju žena u nauci i društvu, o tome kako su kroz istoriju žene osvajale sopstvene prostore, gubile ih i ponovo osvajale, o savremenim tendencijama jačanja konzervativizma u društvu, koji se posebno fokusira na društvenu ulogu žene, o sveobuhvatnoj krizi i mogućnostima promene;
- o tome da se proizvodnja znanja često podrazumeva, a baviti se znanjem često obeshrabruje, jer podleže predrasudama i pitanjima – kome je to znanje potrebno? Znanje se dovodi u vezu sa obrazovanjem i zato je neophodno početi sa fundamentalnim učenjem o značaju nauke i ljudima koji tu nauku proizvode i usavršavaju. Nauka se više ne smatra dovoljno vrednom, s obzirom na nipodaštavajuća ulaganja u nju. Položaj naučnica je sve više degradiran, a degradirane su i društvene i humanističke nauke;
- o tome da su rodne i feminističke studije napredovale u vaninstitucionalnom prostoru, ali baviti se njima, posebno feminizmom, u većini obrazovnih institucija smatra se još uvek gubitničkim;
- o mogućnostima otvaranja javnih foruma, debata, predstavljanja i aktivnijeg prisustva u medijima kao pokretačima veće vidljivosti nauke i naučnica. O popularizaciji nauke i doprinosa naučnica kroz nove medije. O tome da su nove tehnologije i virtuelni svet – socijalne mreže, platforme, digitalna istraživanja, instragami – mali, ali istovremeno i veliki pomoci u razmeni individualnih iskustava i zajedničkim inicijativama.

Kada se na kraju sumiraju utisci, možda je najvažnije izneti mišljenje doktorantkinja koje su pohađale ovaj vebinar. Teodora Todorić, Ivana Ralović i Zorana Đukić smatraju da je on pokazao kako se umrežava i saraduje u današnjem trenutku. To je najdalekosežniji doprinos vebinara *Istraživanje istorije i doprinosa naučnica u Srbiji: metode i pristupi*, od kojeg će naročito imati koristi naučnice na početku karijere.

IN MEMORIAM

Prof. dr Ljubinka Trgovčević Mitrović (1948–2022)

Ljubinka Trgovčević Mitrović (1948–2022) bila je naša koleginica, profesorka, mentorka i prijateljica. Već na početku studija na Filozofskom fakultetu jedna epizoda je ukazala da će biti učesnica i svedok mnogih događaja koji su danas u kolektivnom sećanju označeni kao istorijski: studentske demonstracije 1968. godine i kao svedočanstvo – iz arhiva nekoliko fotografija mlade devojke među pobunjenim studentima u dvorištu Kapetan Mišinog zdanja. Ljubinka je diplomirala savremenu istoriju i 1972. godine primljena je u Istorijski institut SANU kao asistent. U Institutu je stekla zvanje više naučne saradnice, a potom i naučne savetnice. Njena doktorska teza pretočena je u uticajnu knjigu *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije* za koju je 1986. godine dobila Ninovu nagradu za publicistiku „Dimitrije Tucović“. Bila je članica Predsedništva SR Srbije na čelu Sekretarijata za kulturu (1986–1988), a završetak njenog političkog angažmana posle 1987. godine označio je uvod u promenu celokupne političke i društvene paradigme i početak nove epohe tragičnih devedesetih.

Energična i ambiciozna, već tada je posedovala višeslojno i bogato izniansirano istraživačko, naučno, političko i ljudsko iskustvo. Baveći se istorijom srpske inteligencije, obrazovanja i elite u 19. i 20. veku, istraživala je u arhivima u Berlinu, Minhenu, Bonu i Hajdelbergu, Beču, Parizu, Londonu, Rimu i Cirihi. Osim pojedinačnih radova, rezultati ovih istraživanja sabrani su u knjizi *Planirana elita* (2003). Drugi pravac njenih analiza bio je usmeren ka ženskoj istoriji i kontekstu u kome se pojavljuju prve žene stručnjaci u Srbiji krajem 19. i početkom 20. veka. Priređujući sećanja kraljice Natalije Obrenović u uvodnoj studiji napisala je prvu naučnu biografiju ove vladarke (Kraljica Natalija Obrenović, *Moje uspomene*, Srpska književna zadruga, 1999; *Ruža i trnje*, Laguna 2016). Objavila je i studiju *Istorija Srpske književne zadruge* (1992).

Kao istoričarka zalagala se za proširenje istraživačkog polja i produkciju znanja koja su izlazila iz okvira tradicionalne političke, vojne ili, kako se tada nazivala, nacionalne istorije. Pružala je otvorenu podršku saradnicima i saradnicima Instituta koji su želeli da se bave temama iz društvene, kulturne, ženske/rodne istorije. Uključivala je mlađe saradnike Instituta u međunarodne projekte, obezbeđivala im stipendije ili učešće na naučnim skupovima. Od 2001. godine sve do odlaska u penziju 2017. godine Ljubinka je u zvanju redovnog profesora predavala savremenu istoriju na Fakultetu političkih nauka. Neko vreme predavala je i na Univerzitetu u Banjaluci, a potom u Podgorici. Pre toga, bila je profesorka na Odseku za istoriju i filozofiju prirodnih nauka u Centru za interdisciplinarnе studije Univerziteta u Beogradu (1989) i na Alternativnoj akademskoj obrazovnoj mreži (2000). Održala je i niz predavanja po pozivu u inostranstvu (Bazel, Berlin, London).

Tokom cele karijere Ljubinka Trgovčević je bila članica redakcija i upravnih odbora međunarodnih časopisa i stručnih tela. Od 1995. godine bila je počasna članica Međunarodnog univerzitetskog seminara u Blagoevgradu (Bugarska). Kao jedna od osnivačica i članica Saveta Mihailo Žikić fondacije iz Bona, Ljubinka Trgovčević je bila među pokretačima dodele nagrade „Andrej Mitrović“ autorima i autorkama najuspešnijih doktorskih teza iz istorije Srbije i Jugoslavije na nemačkom govornom području. Na Katedri za opštu savremenu istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu pokrenula je i donirala nagradu „Andrej Mitrović“ za najbolji studentski master rad. Bila je aktivna članica Centra za ženske studije, predsednica njegovog Saveta i veoma je zaslužna za uključivanje jednog od programa Centra u nastavno-naučni plan Fakulteta političkih nauka. Ovako svestran angažman i rad Ljubinke Trgovčević pratili su njena doslednost, ljudskost i humani principi. Radoznala, prisutna i vedrog, mladalačkog duha, bila je istrajna u poslu, aktivizmu i posebno prijateljstvima. Zbog toga iza nje zaista ostaje velika praznina koju svi već sada itekako osećamo.

dr Ana Stolić

BIOGRAFIJE AUTORKI I UREDNICA

Jelena Ćeriman je naučna saradnica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu i koordinatorka Laboratorije za istraživanja roda – istraživačke jedinice Instituta. Doktorske studije sociologije završila je na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, na kom je pohađala i prethodne nivoe studija. Naučni rad Jelene Ćeriman je prvenstveno empirijski orijentisan, a većina njenih istraživanja je sprovedena u evropskim državama i obuhvatila je komparativne interdisciplinarne studije iz oblasti socijalne zaštite i porodičnih praksi. S timom Instituta sprovela je dvogodišnje istraživanje o usklađivanju porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica, odnosno o njihovoj moći delanja, koje je predstavljeno kroz dva zbornika radova: *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica* i *Univerziteti između meritokratije i patrijarhata: žene i moć delanja* (oba objavljena 2018. godine u izdanju Instituta).

Kontakt: jelena.ceriman@instifdt.bg.ac.rs

Maja Korać, Reader na Univerzitetu u Istočnom Londonu (University of East London) u penziji, i spoljna saradnica Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Po osnovnom obrazovanju sociološkinja, bavi se istraživanjem u domenu roda, nacionalizma, konflikta, izbeglištva, integracija. Oblasti istraživanja kojima se bavila od poslednje decenije 20. veka blisko su povezane i sa njenim životnim iskustvom odlaska iz zemlje porekla i radom i životom u inostranstvu. Koristi rodno osetljive metodologije i gotovo svi njeni radovi imaju i komponentu ličnog iskustva, koje razmatra u odnosu na pitanja istraživanja, s jedne strane, kao i na svoje mesto u tom procesu, s druge strane. Tokom svoje formalne univerzitetske karijere (1984–2020) objavila je sedam monografija, zbornika radova, i tematskih brojeva časopisa. Od ovih publikacija, pet su na engleskom jeziku. Takođe je objavila preko pedeset tekstova u časopisima i zbornicima radova. Gotovo sve ove publikacije su na engleskom jeziku.

Kontakt: maja.korac57@gmail.com

Karolina Lendak-Kabok je docentkinja na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, na Studijskom programu Socijalni rad. Diplomirala je 2010. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, a potom je na istom fakultetu završila i master studije 2012. godine. Pravosudni ispit položila je 2012. godine. Doktorirala je (2019) u Centru za rodne studije, Asocijacija centara za interdisciplinarnu i multidisciplinarnu studiju i istraživanja (ACIMSI) Univerziteta u Novom Sadu (sadašnji UCIMSI). U toku doktorskih studija je školsku 2018/19. godinu provela na programu Doktorske podrške (Doctoral Support Program) na Departmanu za rodne studije Centralnoevropskog univerziteta u Budimpešti (CEU). Bila je gostujuća istraživačica na nekoliko evropskih univerziteta, kao i na Univerzitetu u Sidneju, Australija (2016) i Univerzitetu Perdj, SAD (2021). Predavanja po pozivu držala je na Univerzitetu u Kjotu, Japan, 2019. godine i na Univerzitetu Perdj, SAD, 2021. godine. Od novembra 2021. godine rukovodi UCIMSI-jem i Studijskim programom Rodne studije na Univerzitetu u Novom Sadu. Tokom 2021. godine vodila je Radnu grupu za izradu Plana za postizanje rodne ravnopravnosti na Univerzitetu u Novom Sadu 2022–2024 i članica je Odbora za rodnu ravnopravnost Univerziteta u Novom Sadu. Jedna je od dobitnica nagrade „Anđelka Milić“ za 2022. godinu. Oblasti njenog istraživanja su: intersekcionalnost, žene u akademskoj sferi, rodna perspektiva u istraživanju, nacionalne manjine, uticaj jezičke barijere i mešoviti brakovi.

Kontakt: karolina.lendak@uns.ac.rs

Miroslava Lukić Krstanović, antropološkinja, naučna savetnica Etnografskog instituta SANU. Polja njenog istraživanja predstavljaju studije javnosti, migracije, kulturne studije. Objavila je veći broj naučnih radova i monografije, od kojih je knjiga *Spektakli XX veka, Muzika i moć* nagrađena 2010. godine priznanjem „Dušan Bandić“. Aktivna je u međunarodnoj naučnoj saradnji, posebno u telima Uneska za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasleđa i u okviru Uneskovog programa participacije sa dva projekta o položaju naučnica (u timu sa Ladom Stevanović i Mladenom Prelić). Za jedan od tih projekata dobila je nagradu „Anđelka Milić“ za 2021. godinu.

Kontakt: mimaluk1@gmail.com

Jelena Milinković, naučna saradnica na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu. Sve nivoe studija završila je na Filološkom fakultetu u Beogradu. Jedna je od urednica zbornika *Nova realnost iz sopstvene sobe, književno stvaralaštvo Milice Janković* (2015), *Da li čitate Jelenu Dimitrijević?* (2018), *Časopis Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova* (2021). Koa-

utorka je knjige *Dvadeset žena koje su obeležile XX vek u Srbiji* (2013) i autorka brojnih studija. Dobitnica je nagrade „Anđelka Milić“ za projekat *Ženski pokret 2020* (2022).

Kontakt: jelmilinkovic@gmail.com

Jelena Petrović je istraživačica književnosti i društva, teoretičarka umetnosti, kustoskinja i (ko)autorka tekstova, publikacija, umetničkih događaja, izložbi i projekata koji se bave (post)jugoslovenskim prostorom, njegovom feminističkom istorijom, umetničkim geografijama, politikama pripadanja u pravcu novih epistemoloških modela proizvodnje i angažovanja znanja. Doktorirala je na Fakultetu za postdiplomske humanističke studije Institutum Studiorum Humanitatis (ISH) u Ljubljani (2009). Pored raznih gostujućih predavanja (UNAM, Meksiko; ISH Ljubljana, ZHdK Ciri; KHIB, Bergen; FPN, Beograd i drugih), vodila je kurs o feminističkom kuriranju savremene umetnosti na Akademiji likovnih umetnosti i dizajna u Ljubljani od 2014. do 2017. godine. Na Akademiji likovnih umetnosti u Beču predavala je o teoriji i (kontra)istoriji postjugoslovenskih umetničkih praksi u okviru gostujuće profesure o umetničkim istorijama Centralne i Jugoistočne Evrope (2015–2017). Suosnivačica je i članica feminističke kustoske grupe Red Mined (od 2011 nadalje) sa kojom je napravila niz izložbi u okviru dugogodišnjeg projekta *Living Archive* (redmined.org). Autorka je monografije *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia. The Politics of Love and Struggle* (Plgrave Macmillan, 2018). Radi na Institutu za umetničku teoriju i kulturne studije (Akademija likovnih umetnosti, Beč) kao istraživačica i voditeljica FWF/Elise Richter projekta pod nazivom *Politika pripadanja: umetničke geografije* (2019–2023).

Kontakt: jelenaxpetrovic@gmail.com

Mladena Prelić, viša naučna saradnica Etnografskog instituta SANU. Diplomirala je, magistrirala i doktorirala na Odeljenju za etnologiju (i antropologiju) Filozofskog fakulteta u Beogradu. Od decembra 1991. do danas zaposlena je u Etnografskom institutu SANU. Bavi se pre svega problemima etničkog identiteta i etničkih manjina, kao i istorijom srpske etnologije. Obavljala je opsežna terenska istraživanja među Srbima u Mađarskoj, kao i među pripadnicima manjina u Srbiji. Doktorat je odbranila na temu *Etnički identitet: Srbi u Budimpešti i okolini*. Autorka je dve monografije, i većeg broja naučnih radova.

Kontakt: mladena.preljic@ei.sanu.ac.rs

Mirjana Prošić-Dvornić je završila osnovne studije, magistrirala i doktorirala na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, gde je bila i zaposlena od 1974. do 1994. godine u zvanjima od asistenta-pripravnika do vanrednog profesora. Bila je član mnogih stručnih i naučnih komisija na Fakultetu i pri drugim institucijama. Poslednje funkcije, pre odlaska sa porodicom u SAD 1994. godine, bile su prodekan za finansije (1989–1904) i predsednik Etnološkog društva Jugoslavije, poslednji pred raspad zemlje. Od 2000. godine do danas, zaposlena je na Univerzitetu Northwood, privatnoj biznis školi u Midlandu, u državi Mičigen u SAD. Pored akademskog rada (profesor kulturne antropologije, sociologije i istorije kostima) bila je i direktor, glavni kustos i akvizitor u prodajnoj umetničkoj galeriji, posebnom departmanu Univerziteta Northwood. Tokom svoje duge karijere bavila se širokim spektrom tema iz kulturne antropologije, u savremenoj i istorijskoj perspektivi: istorija antropologije, teorije i tehnike terenskog rada, kritička analiza sekundarnih izvora (fotografija, umetnost, štampa, memoarska, putopisna literatura i lepa književnost), istorija kostima/mode, arhitektura, supstancijalna ekonomija, porodične i srodničke strukture, religija i rituali, konstrukcija rodnih, etničkih i rasnih identiteta, dečije igre, materijalnost, politički narativi i akcija u Istočnoj Evropi i drugde, procesi enkulturacije, modernizacije, urbanizacije i globalizacija od 19. do 21. veka. Istraživanjima uvek pristupa holistički, multikulturalno, komparativno i procesualno. U većini radova prisutno je i lično iskustvo i korišćenje sebe kao instrumenta saznanja. Rezultati istraživanja publikovani su u 5 posebnih izdanja, i u preko 80 originalnih radova u naučnim časopisima i kao poglavlja u tematskim izdanjima. Jedna od dimenzija njenog rada je popularizovanje značaja antropoloških istraživanja u medijima i u forumima nemenjenim širokoj publici. Međutim, među najznačajnijim dostignućima je svakako njen uticaj 1980-ih godina na uvođenje antropološke dimenzije u tradicionalno koncipiranu etnologiju koja se na Odeljenju za etnologiju predavala od osnivanja akademske discipline u ranom 20. veku.

Kontakt: dvornicm@northwood.edu

Svenka Savić, profesorka emerita Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, jedna od osnivačica i koordinatorka Udruženja „Ženske studije i istraživanja“ (1997) i ASIMCI Centra za rodne studije UNS (2003); uglavnom se bavi različitim pitanjima jezika različitih društvenih (i marginalizovanih) grupa.

Kontakt: svenka@sbb.rs

Nada Sekulić je diplomirala filozofiju i magistrirala i doktorirala sociokulturalnu antropologiju. Redovna je profesorka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Objavila je više naučnih monografija iz oblasti antropološke teorije, rodnih studija i antropologije rata (*O kraju antropologije, Skriveni rat, Kultura rađanja*) i više desetina tekstova u naučnim časopisima. Pored ovih oblasti, objavljuje radove i bavi se i kritičkim studijama interkulturalnosti sa težištem na proučavanju kultura Istoka.

Kontakt: nada.m.sekulic@gmail.com; nsekulic@f.bg.ac.rs

Lada Stevanović je naučna savetnica u Etnografskom institutu SANU. U istraživanjima kombinuje savremene antropološke teme i teme iz oblasti antropologije antičkih svetova sa posebnim osvrtom na rodnu perspektivu i preispitivanje konstrukcije rodnih identiteta kroz sinhroniju i dijahroniju. Bavi se i recepcijom antike. Objavila je dve monografije: *Laughing at the Funeral: Gender and Anthropology in the Greek Funerary Rites* (nagrada EI SANU 2011) i *Antika i mi(t): preispitivanje dominantnih tokova recepcije antike* (EI SANU i Karpos 2020). Sa Miroslavom Lukić Krstanović i Mladenom Prelić dobila je 2021. godine nagradu „Anđelka Milić“ za projekat *Položaj naučnica u društvu i na tržištu rada u Srbiji* (Etnografski institut SANU i Unesko).

Kontakt: lada.stevanovic@gmail.com

Ana Stolić rođena je u Beogradu. Osnovne i magistarske studije završila je na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, a doktorsku disertaciju odbranila je na Fakultetu političkih nauka. Bavi se društvenom istorijom, kao i ženskom i rodnom istorijom Srbije u 19. i početkom 20. veka. Autorka je tri monografije, priredila je za štampu *Uspomene Savke Subotić*, bila je urednica nekoliko zbornika, članica je Saveta Centra za ženske studije. Zaposlena je u Istorijskom institutu u Beogradu.

Kontakt: ana.stolic13@gmail.com

Marija Šegan-Radonjić završila je studije istorije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i stekla ekvivalent zvanja MA istorije. Septembra 2019. godine odbranila je doktorsku disertaciju pod naslovom „Savremeni model digitalizacije arhivske građe naučnog instituta i njegova primena u proučavanju istorije Matematičkog instituta SANU“ na Univerzitetu u Beogradu, a 2020. godine stekla je naučno zvanje naučni saradnik. Od 2011. godine zaposlena je u Matematičkom institutu SANU, gde je angažovana u nekoliko nacionalnih projekata iz oblasti digitalizacije kulturnog

nasleđa. Od oktobra 2019. godine je MC član u dve akcije evropskog programa COST posvećene digitalnim tehnologijama u društvenim naukama: CA16213 – New Exploratory Phase in Research on East European Cultures of Dissent i CA18128 – Saving European Archaeology from the Digital Dark Age. Takođe, uključena je u *Horizont 2020* projekat posvećen implementaciji planova za rodnu ravnopravnost i rodno odgovorno budžetiranje u naučnim ustanovama, LeTSGEPs – Leading Towards Sustainable Gender Equality Plans in research performing organizations (ID: 873072). Godine 2021. imenovana je za sekretara Arhiva Matematičkog instituta SANU. Aktivno radi na popularizaciji nauke: član je tima Matematičkog instituta u organizaciji manifestacije „Maj mesec matematike“ i jedan je od autora izložbe „Mihailo Petrović Alas – rodonačelnik srpske matematičke škole“ održane u Galeriji SANU od 15. maja do 22. juna 2018. godine. U periodu od septembra do novembra 2013. godine bila je gostujući istraživač u Göttingen Centre for Digital Humanities u Getingenu u Nemačkoj u okviru projekta FP7 INFRA-2011-1 ID: 284432. Dobitnik je priznanja „Arhont otvorenog pristupa Univerziteta u Beogradu“ u 2014. godini. Njena istraživačka interesovanja uključuju digitalizaciju kulturnog nasleđa, istoriju prosvete, nauke i kulture i odgovorno istraživanje i inovacije.

Kontakt: msegan@mi.sanu.ac.rs

Đurđina Šijaković Maidanik diplomirala je 2009. i doktorirala 2016. na Odeljenju za klasične nauke na Filozofskom fakultetu univerziteta u Beogradu. Usavršavala je grčki jezik pri Aristotelovom Univerzitetu u Solunu, i učila francuski jezik pri Univerzitetu Sorbona u Parizu. Služi se engleskim, grčkim i francuskim, te klasičnim jezicima (starogrčkim i latinskim). Od 2010. godine je zaposlena u Etnografskom institutu SANU u Beogradu, od 2017. u zvanju naučnog saradnika. U istraživanjima objedinjuje teme iz oblasti klasičnih nauka, helenske književnosti, antropologije antike, kulturne antropologije, rodni studija. Naročito se zanima za fenomen teatra i kulturni i društveni kontekst klasične Atine, Euripidov opus i njegovu recepciju u savremenoj kulturi, antropološke teorije grčkog mita i antičku grčku umjetnost (sa naglaskom na keramiku), sa posebnim interesovanjem za rodnu perspektivu.

Kontakt: djurdjina.s@gmail.com

Vesna Todorčević odbranila je doktorsku disertaciju iz geometrijske teorije funkcija na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Redovna je profesorka Fakulteta organizacionih nauka i naučna savetnica Mate-

matičkog instituta SANU. Pored geometrijske analize bavi se i istorijom matematike i matematičkom teorijom muzike. Aktivni je učesnik manifestacije „Maj mesec matematike“ i rukovodilac je seminara „Matematika i muzika“ Matematičkog instituta SANU.

Kontakt: vesna.todorcevic@fon.bg.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

001:929-055.2(497.11)(082)

305-055.2(497.11)(082)

141.72:001(497.11)(082)

ROD, znanje i моћ : istorija, nasleđe i značaj naučnica u Srbiji / urednice Mladena Prelić, Lada Stevanović, Miroslava Lukić Krstanović. – Beograd : Etnografski institut SANU, 2022 (Beograd : ForPrint). – 239 стр. ; 24 cm. – (Zbornik radova / Etnografski institut SANU ; 34)

Radovi na srp. i engl. jeziku. – Na spor. nasl. str.: Gender, knowledge and power : history, heritage and significance of women scholars and scientists in Serbia / editors Mladena Prelić, Lada Stevanović, Miroslava Lukić Krstanović. – „Zbornik Rod, znanje i моћ: istorija, nasleđe i značaj naučnica u Srbiji, predstavlja jedan od rezultata projekta ‘Nasleđe i značaj naučnica u Srbiji: istraživanje prošlosti kao investicija za budućnost’“ ... ---> prelim. str. – Tiraž 350. – Str. 9–13. Predgovor / urednice. – Biografije autorki i urednica: str. 233-239. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz svaki rad. – Abstracts.

ISBN 978-86-7587-113-2

- а) Научнице – Србија – Зборници
- б) Студије рода – Србија – Зборници
- в) Феминизам – Наука – Србија – Зборници

COBISS.SR-ID 82351369